

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2017

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 1. 160 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 жовтня 2017 р. (протокол № 3).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Віталій Щербак - доктор історичних наук, професор
Вадим Ореховський - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13. 07. 2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: [572.71:903.5] (477.53) «636/639»

Юрій Долженко

НОВІ КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ

Подается розгорнута краніологічна характеристика антропологічних матеріалів, отриманих в ході науково-рятивних розкопок курганів 1999–2011 рр. у басейні Нижнього Псла з населених пунктів Бондарі, Горбані, Кияшки, Василівка, Волошино, Карпівка, Шишаки. Ці матеріали належать до таких археологічних культур: черняхівська, ямна, катакомбна, скіфська, зрубна, багатопружкової кераміки. Антропологічні рештки мешканців, які проживали в пониззі ріки у різні історичні епохи, вивчено за трьома краніологічними методиками. Виявлено, що черепи катакомбної культури з Полтавської області неоднорідні й представляють різні антропологічні типи: брахікранний череп (поховання 27 кургану 1 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільованим обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 з с. Василівки), з широким, добре профільованим обличчям й сильно випнутим, помірно широким носом, виразно європеїдний. Після статистичного аналізу методом головних компонент, встановлено подібність поховання 27 з кургану 1 із с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля (матеріали Херсонської експедиції, розкопки Ю. Шилова 1972 р.) та мениу подібність до черепа з поховання 16 с. Новочорномор'я, Голопристанського району Херсонської обл. Своєю чергою, методом головних компонент виявлено подібність мезокранного черепа скіфської культури з с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно. Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) дуже слабо подібний до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької. Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області незначна.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, антропологія, краніофенетика, Псел, катакомбна культура, ямна культура, скіфська культура, черняхівська культура.

У травні-червні 1999–2011 рр. Полтавська археологічна експедиція державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Супруненка провела археологічні розвідки та виявила такі наступні поховання. Матеріали катакомбної культури піднято із трьох пунктів: с. Василівка (поховання 1) – 1999 р., О. Супруненко датує його 3700–3900 р. до н. е.; с. Волошино (курган 1, поховання 27) – 2004 р.; с. Волошино (поховання 42, курган 1) – 2004 р.; с. Дуканічі (курганна група 1, розкоп 1, поховання 1, впускне) – 2005 р. (див. табл. 1).

Матеріали носіїв ямної культури представлені одним повним черепом із розкопок 2005 р. у с. Волошино (курган 2, поховання 46) та дрібними уламками обличчя поховання 8. Матеріали черняхівської культури – це чотири черепи з населеного пункту с. Шишаки, піднятих 2009 р. Матеріали зрубної культури представляє один череп із с. Кияшки, піднятий 2011 р. (курган 2, поховання 5) [23, с. 197–200].

Матеріали культури багатопружкової кераміки – одне склепіння з поховання 1, яке у с. Карпівка Кременчуцького району знайшов археолог В. Шерстюк. Матеріали скіфської культури складаються із двох черепів з розкопок 2009 р. у с. Горбані (курган 2, поховання 5) [3, с. 409–420; 23, с. 84–93] та 2004 р. у с. Волошино (курган 2, поховання 15). Матеріали Київської Русі відкрив 2000 р. пирятинський краєзнавець І. Головков у с. Кроти Пирятинського району Полтавської області – це поховання 3; 1–8.

Черепи вимірювалися безпосередньо у м. Полтаві, в приміщенні Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, за стандартною краніологічною методикою, де, за Рудольфом Мартіном, вказувалася нумерація ознак [29], а назомалярний і зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, рис. 14, с. 55; 29]. Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися згідно зі схемою Г. Валуа [31]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Дона Бротвелла [26]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом L. H. D. Vuxton та G. D. Morant [27]. У таблицях лінійні розміри вказано у мм, кути – у градусах. Параметри

позначені так: n – число випадків, M – середня арифметична величина, $m(M)$ – похибка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Дебец [1]. Стаття похованих визначав А. Артем'єв та автор статті.

Також для характеристики краніологічного матеріалу використано методу, яку запропонував в одній з галузей расознавства – етнічній краніоскопії – О. Козінцев [9–10; 28]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. та О. Козінцевих 1993 р., а також А. Громова (1996 р.). Краніофенетика досліджувалася за R. J. Berry [25].

Згадані поховання зберігаються у фондах Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Поховання 27 кургану 1 у с. Волошино. Збереженість черепа добра. Візуально склепіння помірно масивне. Череп представлений з нижньою щелепою. М'язовий рельєф потилиці помірний, потиличний горб розвинений слабо (1 бал), соскоподібні відростки малі (1 бал). Лоб прямий, лобних і потиличних горбів не помітно. Надперенісся розвинуто слабо (1,5 бали). Черепні шви з середини відкриті, ззовні ще не почалась облітерація. Зуби стерті слабо. За морфологічними ознаками можна визначити, що чоловік помер у 25–30 років. Череп чоловіка з поховання 27 кургану 1 у с. Волошино характеризується помірним поздовжнім та великим поперечним і висотним діаметром черепної коробки, загалом, за поперечно-поздовжнім індексом (83,1), череп брахікранний (див. табл. 1). Довжина основи черепа й горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірні за абсолютними розмірами. Висотно-поздовжній показник великий, що вказує на високий череп – (гіпскранія), висотно-поперечний індекс середній – (метріокранія, помірно високий череп). До малого класу належить лобна хорда, тож висота вигину чола помірна. Широтні розміри лобної кістки великі у фронтальному та дуже великі в дорсальному відділі. Потилиця широка, випнута помірно.

Обличчя ортогнатне, дуже низьке й помірно широке. Діаметр вилиць можна вважати помірним, на межі з великими розмірами – 136,8 мм. За верхньолицевим індексом (46,7), обличчя широке (еуріен), як і за загальним лицевим індексом (79,6) – еурипрозопія. Альвеолярний прогнатизм невиразний. Кут альвеолярної частини великий. Назомаллярний кут помірний, зигомаксиллярний – сплющений, що свідчить про середньо профільоване обличчя на верхньому рівні та сплющене на нижньому.

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за показником (70,2) низькі (хамеконхія). У расово-діагностичному відношенні велике значення приділяється будові перенісся та ступеню випинання носових кісток. Ніс низький і широкий, за показником (55,1) – широкий (хамеринія), слабо випнутий. Носові кісточки широкі й високі, кут їх випинання малий. За симотичним показником (50,0), перенісся високе, за дакріальним – помірно високе. Нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму передньо-носкових ямок (*Anthropinae*). Передня носова ость велика (5 балів). Іклова ямка помірної глибини (–5). У цілому, за краніологічними ознаками, чоловічий череп із поховання 27 належить до великої європеїдної раси.

Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на черепі є з обох боків. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I а) – європеїдна ознака. Задньовиличний шов (далі – ЗВШ) відсутній як праворуч, так і ліворуч – європеїдна ознака. Клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ) відсутній з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок (далі – ПОВ) з обох сторін зафіксовано як варіант III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3), з обох боків є вормієва кісточка (європеїдна ознака). У потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) праворуч є вормієва кісточка (східна, монголоїдна ознака), ліворуч такої кісточки немає (європеїдна ознака).

Отже, враховуючи брахікранний череп, сплющений зигомаксиллярний кут обличчя, присутність *Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*, можна стверджувати про метисацію даного індивідуума (присутність монголоїдної домішки).

Чоловіче поховання 1, 40–50 років (3700–3900 р. до н. е.), із с. Василівки Кобилянського району, добуто 1999 р., характеризується масивним склепінням, сильно розвинутим надпереніссям та надбрівними дугами, розвинутим потиличним горбом і соскоподібними виростками, а також – дуже великим поздовжнім та помірним поперечним діаметром черепної коробки. У цілому, за поперечно-поздовжнім індексом (74,2) череп долихокранний (див. табл. 1). Висоту його виміряти не вдалося у зв'язку з поганою збереженістю. Лобна кістка дуже широка. Обличчя помірно високе й дуже широке. За верхньолицевим індексом (48,2), обличчя широке (еуріен). За загальним лицевим індексом (78,9), обличчя також широке (еурипрозопія). Назомаллярний і зигомаксиллярний кути свідчать про сильно профільоване обличчя як на верхньому, так і на нижньому рівні.

Орбіти широкі та дуже низькі, за показником (61,2), який можна вважати особливим, низькі (хамеконхія). Ніс високий і широкий, але за показником (47,9) – помірно широкий (мезоринія). Кут його випинання дуже великий. Перенісся високе (див. табл. 1).

З 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 9 фенів. NORMA FACIALIS: є неповний метопічний шов (*Sutura frontalis, metopica*). Над правою орбітою виявлено отвір (*Foramina supraorbitale*). Праворуч є лобний отвір (*Foramina frontale*). Під орбітами присутні по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA LATERALIS: на правій вилиці зафіксовано виросток – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – виступ. NORMA OCCIPITALIS: виявлено виросток потиличної луски (*Processus interparietalis squamae occipitalis*). NORMABASILARIS: форма поперечного піднебінного шва (*Sutura palatina transversa*) – хвиляста.

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі є праворуч, ліворуч він відсутній. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I a) – північний або західний напрям зв'язку. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ відсутній з чотирьох сторін. ПОВ заріс. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae – L3*) з лівого боку немає вормієвих кісточок. Також їх немає і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) ліворуч. Права частина зруйнована.

Чоловіче поховання 42 із с. Волошино (курганна група 1, курган 1), незадовільної збереженості, померлому було 30–40 років. Індивідуальні краніометричні характеристики черепів, які підняв упродовж 1999–2011 рр. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації подано у таблиці 1.

Таблиця 1

№ за Р. Марті ном	Рік та номер поховання Ознаки	Волошино 2004 р. курган 1, поховання 27	Василівка 1999 р. поховання 1	Волошино 2005 р. курган 2, поховання 46
	Культура	катакомбна	катакомбна	ямна
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	40–50	45–55
1.	Повздовжній діаметр	178,0	194,0	196,0
1 в	Повздовжній діаметр від офріона	178,0	188,0	192,0
8.	Поперечний діаметр	148,0	144,0	136,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	138,0	–	–
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	120,8	122,8	–
9.	Найменша ширина чола	99,8	106,3	–
10.	Найбільша ширина чола	127,0	–	–
5.	Довжина основи черепа	101,5	–	–
11.	Ширина основи черепа	133,0	–	–
12.	Ширина потилиці	112,0	–	–
29.	Лобна хорда	109,0	119,0	–
30.	Тім'яна хорда	117,0	115,0	–
31.	Потилична хорда	88,0	–	–
25.	Сагітальна дуга	356,0	–	–
23 а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	515,0	–	–
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	333,0	–	–
26.	Лобна дуга	121,0	135,0	–
27.	Тім'яна дуга	130,0	120,0	–

28.	Потилична дуга	105,0	–	–
FS	Висота вигину лоба	24,5	–	23,3
OS	Висота вигину потилиці	26,0	26,0	27,0
7.	Довжина потиличного отвору	35,5	–	–
16.	Ширина потиличного отвору	28,9	–	–
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,5	4	3
	Надбрівні дуги (1–3)	1,5	3	3
	Зовнішній потиличний бугор (1–5)	1	4	4
	Соскоподібний виросток (1–3)	1	3	3
	Нижній край грушоподібного отвору	Anthr	Anthr	Anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	5	2	5
45.	Діаметр вилиць	136,8	148,0	–
40.	Довжина основи обличчя	97,4	–	–
48.	Верхня висота обличчя	63,9	71,3	75,0
47.	Повна висота обличчя	108,9	116,8	127,0
43.	Верхня ширина обличчя	108,5	116,0	112,0
46.	Середня ширина обличчя	101,0	–	106,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	53,6	–	–
61.	Ширина альвеолярної дуги	65,9	–	–
62.	Довжина піднебіння	43,8	–	–
63.	Ширина піднебіння	36,4	–	–
55.	Висота носа	48,6	54,7	55,1
54.	Ширина носа	26,8	26,2	29,2
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,3	43,0	41,8
52.	Висота орбіти	29,7	26,3	32,0
	Бімаллярна ширина <i>fmo-fmo</i>	101,9	106,0	103,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	19,0	23,0	25,5
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	101,0	103,0	106,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	22,0	25,0	28,0
SC	Симотична ширина	10,0	10,5	9,0
SS	Симотична висота	5,0	6,0	4,0
MC	Максилофронтальна ширина	20,5	25,0	27,0
MS	Максилофронтальна висота	8,0	10,0	10,0
DC	Дакриальна ширина	25,0	28,5	29,8
DS	Дакриальна висота	13,0	15,3	15,5
	Глибина іклової ямки	-5	-7,5	-1,5
77.	Назомаллярний кут	139,0°	133,0°	127,0°
∠Zm.	Зигмаксиллярний кут	132,9°	128,0°	124,0°
Tg 77	Назомаллярний кут	2,682	2,304	2,020
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	2,995	2,060	1,893
32	∠ профіль чола від n	93,0°	–	–
	∠ від gl	88,0°	–	–

72	∠ загально лицевий	87,0°	–	–
73	∠ сер. частини обличчя	89,0°	–	–
74	∠ альвеолярної частини обличчя	80,0°	–	–
75	∠ нахил лицевих кісток	64,0°	–	–
75(1)	∠ випинання носа	23,0°	40,0°	30,0°
Індекси:				
8:1	Черепний індекс	83,1	74,2	69,4
17:1	Висотно-повздовжній показчик I	77,5	–	–
17:8	Висотно-поперечний показчик I	93,2	–	–
20:1	Висотно-повздовжній показчик II	67,8	63,3	–
20:8	Висотно-поперечний показчик II	81,6	85,3	–
9:10	Лобний показчик	78,6	–	–
10:8	Коронарно-поперечний	85,8	–	–
9:8	Лобно-поперечний показчик	67,4	73,8	–
48:45	Верхньолицевий показчик	46,7	48,2	–
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	46,3	–	–
40:5	Показчик виступання обличчя	96,0	–	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	92,4	102,8	–
9:45	Лобно-виличний індекс	73,0	71,8	–
52:51	Орбітний індекс	70,2	61,2	76,6
54:55	Носовий індекс	55,1	47,9	53,0
DS:DC	Дакріальний індекс	52,0	53,7	52,0
SS:SC	Симотичний індекс	50,0	57,1	44,4
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	39,0	40,0	37,0
63:62	Піднебінний індекс	83,1	–	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	122,9	–	–
10:45	Лобно-виличний індекс	92,8	–	–

Таблиця 1 (продовження)

№ за Р. Мартіном	Дуканичі 2005 р. курганна група 1, поховання 1	Горбані 2009 р. курган 2, поховання 5	Волошино 2004 р. курган. гр. 1, курган 2, пох. 15	Шишаки 2009 р. пох. 8	Шишаки 2009 р. пох. 17	Шишаки 2009 р. пох. 10
Культура	катакомбна	скіфська	скіфська	черняхівська	черняхівська	черняхівська
Стать:	♀	♂	♂	♂	♂	♂
Вік:	25–30	50–60	50–60	45–55	25–30	25–30
1.	166,0	196,0	178,0	190,0	186,0	–
1 в	164,0	190,0	176,4	186,0	184,0	–
8.	134,0	150,0	142,0	137,0	139,0	–
17.	126,0	140,0	127,0	136,0	147,0	–

20.	–	127,9	–	112,8	–	–
9.	95,1	104,6	96,0	98,0	89,0	94,0
10.	116,0	130,0	119,0	123,0	116,0	–
5.	99,9	110,0	99,7	111,0	–	–
11.	117,5	122,0	130,5	120,0	125,0	–
12.	102,5	111,0	109,0	115,5	116,0	–
29.	108,5	122,2	104,0	111,5	116,2	110,0
30.	99,0	119,0	104,0	109,0	114,0	–
31.	85,0	100,0	–	103,5	103,0	–
25.	328,0	385,0	–	364,0	369,0	–
23 а.	480,0	–	513,0	–	254,0	–
24.	303,0	353,0	–	320,0	330,0	–
26.	122,0	137,0	–	124,0	127,0	–
27.	110,0	130,0	–	119,0	125,0	–
28.	96,0	118,0	–	121,0	117,0	–
FS	25,0	27,0	23,1	24,6	25,3	–
OS	21,0	27,0	29,0	30,0	27,0	–
7.	31,9	37,2	–	37,0	–	–
16.	27,8	27,3	–	29,0	–	–
Надпер	2	4	2	–	2,0	–
Надбр.	1,3	3	2	–	1,5	–
Пот.гор б	1	3	1	–	1,0	–
Соскоп.	2	3	2	–	1,0	–
Ниж.кр.	anthr	anthr	–	–	anthr	–
Пер.н.ос т	3	4	–	–	–	–
45.	127,0	136,1	136,5	128,0?	128,0?	–
40.	98,0	103,0	97,5	–	–	–
48.	60,8	74,2	67,0	–	–	–
47.	102,5	–	122,0	–	–	–
43.	101,9	113,0	108,0	105,0	–	–
46.	93,0	96,0	98,5	–	–	–
60.	51,1	54,9	–	58,5	–	–
61.	56,2	65,7	–	66,0	–	–
62.	45,5	48,2	–	50,0	–	–
63.	34,8	37,6	–	38,0	–	–
55.	47,9	58,8	50,6	–	–	–
54.	25,0	25,4	24,0	24,0	25,0	–
51	40,5	44,9	41,0	–	–	–
52.	29,8	35,4	33,0	–	–	–
Бімаляр на	–	104,0	98,4	98,0	–	–

ширина						
Висота назіона над mfo	–	25,5	19,0	25,0	–	–
Zm хорда	–	104,0	98,5	93,0	92,0	–
Висота sbsp zm	–	25,5	26,2	27,0	–	–
SC	10,0	8,0	8,0	–	–	–
SS	3,0	4,0	3,3	–	–	–
MC	21,0	23,0	19,1	–	–	–
MS	7,0	8,0	7,5	–	–	–
DC	27,0	26,0	23,5	–	–	–
DS	13,0	12,0	10,5	–	–	–
Глибина ікл. ямки	-2,0	-6,0	-1,0	–	–	–
77.	131,0°	127,5°	137,0°	125,7°	–	–
∠Zm.	127,0°	128,5°	123,5°	119,4°	–	–
Tg 77	2,212	2,039	2,589	1,960	–	–
Tg Zm.	2,022	2,087	1,858	1,722	–	–
32	93,0°	83,0°	–	–	–	–
Від глабели	76,0°	74,0°	–	–	–	–
72	82°	93,0°	–	–	–	–
73	86°	95,0°	–	–	–	–
74	66°	82,0°	–	–	–	–
75	60°	62,0°	–	–	–	–
75(1)	22,0°	31,0°	33,0°	–	–	–
8:1	80,7	76,5	79,8	72,1	74,7	–
17:1	75,9	71,4	71,3	71,6	79,0	–
17:8	94,0	93,3	89,4	99,3	105,8	–
20:1	–	65,3	–	59,4	–	–
20:8	–	85,3	–	82,3	–	–
9:10	82,0	80,5	80,7	79,7	76,7	–
10:8	86,6	86,7	83,8	89,8	83,5	–
9:8	71,0	69,7	67,6	71,5	64,0	–
48:45	47,9	54,5	49,1	–	–	–
48:17	48,3	53,0	52,8	–	–	–
40:5	98,1	93,6	97,8	–	–	–
45:8	94,8	90,7	96,1	93,4	92,1	–
9:45	74,9	76,9	70,3	76,6	69,5	–
52:51	73,6	78,8	80,5	–	–	–
54:55	52,2	43,2	47,4	–	–	–
DS:DC	48,1	46,2	44,7	–	–	–

SS:SC	30,0	50,0	41,3	–	–	–
MS:MC	33,3	34,8	39,3	–	–	–
63:62	76,5	78,0	–	76,0	–	–
61:60	110,0	119,7	–	112,8	–	–
10:45	91,3	95,9	87,2	96,1	90,6	–

Таблиця 1 (продовження)

№ за Р. Мартіном	Волошино 2005 р.? курган 1, пох. 42	Бондарі 2007 курганна група II, курган 7, пох. 4	Кроти 2000 пох. 3 7/S1
Культура:	катакомбна	Скіфське впускне, основне	Київська Русь
Стать:	♂	♀?	♂
Вік:	30–40	30–40	30–40
1.	190,0	188,0	180,0
1 в	188,0	186,0	179,0
8.	138,0	–	147,0
17.	–	–	133,2
20.	–	–	111,6
9.	100,0	101,8	105,2
10.	124,0	–	130,0
5.	–	–	102,5
11.	–	–	127,5
12.	–	107,0	107,5
29.	113,0	111,0	107,0
30.	111,0	118,0	111,0
31.	–	94,0	96
25.	–	–	360,0
23 а. (23)	529,0	–	526,0
24.	–	–	323,0
26.	–	–	123,0
27.	–	–	125,0
28.	–	–	112,0
FS	24,0	25,0	27,2
OS	–	24,0	26,5
7.	–	–	39,6
16.	–	–	36,7
Надпер.	4	2	2
Надбр.	1	1,5	2
Пот. горб	–	1	2
Соскоп.	–	2	3
Нижн.кр.	–	–	anthr
Пер.н.ост	–	–	5
45.	130,0 ?	–	138,1
40.	–	–	96,1

48.	70,8	–	68,9
47.	–	–	–
43.	108,0	–	111,5
46.	–	–	94,0
60.	–	–	54,3
61.	–	–	57,0
62.	–	–	44,3
63.	–	–	35,4
55.	55,0	–	51,7
54.	–	–	23,6
51	43,3	–	42,3
52.	31,5	–	34,1
Бімалярна ширина	–	–	102,0
Висота назіона над mfo	–	–	20,0
Zm хорда	–	–	94,0
Висота sbsp zm	–	–	25,0
SC	–	–	9,0
SS	–	–	4,5
MC	–	–	22,0
MS	–	–	9,0
DC	–	–	26,5
DS	–	–	13,0
Глибина ікл. ямки	–	–	-4,0
77.	–	–	136,6°
∠Zm.	–	–	123,8°
Tg 77	–	–	2,550
Tg Zm.	–	–	1,880
32	–	–	86,0°
Від глабели	–	–	75,0°
72	–	–	84,0°
73	–	–	85,0°
74	–	–	84,0°
75	–	–	54,0°
75(1)	–	–	30,0°
8:1	72,6	74,0	81,7
17:1	–	–	74,0
17:8	–	–	90,6
20:1	–	–	62,0
20:8	–	–	75,9
9:10	80,6	–	80,9

10:8	89,9	–	88,4
9:8	72,5	72,7	71,6
48:45	54,5 ?	–	49,9
48:17	–	–	51,7
40:5	–	–	93,8
45:8	94,2 ?	–	93,9
9:45	76,9 ?	–	76,2
52:51	–	–	80,6
54:55	–	–	45,6
DS:DC	–	–	49,1
SS:SC	–	–	50,0
MS:MC	–	–	80,6
63:62	–	–	79,9
61:60	–	–	105,0
10:45	95,4 ?	–	94,1

умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка.

Внутрішньогруповий аналіз серії черепів носіїв катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини. Описані черепи були задіяні (окрім жіночого із с. Дуканичі) під час внутрішньогрупового аналізу головних компонент (далі – ГК) [5, с. 76–117]. Для порівняння залучено лише ті черепи катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини (див. табл. 2), у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак та один індекс: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, орбіти, назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носових кісток.

Для порівняння залучено 31 чоловічий череп катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини, які дослідили С. Круц та Г. Зіневич [7, с. 192–195; 8, табл. 8, с. 50–59; 15, с. 128–157]. Це матеріали запорізької експедиції (11 черепів) (див. табл. 3); три черепи інгульської експедиції (курган 1, поховання 2, поховання 27, скелет 1 із с. Привольного, поховання 17, кургану 2 із с. Баратівки); 11 чоловічих черепів херсонської експедиції [15, с. 128–157]; по одному черепу із м. Нікополя (курган 1, поховання 12), с. Адамівки (курган 1, поховання 13) [7, табл. 33, с. 192–195]; с. Новочорномор'я Голопристанського району (курган 8, поховання 16), інвентарний номер 430 [8, табл. 8, с. 50–59]; а також три черепи, які дослідив автор із розкопок орджонікідзевської експедиції [6, с. 521–527].

Побудований за першими двома ГК графік є двомірною проекцією розташування черепів катакомбної культури у багатовимірному аналізі із мінімальними можливими відхиленнями. При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК виявилось, що череп з поховання 27 кургану 1 із с. Волошино за першою ГК (28,2 % загальної мінливості) отримав великі від'ємні значення (–1,989) і виявився подібний до черепа із с. Старосілля (матеріали Херсонської експедиції) 164 (–1,770) (розкопки Ю. Шилова 1972 р.), а також до черепа з поховання 16 із с. Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської обл. (див. рис. 1–2).

За другою ГК (20,4 % загальної мінливості) також простежується аналогія черепа із поховання 27, що отримав великі додатні значення компоненти (1,616), із поховання 16 із с. Новочорномор'я (1,859). Черепи катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини, задіяні під час аналізу, подано у таблиці 2.

Таблиця 2

№ з/п	Назва черепа в графіку	Назва пам'ятки	Місце розташування знахідки	Розкопки, рік	Публікації антропологічні	Місце збереження антропологічного матеріалу
1.	Зап. 10	курган 14, пох. 8	Запорізька експедиція, Балки, Група Гайманової Могили	В. Бидзиля, 1969 р.	С. Круц, 1984 р., табл. 9, с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
2.	Зап. 11	Довгий курган, пох. 24	Запорізька експедиція,	В. Бидзиля, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
3.	Зап. 16	Висока могила, пох. 17	Запорізька експедиція,	В. Бедзиля, Ю. Болтрик, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
4.	Зап. 22	курган 9, пох. 2	Запорізька експедиція, Степове	В. Отрощенко, 1972 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
5.	Зап. 26	Балковський курган, пох. 47	Запорізька експедиція,	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
6.	Зап. 29	курган 3, пох. 26	Запорізька експедиція, з Орлянки	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
7.	Зап. 34	курган 4, пох. 4	Запорізька експедиція, з с/з «Суворова»	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
8.	Зап. 35	курган 4, пох. 4а	Запорізька експедиція, з с/з «Суворова»	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
9.	Зап. 60	курган 6, пох. 5	Запорізька експедиція, Михайлівка	В. Отрощенко, 1975 р.	С. Круц, 1984 р., с. 130.	Фонди Інституту Археології НАНУ
10.	Зап. 71	курган 17, пох. 4	Запорізька експедиція, Гюновка	Ю. Болтрик, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 130.	Фонди Інституту Археології НАНУ
11.	Зап. 94	курган 4, пох. 11	Запорізька експедиція, Чкалово	В. Отрощенко, 1978 р.	С. Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
12.	Інгул. 98	курган 1, пох. 2	Інгільська експедиція, Привільне	О. Шапошников а, 1970 р.	С. Круц, 1984, с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
13.	Інгул. 102	курган 2, поховання 27	Інгільська експедиція, Привільне	О. Шапошников а, 1970 р.	С. Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ

14.	Інгул. 103	курган 2, пох. 17	Інгульська експедиція, Баратівка	О. Шапошникова, 1971 р.	С.Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
15.	Херс. 131	курган 1, пох. 7	Херсонська експедиція, хут. Більшовик	І. Ратнер, 1965 р.	С.Круц, 1984 р., табл. 9, с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
16.	Херс. 132	курган 1, пох. 11	Херсонська експедиція, Каланчакська група, хут. Більшовик	І. Ратнер, 1962 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
17.	Херс. 134	курган 13, пох. 8	Херсонська експедиція, Любимівка	А. Лесков, 1968 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
18.	Херс. 143	курган 2, пох. 12	Херсонська експедиція, Архангельської слободи	А. Лесков, 1969 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
19.	Херс. 156	курган 5, пох. 3	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Лесков, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
20.	Херс. 163	курган 31, пох. 2	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Лесков, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
21.	Херс. 164	курган 3, пох. 5	Херсонська експедиція, Старосілля	Ю. Шилов, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
22.	Херс. 168	курган 3, пох. 13, скелет 1	Херсонська експедиція, Старосілля	Ю. Шилов, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
23.	Херс. 175	курган 23, пох. 16	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Кубишев, 1973 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
24.	Херс. 191	курган 1, пох. 35	Херсонська експедиція, Новокам'янка	А. Кубишев, 1974 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
25.	Херс. 201	курган 1, пох. 12	Херсонська експедиція, Привільне	А. Кубишев, 1975 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
26.	Нікопол. пог. 12	Курган 1, пох. 12	із Нікополя	Б. Граков, 1938 р.; Б. Кривцов-Граков, МИА, 115, 1962 р.	Зіневич, 1967 р., табл. 33, с. 192–195.	Фонди Інституту Археології НАНУ
27.	Адамі. погр. 13	курган 1, пох. 13	із Адамівки	В. Даниленко,	Г. Зіневич, 1967 р., табл. 33,	Фонди Інституту

				1956 р.	с.192–195.	Археології НАНУ
28.	Новочерн.п оховання 16	курган 8, пох. 16 (інвентар ний № 430)	с. Новочорно мор'я, Голоприста нський район Херсонської обл.	Г. Ковпаненко, Н. Качалова, І. Шарафутдін ова. Науковий архів Інституту Археології НАНУ	Г. Зіневич, С.Круц, 1968 р., табл. 8, с.50– 59; с. 40.	Фонди Інституту Археології НАНУ
29.	Базавлук, поховання 5		Базавлук	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ
30.	Ордж. поховання 8.	курган 29.	Орджонікідз е	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ
31.	Ордж. поховання 13	курган 29	Орджонікідз е	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ

Цифра після експедиції, порядковий номер у табл. 9. С. Круц, 1984 р. крім м. Нікополя, сіл Адамівки й Новочорномор'я.

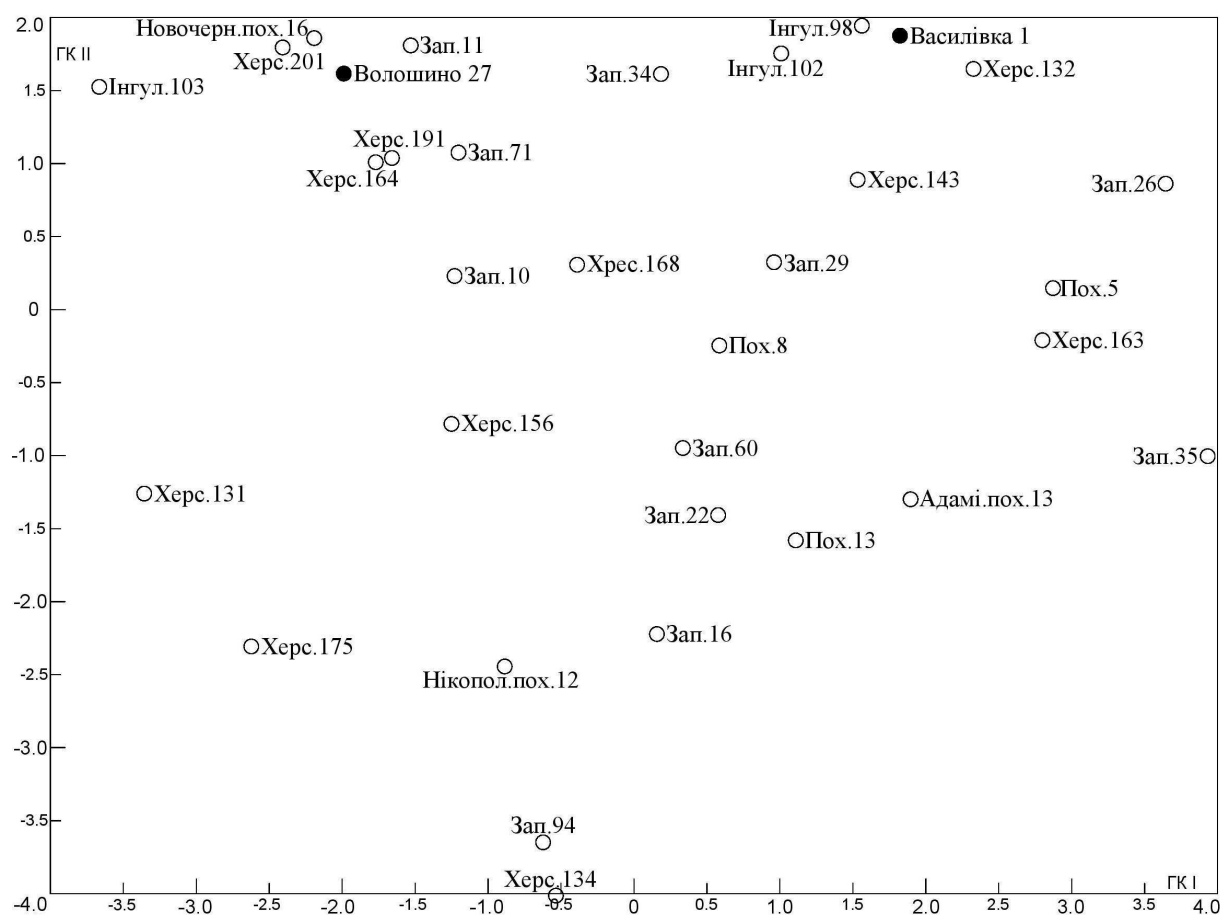

Рис. 1. Зіставлення 33 чоловічих черепів катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини методом ГК у просторі I і II ГК за 14-ма краніометричними ознаками (поховання 13 – курган 29, із

м. Орджонікідзе; курган 29, поховання 8 із Орджонікідзе; поховання 5 – курган 29 із Базавлука; Зап. 16 – запорізька експедиція, Висока Могила, погр. 17; Зап. 11 – Довгий курган, поховання 24; Зап. 22 – курган 9, поховання 2 із Степного; Зап. 34 – курган 4, поховання 4 із с/з «Суворова»; Зап. 35 – курган 4, поховання 4а із с/з «Суворова»; Зап. 29 – курган 3, поховання 26 із Орлянки; Зап. 26 – Балковський курган, пох. 47; Зап. 71 – курган 17, поховання 4 із Гюнівки; Зап. 94 – курган 4, поховання 11 із Чкалово; Зап. 60 – курган 6, поховання 5 із Михайлівки; Інгул. 98 – інгульська експедиція, курган 1, поховання 2 із Привольного; Інгул. 102 – курган 2, поховання 27 із Привольного; Інгул. 103 – курган 2, погр. 17 із Баратівки; Херс. 131 – херсонська експедиція, курган 1, поховання 7 із хутора Більшовик; Херс. 132 – курган 1, поховання 11 із хутора Більшовик; Херс. 134 – курган 13, поховання 8 із Любимівки; Херс. 143 – курган 2, поховання 12 із Архангельської слободи; Херс. 156 – курган 5, поховання 3 із Софіївки; Херс. 163 – курган 31, поховання 2 із Софіївки; Херс. 164 – курган 3, поховання 5 із Старосілля; Херс. 168 – курган 3, поховання 13, скелет 1 із Старосілля; курган 23, поховання 16 із Софіївки; Херс. 191 – курган 1, поховання 35 із Новокам'янки; Херс. 201 – курган 1, поховання 12 із Привольного; Нікопол. курган 1, поховання 12 із Нікополя; Адами. поховання 13 – курган 1, поховання 13 із Адамівки; Новочерн. поховання 16, курган 8, поховання 16 із Новочорномор'я). Цифра після експедиції, порядковий номер у табл. 9. С. Круц, 1984 р., окрім м. Нікополя, сіл Адамівки та Новочорномор'я.

Другий досліджуваний череп із поховання 1 із с. Василівки, навпаки, отримав як за І ГК, так і за другою, великі додатні значення (1,823; 1,876). У просторі І–ІІ ГК спостерігається подібність поховання 1 до черепа під шифром 98 із Привольного (1,562; 1,944), інгульської експедиції, курган 1, поховання 2 (див. рис. 2, табл. 3).

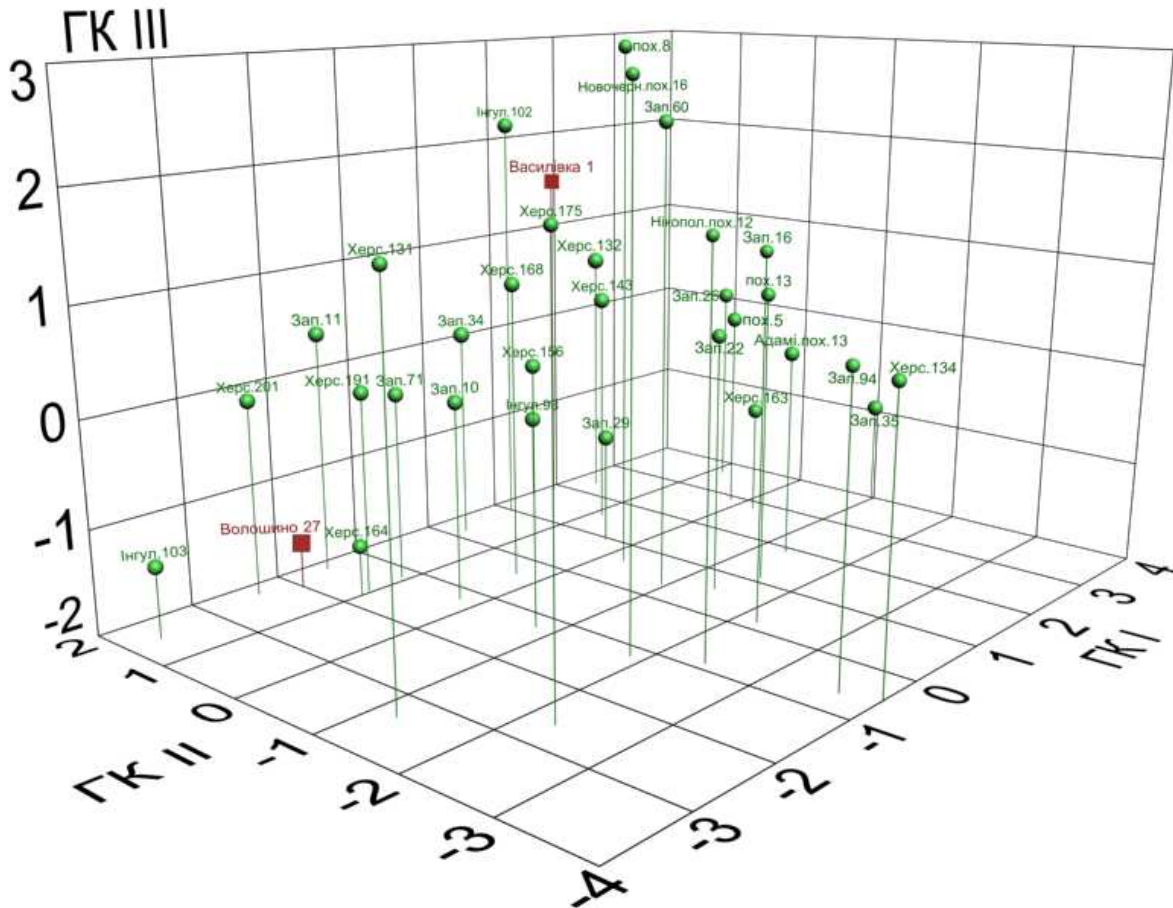

Рис. 2. Зіставлення 33 чоловічих черепів катакомбної культури зі степової Наддніпряни методом ГК у тривимірному просторі.

Отже, візуально переконаємося, що виміряні черепи катакомбної культури із Полтавської області антропологічно неоднорідні і належать до різних антропологічних типів: брахікранний череп (поховання 27 кургану 1 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільованим обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 із с. Василівки), з широким, добре профільованим обличчям й сильно випнутим помірно широким носом, виразно європеїдний). Шляхом статистичного аналізу методом ГК виявлено подібність поховання 27 із кургану 1 із с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля Херсонської експедиції. Розкопки

Ю. Шилова у 1972 р. та меншу подібність до черепа із поховання 16 с. Новочорномор'я, Голопристанського району Херсонської обл.

Скіфська культура. Череп чоловіка похилого віку (50–60 років) із розкопок 2009 р. у с. Горбані (курган 2, поховання 5) [3, с. 411; 23, с. 84–93] характеризується масивним надпереніссям, соскоподібними виростками. Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки дуже великі, за індексом череп мезокранний (76,5). Висотно-поздовжній показник – помірний (ортокрания), висотно-поперечний індекс – середній (метріокрания, помірно високий череп). Довжина основи черепа дуже велика. Вушна висота також у межах дуже великих розмірів (див. табл. 1).

До дуже великого класу відноситься й лобна хорда, тож висота вигину чола велика. Лобна кістка дуже широка як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [1] потрапляє до великої категорії.

Виличний діаметр помірний (136,1 мм). Верхня висота обличчя потрапляє до середньої категорії розмірів (74,2 мм). При цьому відносна висота обличчя за верхньолицевим індексом (54,5) характеризується як помірна (мезен). Загальний кут обличчя становить 93° і вказує на ортогнатне обличчя. До ознак, що характеризують сплюсненість лицевого відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічого черепа з кургану 2 ці кути мають дуже малі та малі розміри (відповідно, $127,5^\circ$ і $128,5^\circ$), що свідчить про сильно профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки велика (див. табл. 1).

Велика висота орбіт і дуже велика їхня ширина зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на середньо-високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічого черепа характеризується помірною шириною та дуже великою висотою, носовий індекс (43,2) свідчить про вузький ніс (лепторинія). Перенісся – помірно високе. За європейським масштабом, череп скіфської культури характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($31,0^\circ$). Зріст чоловіка, як визначив А. Артем'єв, становить близько 174,5 см [23, с. 87].

Череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15), піднятий у 2004 р. характеризується помірним поздовжнім і поперечним діаметром черепної коробки, в цілому мезокранний (79,8), навіть, можна сказати, суббрахікранний. Висотний діаметр черепа малий, як і довжина його основи. Лобна кістка помірної ширини (див. табл. 1). Обличчя помірно широке та малої висоти, за верхнім лицевим індексом (49,1) – широке (еуріен). Сильно профільоване. Орбіти помірної ширини та малої висоти, за індексом (80,5) – помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною і висотою, носовий індекс (47,4) свідчить про помірно широкий ніс (мезоринія). Перенісся – помірно високе. Глибина іклової ямки – мала.

З 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 9 фенів. Подаємо перелік фенів у анатомічному порядку. NORMA FACIALIS: лобний отвір (Foramina frontale) на черепі присутній з лівого боку. Під орбітами – по одному отвору Foramina infraorbitale accessorium (норма). NORMA LATERALIS: на правій вилиці зафіксовано виступ – Spina processus frontalis ossis zygomatici. NORMA OCCIPITALIS: з обох боків лямбдоподібного шва є вставні кісточки у районі L2 та L3. (Ossa Wormii suturae lamdoideae). NORMABASILARIS: форма поперечного піднебінного шва (Sutura palatina transversa) – ламана. Torus palatinus відсутній. Праворуч на черепі зафіксовано розділення під'язичного каналу (Canalis hipoglossalis bipartitum).

Череп жінки (?) 30–40 років з с. Бондарі (розкоп 2, курган 7, поховання 4). Розкопки 2007 р. [3, с. 412; 23, с. 112–119]. Характеризується помірно розвинутим надпереніссям та надбрівними дугами, малим потиличним горбом та помірними соскоподібними виростками. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже великих розмірів, поперечний – великих. У цілому, за черепним індексом (74,5) череп доліхокранний.

Фрагменти чоловічого черепа 30–40 років із с. Тарасівка Оржицького району Полтавської області, підняті 2005 р.

Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I а) – північний або західний напрям зв'язку. В потилично-соскоподібному шві немає вставних кісточок праворуч, лівий бік зруйновано.

Внутрішній груповий аналіз серії черепів скіфської культури із Нижньої Наддніпрянщини [11, табл. 1, с. 95–103; 12, с. 3–22; 21, с. 31–65], середньої та степової Наддніпрянщини [7, с. 124–125; 13, с. 91–106; 19, табл. 2, с. 22–49]. Два описані черепи використано до внутрішньогрупового аналізу ГК. Для порівняння залучено лише 64 черепи скіфської культури зі степової Наддніпрянщини (див. табл. 3), у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, орбіти, назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального

профілювання, симотичний індекс. Краніологічні матеріали скіфської культури, використані у роботі, подано у таблиці 3.

Таблиця 3

№ з/п	Пам'ятник (серія)	Автор дослідження антропологічного матеріалу
1.	Миколаївка Козацька (степ).	Т. Кондукторова, 1979 р.
2.	Верхня Тарасівка.	Р. Старовойтова, 1984 р.
3.	Медвин (лісостеп).	Г. Зіневич, 1985 р.; С. Круц, 1997 р.
4.	Ковалівка (степ, Правобережжя Дніпра).	С. Круц, 1978 р.
5.	Мирне.	І. Потехіна, 1979 р.
6.	Владиміровка.	І. Потехіна, 1979 р.
7.	Тимашівка.	І. Потехіна, 1979 р.
8.	Адамівка.	Г. Зіневич, 1967 р. (с. 122–125)
9.	Бориспільська група.	Г. Зіневич, 1967 р.; С. Круц, 1997 р.
10.	Капулівка.	Г. Зіневич, 1967 р. (с. 122–125)
11.	Херсонська група (степ).	С. Круц, І. Черникова, 1979 р.

Після ротації за першим чинником, або ГК (26,1 % загальної дисперсії), встановлено, що найбільші додатні навантаження у цьому випадку серед 66 черепів несуть поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, ширина лоба, обличчя, верхня висота обличчя, висота носа й орбіт і ширина орбіт (див. табл. 4). При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК (рис. 4) виявилось, що череп з поховання 5 кургану 2 із с. Горбані за I ГК (26,8 % загальної дисперсії) отримав дуже великі додатні значення (4,218) і має подібність з черепом із поховання 2 з с. Ковалівки (4,139) [17, с. 155–161]. Другий досліджуваний череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15) навпаки, отримав від'ємні значення компоненти (–1,267). Аналогії (виключно за даним ГК), можна провести з черепом під шифром 267/12 із могильника с. Миколаївка-Козацька Херсонської області (–1,262). Прикметно, що і за кластерним багатовимірним аналізом, вони також подібні на дев'ятнадцятому кроці кластеризації (з 65) на відстані 0,831, при загальній дистанції 5,863.

За II ГК (15,3 % загальної дисперсії), певною мірою, також можна провести аналогії досліджуваного черепа із с. Горбані (–0,286) до поховання під шифром 257/2 с. Миколаївки-Козацької (–0,212). Морфологічно названі черепи слабо подібні між собою за довжиною черепної коробки та шириною і профілювання обличчя, решта ознак подібні. Другий досліджуваний череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15), отримав додатні значення компоненти (0,350). Візуально можемо спостерігати його подібність до поховання під шифром 93/7 (0,421) із с. Миколаївки-Козацької Херсонської області та до черепа з кургану 3, поховання 1 (0,379) із м. Борисполя (рис. 3). За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть назомалярний і зигмаксиллярний кути обличчя (див. табл. 4).

У просторі I–II ГК є подібність мезокранного черепа із с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно (окрім профілювання обличчя). Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) проявляє дуже слабку подібність до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької (рис. 3).

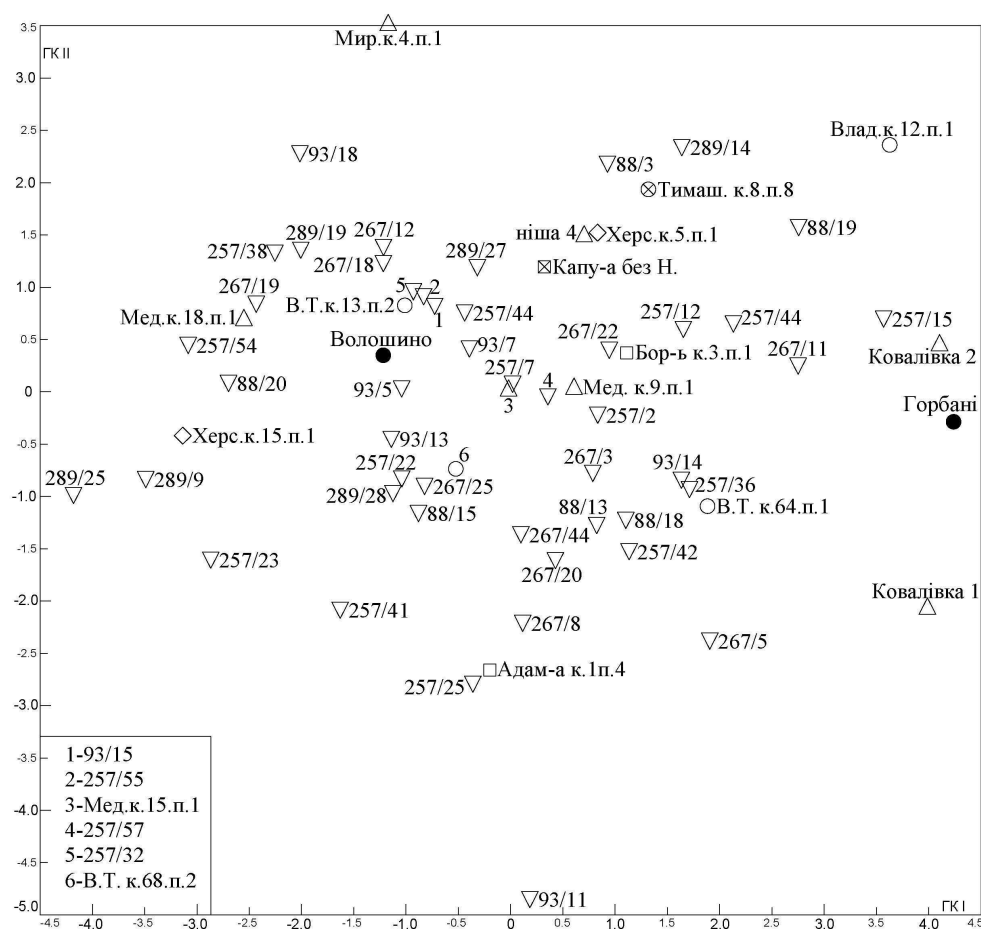

Рис. 3. Зіставлення 66 чоловічих черепів скіфської культури зі степової Наддніпрянщини методом ГК у просторі I і II ГК за 13-ма краніометричними ознаками.

Подібність між досліджуваними черепами з Полтавської області простежується тільки за III ГК (11,7 % загальної дисперсії). Як бачимо, висота їх у 3Д кубі майже однакова (рис. 4). Череп із с. Горбані отримав великі від'ємні значення цієї компоненти (-1,235), як і череп із с. Волошино (-1,211). На розподіл черепів вплинули такі краніометричні ознаки, як ширина носа (від'ємні значення) та симотичний індекс з додатними значеннями ГК (див. табл. 5). Подібними до них, за даною ГК, можна назвати такі черепа: поховання під шифрами 88/13 (-1,182), 88/19 (-1,421), 93/15 (-1,196), 267/3 (-1,233) із с. Миколаївки-Козацької та, певною мірою, поховання 4 кургану 1 з с. Адамівки (-1,297) й поховання 2 з кургану 13 із с. Верхньої Тарасівки (-1,315) [21, с. 36–37].

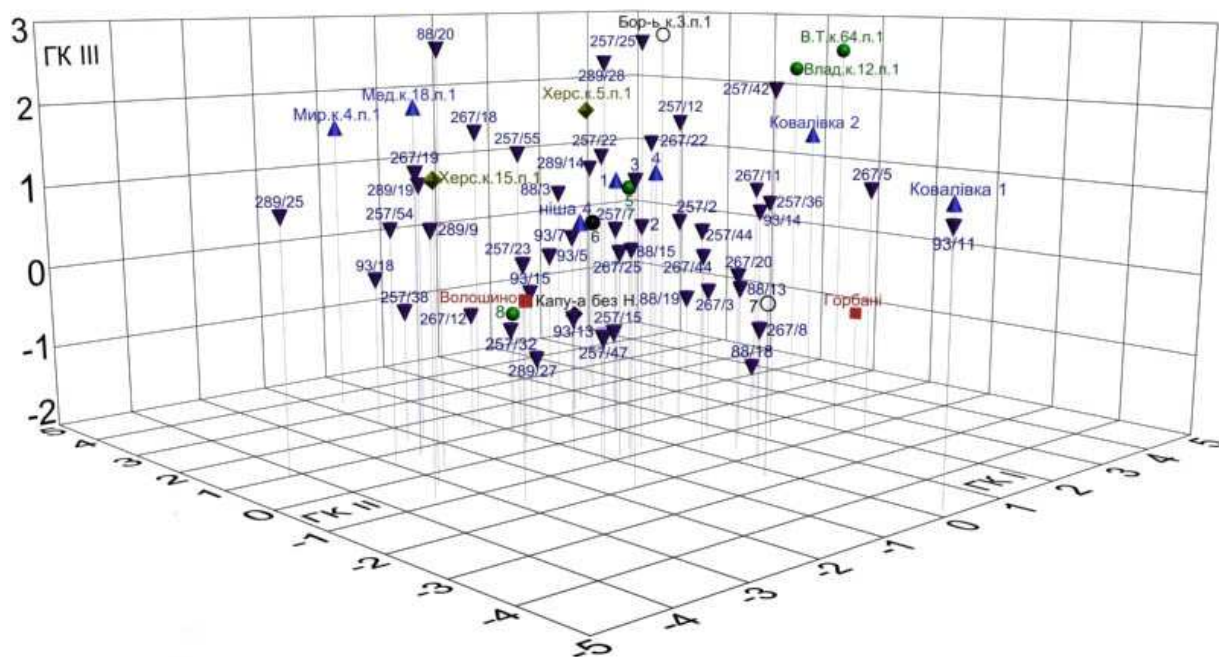

Рис. 4. Зіставлення 66 чоловічих черепів скіфської культури із степової Наддніпрянщини у тривимірному просторі. 1 – с. Медвин (курган 15, поховання 1); 2 – с. Миколаївка-Козацька, шифр черепа 257/57; 3 – с. Миколаївка-Козацька, шифр черепа 257/41; 4 – с. Медвин (курган 9, поховання 1); 5 – с. Верхня Тарасівка (курган 68, поховання 2); 6 – с. Тимашівка (курган 8, поховання 8); 7 – с. Адамівка (курган 1, поховання 4); 8 – с. Верхня Тарасівка (курган 13, поховання 2).

Елементи перших трьох ГК для 66 чоловічих черепів скіфської культури (за 13-ма краніометричними ознаками) подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0,646	-0,061	0,334
8. Поперечний діаметр	0,585	0,569	0,103
17. Висотний діаметр (b-br)	0,254	0,254	0,175
9. Найменша ширина лоба	0,620	0,341	-0,200
45. Виличний діаметр	0,690	0,325	-0,198
48. Верхня висота обличчя	0,702	-0,335	0,023
55. Висота носа	0,711	-0,423	-0,144
54. Ширина носа	0,105	-0,032	-0,195
51. Ширина орбіти	0,781	-0,126	0,201
52. Висота орбіти	0,492	-0,121	-0,420
77. Назомаллярний кут обличчя	-0,220	0,675	0,452
$\angle Zm'$. Зигомаксиллярний кут обличчя	0,183	0,741	0,127
SS:SC. Симотичний індекс	0,178	-0,382	0,769
Власні числа	3,665	2,147	1,652
Внесок в загальну дисперсію (%)	26,181	15,332	11,798

Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області дуже мала. Можна відзначити ширину обличчя, носа, висотно-повздовжній, вертикальний фаціо-церебральний та лобний показники (див. табл. 1).

Зрубна культура. Череп жінки 35–45 років з кургану 2, поховання 5 із с. Кияшки, піднятий у 2011 р., незадовільної збереженості. Характеризується великим повздовжнім і помірним поперечним діаметром черепної коробки. За черепним індексом (74,4) визначається як доліхокранний. Висотний діаметр від базіону дуже великий. Таким чином, як за висотно-повздовжнім індексом череп гіпсікранний (високий), так і за висотно-поперечним індексом – високий (акрокранія). Лобна кістка та потилиця помірно широкі.

Надорбітний отвір (Foramina supraorbitale) на черепі відсутній праворуч, присутній ліворуч. Задньовиличного шва (далі – ЗВШ) немає як з правого, так і з лівого боку. В нижній частині

лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки. Також їх немає і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*).

Черняхівська культура. Чоловічий череп 45–55 років із поховання 8 у с. Шишаки, піднятий у 2009 р. Череп незадовільної збереженості, характеризується великим поздовжнім, помірним висотним та малим поперечним діаметром черепної коробки. Загалом доліхокранний (див. табл. 1). Висотно-поздовжній індекс вказує на помірну його висоту (ортокранія), але висотно-поперечний – на високий череп (акрокранія). Вушна висота мала, на межі з помірними даними за світовими стандартами. Лоб – помірно широкий, на межі з широкими абсолютними розмірами. Потилиця – широка. Обличчя – вузьке і дуже сильно профільоване, що надає даному індивіду певної особливості.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 10 фенів. NORMA FACIALIS: надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній ліворуч та присутній праворуч. З лівого боку є лобний отвір (*Foramina frontale*). Під орбітами – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків зафіксовано виступ латерального краю виличної кістки (*Spina processus frontalis ossis zygomatici*). NORMA OCCIPITALIS: виявлено виросток потиличної луски (*Processus interparietalis squamae occipitalis*). У верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) є вормієві кісточки з обох сторін. NORMA BASILARIS: праворуч виявлено розділення під'язичного каналу (*Canalis hipoglossalis bipartitum*).

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній ліворуч та є праворуч. Піднебінний поперечний шов з правого боку зафіксовано як варіант (I a), з лівого – як (III ap). ЗВШ відсутній з обох сторін. КВШ є з чотирьох сторін. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) з обох боків є вормієві кісточки, а в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) їх немає.

Череп чоловіка 25–30 років з поховання 17, піднятий у 2009 р. в с. Шишаки. Череп незадовільної збереженості, характеризується великим поздовжнім, дуже великим висотним та помірним поперечним діаметром черепної коробки. У цілому, доліхокранний (74,7). Висотно-поздовжній індекс свідчить про високий череп (гіпсікранія), як і висотно-поперечний (акрокранія). У фронтальній частині лоб дуже вузький, на межі з малими абсолютними розмірами, у дорсальній – вузький. Потилиця широка, а обличчя – вузьке.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 3 фени. NORMA OCCIPITALIS: у верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) є вормієві кісточки з обох боків. У нижній частині (L3) – праворуч. Надорбітних отворів (*Foramen supraorbitale*) на черепі немає з двох сторін. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок (далі – ПОВ) праворуч зафіксовано як варіант III, ліворуч він зруйнований. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) вормієва кісточка є тільки з правого боку. В потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки відсутні.

Матеріал Київської Русі. Пирятинський район Полтавської області, с. Кроти. Поховання 3, (7/S1), 1–8 за 2000 р. Добре збережений череп чоловіка 30–40 років характеризується помірно масивними надпереніссям, надбрівними дугами, масивними соскоподібними виростками, помірно розвинутим потиличним горбом (див. табл. 1). Поздовжній діаметр черепної коробки середніх розмірів, поперечний – великих. За черепним індексом він має округлу форму, іншими словами, помірно брахіокранний (81,7). Висотний діаметр черепної коробки помірний за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (74,0) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (90,6) – на низький череп (тайпеніокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала (111,6). Довжина основи черепа – помірна. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Лоб прямий, випнутий сильно. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця – помірно широка.

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами – широке (138,1 мм) й низьке (68,9 мм), за верхньолицевим покажчиком (49,9) його можна вважати помірно широким (мезен), хоча індекс перебуває на межі з широкими формами. Профілювання обличчя добре як верхньому рівні 136,6°, так і на нижньому (123,8°). Кут альвеолярної частини обличчя дуже великий (84,0°).

Орбіти помірної ширини і висоти, їх відносна висота за індексом (80,6) – помірна (мезоконхія). Ніс – помірно високий. Відносна ширина носа (45,6) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Симіотичний індекс великий (50,0), таким чином, перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик помірний, що вказує на помірно високе перенісся загалом. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя помірний (30,0°). Носовий шип сильно розвинутий (5 балів). Глибина іклової ямки мала (див. Табл. 1).

Надорбітних отворів (*Foramen supraorbitale*) на черепі немає з двох сторін. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох боків – північний або західний напрям зв'язку. ПОВ з обох сторін зафіксовано як варіант III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) немає вормієвих кісточок. У потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitoma stoidaeae*) кісточка відсутня. Піднебінний поперечний шов з обох сторін зафіксовано як варіант (II a) – східний напрям зв'язку.

Такий комплекс ознак, як брахікранія, мала вушна висота, широке обличчя й високе перенісся, ППШ як варіант (II a), надає черепові певної особливості, притаманної степовим племенам, водночас присутні й європеїдні риси: добре профільювання обличчя та великий кут випинання носа. Таким чином, даний індивідуум сполучає в собі змішані форми (метис), де переважають європеїдні ознаки.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 13 фенів. NORMA FACIALIS: є повний метопічний шов (*metopica*). Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній з обох сторін. Під орбітами – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA VERTICALIS: поза сагітальним швом є один маленький тим'яний отвір ліворуч (*Foramen parietale*). NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму латерального краю виличної кістки (*Spina processus frontalis ossis zygomatici*). З лівого боку є міжскронева повна кістка птеріон (*Os epiptericum*). NORMA OCCIPITALIS: у верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) присутні дві вормієві кісточки праворуч. NORMA BASILARIS: з правого боку виявлено розділення під'язичного каналу (*Canalis hipoglossalis bipartitum*). З обох сторін присутні задньовиросткові отвори (*Canalis condylaris*). Ліворуч виявлено великий, неповний крилоостітий отвір (*Foramen pterygospinosum*). Форма поперечного піднебінного шва (*Sutura palatina transversa*) – увігнута. *Toruspalatinus* відсутній.

Методом ГК виявлено подібність мезокранного черепа скіфської культури із с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно (окрім профільювання обличчя). Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) виявляє дуже слабку подібність до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької. Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області дуже мала. Можна відзначити ширину обличчя, носа, висотно-поздовжній, вертикальний фаціо-церебральний і лобний покажчики.

Черепи катакомбної культури з Полтавської області антропологічно неоднорідні й належать до різних антропологічних типів: брахікранний череп (курган 1, поховання 27 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільюваним обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 із с. Василівки) з широким, добре профільюваним обличчям й сильно випнутим помірно широким носом, виразно європеїдний). Шляхом статистичного аналізу методом ГК виявлено подібність поховання 27 із кургану 1 у с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля Херсонської експедиції, розкопки Ю. Шилова 1972 р.) та меншу подібність до черепа з поховання 16 с. Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської обл.

Череп жінки 35–45 років зрубної культури з кургану 2, поховання 5 із с. Кияшки, піднятий у 2011 р., характеризується доліхокранією.

Череп чоловіка 45–55 років черняхівської культури з поховання 8, піднятий у 2009 р. в с. Шишаки, у цілому доліхокранний. Вушна висота – мала. Лоб – помірно широкий. Потилиця – широка. Обличчя – вузьке і дуже сильно профільюване, що робить даного індивіда дещо особливим.

Череп чоловіка 30–40 років із с. Кроти Пирятинського району, епохи Київської Русі помірно брахікранний. Вушна висота за абсолютними розмірами – мала. Довжина основи черепа – помірна. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Лоб прямий, випнутий сильно. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця – помірно широка. Обличчя – мезогнатне, за абсолютними розмірами широке і малої висоти, за верхньолицевим покажчиком його можна вважати помірно широким. Профільювання обличчя добре як верхньому рівні, так і на нижньому. Кут альвеолярної частини обличчя – дуже великий. Орбіти помірної ширини й висоти, їх відносна висота за індексом помірна. Відносна ширина носа вказує на те, що він вузький. Перенісся характеризується як високе. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя – помірний. Такий комплекс ознак, як брахікранія, мала вушна висота, широке обличчя та високе перенісся, ППШ як варіант (II a), надає черепові певної особливості, яка характерна для степових племен, але є і європеїдні риси: добре профільювання обличчя та великий кут випинання носа. Таким чином, даний індивідуум належить до змішаних форм (метис), при цьому переважають європеїдні ознаки.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 127 с.
2. Алексеев В. П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. Вип. 2. 1962. С. 48–88.
3. Артем'єв А. В. Антропологічні матеріали з курганів Нижньої течії Псла (за розкопками 2007–2011 рр.). Додаток 2 // Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Припсілля. К., 2011. С. 409–420.
4. Артем'єв А. В. Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. мед. наук: спец. 14.01.22 «Стоматологія». Полтава, 2012. 19 с.
5. Дерябин В. Е. Курс лекцій по многомерной биометрии для антропологов. М.: МГУ, биологический факультет, 2008. 332 с.
6. Долженко Ю. В. Краниометрическая характеристика мужских черепов из катакомбных погребений, исследованных Орджоникидзевской археологической экспедицией. Додаток 3 // Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита – бронзы междуречья Базавлук–Соленая–Чертомлык. К.: Олег Філюк. 2015. С. 521–527.
7. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К.: Наукова думка, 1967. 223 с.
8. Зиневич Г. П., С. Круц. Антропологічна характеристика давнього населення території України (За матеріалами експедицій 1961–1963 рр.). К.: Наукова думка, 1968. 144 с.
9. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация // Советская этнография. 1987. Вып. 2. С. 12–31.
10. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л.: 1988. 165 с.
11. Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья (по материалам могильника Николаевка–Козацкое). М.: Наука, 1979. 128 с.
12. Круц С. И., Черникова И. Н. Антропологические данные из курганов Херсонской области // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 3–22.
13. Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время) Приложение 2 // Скорый С. А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье. К., 1997. С. 91–106.
14. Круц С. И. К антропологии древнего населения Запорожской области // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 3–22.
15. Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). К.: Наукова думка, 1984. 325 с.
16. Круц С. И. Палеоантропологические материалы из кургана Желтокаменка // Древности степной Скифии. К., 1982. С. 222–231.
17. Круц С. И. Палеоантропологические материалы Южнобугской Экспедиции (1969–1976 гг.) // Курганы на Южном Буге. К.: Наукова думка, 1978. С. 151–169.
18. Литвинова Л. В. Палеодемография скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора) // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфосарматської археології. Матеріали Міжнар. наук. конф. К., 2004. С. 48–51.
19. Потехина И. Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 22–49.
20. Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М.: Высшая школа, 1987. 528 с.
21. Старовойтова Р. А. Костные останки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. К.: Наукова думка, 1984. С. 31–65.
22. Супруненко О. Б. Кургани між сс. Дуканічі та Солонці на нижньому Пслі // Старожитності околиць Комсомольська, частина IV). К.–Полтава: Центр пам'яток НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2006. 138 с.
23. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Припсілля. К.: 2011. 472 с.
24. Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита–бронзы междуречья Базавлук – Соленая – Чертомлык. К.: Олег Філюк, 2015. 536 с.
25. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic variation in the human cranium // J. Anat., 1967. V. 101. P. 361–379.
26. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
27. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47.
28. Kozintsev A. Homo. Ethnic Epigenetics: A New Approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer, 1992. P. 213–244.
29. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fisher. Bd. II. 1928. 1062 S.
30. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego: California, 2003. 645 p.
31. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p.
32. Vallois H. V. Laduree de la viechez l'home fossile // L'Anthropologie. 1937. 47. P. 499–532.

References

1. Alekseev V. P., Debets G. F. Kраниometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. M.: Nauka, 1964. 127 s.
2. Alyeksyeyev V. P. Antropolohiya Saltivs'koho mohyl'nyka [Anthropology of Saltovsky burial ground]. Materialy z antropolohiyi Ukrayiny. Vyp. 2. 1962. S. 48–88.
3. Artemyev A. V. Antropolohichni materialy z kurhaniv Nyzhn'oyi techiyi Psla (za rozkopkami 2007–2011 rr.) [Anthropological materials from the mounds of the lower reaches of Psl (for excavations 2007–2011)]. Dodatok 2/Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V. Kurhany Nyzhn'oho Prysillya. K., 2011. S. 409–420.
4. Artemyev A. V. Evolyutsiyni osoblyvosti rozvytku zakhvoryuvan' na kariyes zubiv u lyudyny [Evolutionary peculiarities of the development of diseases of dental caries in a person]: avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. med. nauk: spets. 14.01.22 «Stomatolohiya». Poltava, 2012. 19 s.
5. Deryabin V. E. Kurs lektsii po mnogomernoi biometrii dlya antropologov [Course of lectures on multidimensional biometrics for anthropologists]. M.: MGU, biologicheskii fakul'tet, 2008. 332 s.
6. Dolzhenko Yu. V. Kраниometriceskaya kharakteristika muzhskikh cherepov iz katakombnykh pogrebenii, issledovannykh Ordzhonikidzevskoi arkheologicheskoi ekspeditsiei [Cranio-metric characteristics of male skulls from catacomb burials, investigated by Ordzhonikidzevskaya archaeological expedition]. Dodatok II3. Chernykh

- L. A., Daragan M. N. Kurgany epokhi eneolita – bronzy mezhdurech'ya Bazavluk – Solenaya – Chertomlyk [Mounds of the Eneolithic Age - bronze of the interfluvial Bazavluk - Solenaya - Chertomlyk]. K.: Oleg Filyuk, 2015. S. 521–527.
7. Zinevich G. P. Ocherki paleoantropologii Ukrainy [Essays on the paleoanthropology of Ukraine]. K.: Naukova dumka, 1967. 223 s. 8. Zinevych H. P., S. Kruts. Antropologichna kharakterystyka davnoho naselennya terytoriyi Ukrainy (Za materialamy ekspeditsiy 1961–1963 rr.) [Anthropological characteristic of the ancient population of the territory of Ukraine (According to expedition materials 1961–1963)]. K.: Naukova dumka, 1968. 144 s. 9. Kozintsev A. G. Kranioskopiya i rasovaya klassifikatsiya [Cranioscopy and racial classification]. Sovetskaya etnografiya. 1987. Vyp. 2. S. 12–31. 10. Kozintsev A. G. Etnicheskaya kranioskopiya: rasovaya izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic craniology: racial variability of the seams of the skull of modern man]. L.: 1988. 165 s. 11. Konduktorova T. S. Fizicheskii tip lyudei Nizhnego Pridneprov'ya (po materialam mogil'nika Nikolaevka-Kozatskoe) [The physical type of people of the Lower Dnieper (based on the materials of the Nikolayevka-Kozatskoye burial ground)]. M.: Nauka, 1979. 128 s. 12. Kruts S. I., Chernikova I. N. Antropologicheskie dannye iz kurganov Khersonskoi oblasti [Anthropological data from the kurgans of the Kherson region]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 3–22. 13. Kruts S. I. Antropologiya Steblevskogo mogil'nika (k voprosu o fizicheskom tipe naseleniya lesostepi v skifskoe vremya) [Anthropology of the Steblevsky burial ground (to the question of the physical type of the forest-steppe population in the Scythian period)] Prilozhenie 2. Skoryi S. A. Steblev: Skifskii mogil'nik v Poros'e [Scythian burial ground in the Porosye]. K., 1997. S. 91–106. 14. Kruts S. I. K antropologii drevnego naseleniya Zaporozhskoi oblasti [To the anthropology of the ancient population of the Zaporozhye region]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 3–22. 15. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie issledovaniya Stepnogo Podneprov'ya (epokha bronzy) [Paleoanthropological studies of the Steppe Dnieper (Bronze Age)]. K.: Naukova dumka, 1984. 325 s. 16. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie materialy iz kurgana Zheltokamenka [Paleoanthropological materials from the barrow Zheltokamenka]. Drevnosti stepnoi Skifii. K., 1982. S. 222–231. 17. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie materialy Yuzhnobugskoi Ekspeditsii (1969–1976 gg.) [Paleoanthropological materials of the South Bug Expedition (1969–1976)]. Kurgany na Yuzhnom Buge. K.: Naukova dumka, 1978. S. 151–169. 18. Litvinova L. V. Paleodemografiya skifskoi kul'tury (po materialam mogil'nika Mamai Gora) [Paleodemography of Scythian Culture (based on the materials of the Mamai Gora Mausoleum)]. Vid Kimmeriyi do Sarmatyi: 60 rokov viddilu skifosarmat'skoyi arkhologii. Materialy Mizhnar. nauk. konf. K., 2004. S. 48–51. 19. Potekhina I. D. Novye paleoantropologicheskie materialy iz basseina Severskogo Donsa [New paleoanthropological materials from the Seversky Donets basin]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 22–49. 20. Roginskii Ya. Ya., Levin M. G. Antropologiya [Anthropology]. M.: Vysshaya shkola, 1987. 528 s. 21. Starovoitova R. A. Kostnye ostaniki lyudei iz raskopok kurgannykh mogil'nikov Verkhnetarasovskoi ekspeditsii 1976 g. [Bone remains of people from the excavations of burial mounds of the Verkhnetarasovskaya expedition in 1976]. Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1984. S. 31–65. 22. Suprunenko O. B. Kurhany mizh ss. Dukanychi ta Solontsi na nizhn'omu Psli [Mounds between ss. Dukanichi and Solonets on the lower Psel]. Starozhytnosti okolyts' Komsomol's'ka, chastyna IV. K.-Poltava: Tsentr pamyatok NANU i UTOPIK, TsODPA, 2006. 138 s. 23. Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V. Kurhany Nyzhn'oho Prypsillya [Mounds of Lower Prpilsilia]. K.: 2011. 472 s. 24. Chernykh L. A., Daragan M. N. Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurech'ya Bazavluk – Solenaya – Chertomlyk [Mounds of the Eneolithic-Bronze Age of the Inter-Bazaar Bazavluk - Saline - Chertomlyk]. K.: Oleg Filyuk, 2015. 536 s. 25. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic variation in the human cranium. J. Anat., 1967. V. 101. P. 361–379. 26. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p. 27. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique. J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47. 28. Kozintsev A. Homo. Ethnic Epigenetics: A New Approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer, 1992. P. 213–244. 29. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustav Fisher. Bd. II. 1928. 1062 S. 30. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego: California, 2003. 645 p. 31. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p. 32. Vallois H. V. Laduree de la viechez l'home fossile. L'Anthropologie. 1937. 47. P. 499–532.

Yuriy Dolzhenko

NEW CRANIOLOGICAL MATERIALS OF LOWER PRYPSILLYA'S ANCIENT POPULATION

The article deals with informative characteristic of anthropological data received during scientifically-rescuing mounds excavations (1999–2011) in localities Bondari, Horbani, Kyiashky, Vasylivka, Voloshyno, Karpivka, Shyshaky from Lower Psel drainage-basin. This data belongs to such archaeological cultures: Chernyakhov, Pit Grave, Catacomb, Scythian, Timber-grave, Multi-cordoned ware. Differentially dated habitants' of Lower Psel drainage-basin remains are investigated according to 3 craniological procedures. The author figure out exactly, that the skulls of Catacomb culture from Poltava region are anthropologically varied. They belong to different anthropological types: brachycranial skull (burial 27 from mound 1, Voloshyno) with relatively wide, moderately shaped face

and low protrusive wide nose and dolichocranial (burial 1 Vasylivka), with wide, wellshaped face and strongly protrusive, moderately wide nose, obviously from Caucasoid race. The statistical analysis by the main components displayed that the burial 27 from mound 1 (Voloshyno) is similar to the skull 164 from Starosillia (data of Kherson expedition, excavations by Iu. Shylov in 1972). This skull is less similar to the skull from burial 16 (Novochornomia village, Holoprystan district of Kherson region). The main components method also showed the resemblance of mesocranial Scythian skull from Horbani to Kovalivka-2. This likeness is also observed morphologically. The 2nd subbrachycranial Scythian skull from Volosshyno (mound 2, burial 15) is very slightly corresponding to the skull 93/5 from Mykolaivka-Kozatska. Morphological and statistical affinity of the probed Scythian skulls from Poltava region is hardly noticeable.

Key words: craniology, craniology, anthropology, cranial nonmetrics, Psel, copper age culture, Chernyakhov culture, Pit Grave culture, Catacomb culture, Scythian culture, Timber-grave culture, Multi-cordoned ware culture.

УДК: 930.2+908

Андрій Красножон

ДВА СХІДНІХ НАПИСИ З АККЕРМАНУ ТА ІЗМАЇЛУ

У статті проаналізовано дві відомі пам'ятки епіграфіки, що походять з таких фортець Північно-Західного Причорномор'я османського періоду, як Ізмаїл та Аккерман. Публікуються нові фото, картограми та розшифрування написів з уточненими перекладами. Плита з написом із Аккерману розташовувалася в районі головної брами фортеці та її текст пов'язаний саме із суфійською традицією: автор звертається до халіфа Алі, сподіваючись на його захист. Напис з Ізмаїлу пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу 1792–1795 рр.

Ключові слова: Аккерман, Білгород-Дністровська фортеця, Ізмаїл, османська епіграфіка, написи.

Епіграфіка османського періоду фортець та міст Північно-Західного Причорномор'я є не достатньо дослідженою. Однією із причин цього є відсутність сьогодні в оригіналі більшості з введених у минулі часи до наукового обігу лапідарних пам'яток. За останні сто років вони чи зникли з первинних місць розташування на стінах історичних споруд, або поміняли музейні адреси фондового зберігання, або ж загубилися.

У статті автор звертається до добре відомих серед фахівців двох написів зі «східними письменами» з Аккерману та Ізмаїлу. Перша – це плита, що походить «з ескарпу рову» (за описом 1819 р.) Аккерманської фортеці (рис. 1.1). Інша – з комплексу чотирьох однакових мармурових надбрамних плит Ізмаїльської фортеці (рис. 2). Вперше їх зафіксовано також у 1819 р. на малюнку російського військового А. Літова, потім декілька разів перевидано з варіантами перекладів. Фото ізмаїльської плити публікувалося мінімум двічі: у статті І. Спафарсиса [1, с. 166–167], а також у монографії М. Шлапак [2, с. 294]. Свій власний варіант перекладу, без малюнка, надруковано автором статті у 2015 р. [3, с. 331]. Фото аккерманської плити вперше видав М. Репников [4, с. 77], а невдовзі й І. Спафарсис [1, с. 172–175] (однакові варіанти перекладу). Малюнок військового 1819 р. – вперше видав В. Войцеховський [5, с. 372], потім М. Шлапак [6, с. 178–179; 7, с. 227, 231], дубляж малюнку з новим варіантом перекладу напису – А. Красножон [8, с. 52; 9, с. 78]. Востаннє фото та варіанти перекладів, зроблені у першій чверті ХХ ст., повторені у короткій компілятивній статті І. Сапожникова, без нових варіантів прочитання, інтерпретацій чи зображень [10, с. 56].

У січні 2014 р. автору статті вдалося віднайти у фондах музейного національного комплексу «Молдова» у Яссах три з чотирьох мармурових плит ізмаїльської групи лапідарних пам'яток. У пропонованій статті вперше подано картограму напису до них, уточнено розшифрування. Складнішою за структурою є напис з ескарпу Аккерманської фортеці. Його картограму виконано за фотографією 1915 р. з власним баченням варіанту прочитання та перекладу.

Аккерманський напис. Фортеця у Білгороді-Дністровському (Одеська область) збудована у 1410–1450-ті рр. Кардинально перебудована по зовнішньому, східному і південному фронтам у 1480–1490-х рр. за ініціативи османського султана Баязида II. У 1798 р. султан Селім III провів останню масштабну модернізацію оборонного комплексу [9, с. 351–353; 11, с. 308–315]. Головний та єдиний вхід до фортеці розташований у надбрамній вежі так званих «Кілійських воріт» (історична назва за молдавського та османського періодів – «Великі врата» [9, с. 41; 12, с. 201].

До 2011 р. в ескарпі рову поруч з Кілійською брамою (у північно-східному куті вежі) зберігалася прямокутна в плані ніша від будівельної плити у верхніх рядах мурування. Її розміри 0,5×0,6 м, глибина – до 15 см. Автор малюнка 1819 р. в експлікації зазначав, що ця плита розташовувалася

«в ескарпі напроти соборної ж церкви» (в північно-східному секторі фронту, на ділянці рову між вежами № 8 та № 2), оскільки так звана «Соборна церква» розміщувалася в будівлі Ханської мечеті на вул. Л. Попова, на розі Ф. Ушакова [8, с. 51; 9, с. 11–13].

Вже у 1912 р. перший видавець плити, Н. Репников, пише, що вона знята з мурів Аккерманської фортеці і зберігається в Одеському археологічному музеї, а первинне місце її знаходження на стінах невідоме. Він припускає, що плита могла розташовуватися на фасаді Кілійської брами, вказуючи на нішу, яка була над прольотом, та може бути співвіднесена за формою і розмірами [4, с. 78].

Близьку до того локалізацію – у ворітній вежі фортеці, а не на ній, свого часу запропонував і автор пропонованої статті, припускаючи її взаємозв'язок з іншою порожньою нішею – в ескарпі рову, спираючись на пояснення автора малюнка 1819 р. (до речі, над прольотом воріт, згідно з експлікацією, розташовувалася інша плита – з тугрою османського султана) [9, с. 66].

І. Сапожников, повертаючись у нещодавній публікації до цієї плити, зізнався, що «дуже хоче», щоб вона «належала конкретній аккерманській мечеті». Але не знайшовши тому доказів, розмістив її в районі вежі № 8, в центрі східного фортечного фронту, що в 60 м на південний схід від Кілійської брами [10, с. 47–48]. Першим ідею про можливе розташування плити на стінах якоїсь з аккерманських мечетей шиїтського толку висловив ще І. Спафарсис [1, с. 172].

Опубліковано мінімум чотири варіанти перекладу тексту плити, два перших з яких ідентичні. На жаль, сама плита загублена і досліджувати оригінал неможливо. Не виключено, що вона була вивезена разом із лапідарною колекцією Одеського археологічного музею відступаючими румунськими військами у 1944 р., як це було з білгородськими епіграфічними пам'ятками XV ст. [12, с. 180] і колекцією ізмаїльських надбрамних плит, які опинилися у Яссах.

Н. Репников дає наступні розміри плити: 0,76 м (ширина)×0,55 м (висота)×0,28 м (товщина). Опубліковане ним фото демонструє хорошу і повну збереженість тексту. Автор наводить переклад, виконаний Н. Медніковим: «Будь-яка турбота розсіється за допомогою покровительства твого, о Алі!». Промальовування напису та розшифрування немає, але напис визначений як арабський [4, с. 77].

У 1915 р. І. Спафарсис теж вважав її арабською. Публікуючи колекцію східних написів Одеського музею старожитностей, він вводить до наукового вжитку ще одну фотографію плити кращої якості (рис. 1.1), а також своє транскрибоване розшифрування і переклад: «Будь-яка турбота зникне, завдяки заступництву твоєму, о Алі!» [1, с. 172–174]. Незважаючи на майже повну ідентичність двох варіантів, І. Сапожников шукає в них розбіжності, оцінюючи другий варіант як «більш точний» у порівнянні з першим [10, с. 48].

Наступний варіант перекладу (без промальовування і розшифрування) належить архітекторові М. аль-Баштауї, який опублікувала М. Шлапак у 2001 р.: «Осанна, мій славний Господь» [6, с. 179]. І якщо перші два більш-менш наближені до оригіналу, то цей зовсім далекий від нього.

У 2012 р. автором статті опубліковано ще один варіант перекладу напису:

كل ممر سيرى على بابل

«Всі дороги ведуть до Вавилону» [8, с. 52].

Але і цей переклад не можна визнати задовільним, ні з точки зору граматики, ні відповідності до оригіналу. Слово «Вавилон» – яке визначило всю логіку перекладу, з'явилося в ньому обґрунтовано, якщо не враховувати невелику деталь – прийнята за кінцеву ʾ насправді є буквою ڪ.

Варіації у прочитанні тексту плити пояснюються заплутаним малюнком різьби. Різьбяр працював у каліграфічному стилі сульс, розробленому для оформлення та декорування. Каліграфія в сульсі підпорядковується певним правилам розташування букв і слів. Перед майстром стоїть складне завдання дотримання правил візуалізації тексту. Найчастіше такі написи в арабському «вгадуються», ніж читаються, оскільки в свідомості носіїв мови існують стандартні кліше і тоді девіації від «канону» мозок не сприймає.

Недарма І. Спафарсис нарікає у своїй роботі, що почерк напису є «вкрай заплутаний, написаний в два яруси і читається дуже і дуже важко», чому на розшифрування він витратив декілька днів [1, с. 172].

У даному випадку розшифрування слід розпочати із виявлення схеми напису (рис. 1.2). При уявному хаосі, напис є чітко структурованим. У ньому шість слів, розташованих двома рядами, трьома парами. Текст огласований, з діакритичними знаками. Висловлення починається від слова «куль» («весь», «всілякий») у правому нижньому кутку і продовжується вгору, до другого слова над ним. Друга пара читається таким же чином – спочатку нижнє слово, потім верхнє. Правда, другу половину дуже розлогого верхнього слова другої пари, різьбяр опустил у нижнє поле.

Остання пара завдяки типу візерунку займає центральну та ліву верхню частину плити. Різьбяр задумав так, щоб погляд при читанні йшов наверх по стійках «високих» букв нижнього ряду (ا, ل, ك), і спускався вниз спадними лініями закінчень «низьких» букв, розташованих у верхній частині плити. Букви «висхідного типу» вершинами стійок вирівняні по верхньому краю. А по нижньому – або їх напівкруглі бази, або закруглення деяких «низьких» букв.

Сульс – це урочиста каліграфія і використовувалася в особливих випадках. Тому Аккерманський напис мав розташовуватися на одному з відкритих для широкого загалу місць в фортеці, яким є, поміж іншим, район надбрамної вежі.

Отже, розшифрування напису наступне*:

كُلُّ هَمٍّ سَيَجَالِيءُ بَوْلَايَتِكَ يَا عَلِي

Переклад: «Всяляка турбота покине мене під твоїм заступництвом о, Алі».

Він співпадає із варіантом І. Спафарсиса за виключенням деяких деталей у читанні. Так, у дослідника четверте слово у рядку передано у транскрипції як «вілаїатіка», тобто, «твое заступництво» [1, с. 174]. Але в оригіналі відсутня буква «мім» у цій частині тексту (яку помилково побачив дослідник). Також незрозуміло, як інтерпретувати знак (буква «каф», чи «даль»?) між «уа» та лігатурою «ла» в цьому слові. Але на загальний зміст перекладу це уточнення не впливає.

Дослідник цілком точно навів історію походження напису з відомої шиїтської молитви: «Всі турботи та журби покинуть мене під твоїм заступництвом, о Алі, о Алі, о Алі!» [1, с. 174]. В аккерманському написі подано її скорочений варіант.

На жаль, у тексті немає дати і ми можемо лише припускати датування за манерою різьби (на мій погляд, не раніше XVIII ст.). Це не є пам'ятна будівельна плита, а релігійна посвята, яка дійсно могла мати відношення до суфійської громади Аккерману, що впливає з професійного коментаря І. Спафарсиса [1, с. 172–174].

Ізмаїльський напис. У 1774 р. Ізмаїл стає центральною ланкою нижньодунайської оборонної межі османів. У 1789 р. тут розпочинається будівництво фортеці сучасного бастионного типу за проектом Ж. Лафїтта-Клаве [13, с. 153]. Після Яського миру Порто знов приділяє пильну увагу розбудові Ізмаїлу, незважаючи на те, що її бастионні укріплення, спроектовані наприкінці 1780-х рр. залишалися найсучаснішими в регіоні. Два англійських інженери – Джорж Фредерік Кохлер і Джон Спенсер Сміт [14, с. 240] перебудовують її упродовж 1792–1795 рр. Після закінчення будівництва над трьома брамами вмонтовано чотири однакові мармурових плити із текстом пам'ятного змісту і датою закінчення будівництва.

Опис і фотографія однієї із плит вперше опубліковані І. Спафарсисом [1, с. 165–167]. Другий знімок (зроблений автором статті у Яському музеї) видала М. Шлапак [2, с. 294]. Однак видавнича якість та формат обох виданих фото, на жаль, не дозволяють розібрати саму текстову частину лапідарного пам'ятника. У цій статті автор публікує свій знімок саме цього, найбільш інформативного фрагменту плити, а також загальне фото і картограму (рис. 2; 3.1; 2).

У Яському музеї збереглися три із чотирьох ізмаїльських плит. І. Спафарсис пише, що в період зберігання в Одеському музеї старожитностей їх було чотири. Отже, в Румунію їх вивезли під час війни. В Одесу вони потрапили після скасування військового статусу фортеці за підсумками Паризького миру 1856 р.

Згідно з експлікацією, на малюнку 1819 р. вони розташовувалися на внутрішньому боці Хотинських, Бендерських, Кілійських, Царгородських та Броських воріт [2, с. 286]. Елементи різьблення на усіх майже однакові. Напис розташовується в нижньому лівому кутку в невеликій (незважаючи на значні розміри плити: 1,21×0,92 м) прямокутній рамці. У попередній публікації автор статті пропонував наступне розшифрування [3, с. 331], однак переклад потребує уточнень:

اثر خان محمد راشيد امين ببناء قلعة اسمعيل سنة ١٢٠٩

«Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл рік 1209».

Рік 1209 за хіджрою припадає на період з серпня 1794 р. – до липня 1795 р.

Слово «Амін» спочатку вважалося за лакаб – почесний титул, частина імені Мухаммада Рашида, а за його титулатуру прийнято слово «хан», яке є перед ім'ям. Однак, І. Спафарсис цілком справедливо перевів перше слово як іменник в іншому його значенні: «завідувач», «наглядач», а друге – як «хамийя» (начебто «перо», «кисть»). І якщо перше вже не викликає сумнівів, то ідея читання другого й досі під питанням. Як один з варіантів тут може бути «хане» (в розумінні «дім»).

Отже, доречно уточнити попередні варіанти перекладу та зупинитися на наступному: «Витвір (представника дому?) Мухаммада Рашида, управляючого будівництвом фортеці Ізмаїл. Рік 1209». Мова напису не дуже зрозуміла. Чи то фарсі, чи староосманська, каліграфія стилю насталік.

Таким чином, у науковий вжиток введено нові додаткові матеріали за двома добре відомими пам'яткам епіграфіки із двох фортець Північно-Західного Причорномор'я османського періоду. Аккерманський напис розташовувався у районі Кілійської брами, стосується релігійної тематики шіїтського напрямку. Напис з Ізмаїлу є пам'ятним, будівельним, пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу (1792–1795 рр.).

У статті вперше використано фотографії та картограму. Завдяки результатам нових досліджень і знахідкам оригіналів, питання прочитання і перекладу двох даних пам'яток епіграфіки, на мій погляд, є вичерпаним.

Список використаних джерел

1. Спафарис И. Принадлежащие музею императорского Одесского общества истории и древностей предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями // Записки Одесского общества истории и древностей. 1915. Т. XXXII. С. 146–195.
2. Şlapac M. Cetățile bastoainare din Moldova (sfârșitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chișinău: ed. ARC, 2016. 372 p.
3. Красножон А. В., Драгомирецкий А. А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. // Stratum Plus. Кишинев, 2015. № 6. С. 319–334.
4. Репников Н. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. СПб., 1912. Т. 2. С. 59–87.
5. Войцеховский В. А. Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском // Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972. С. 371–374.
6. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества). Кишинев: ARC, 2001. 214 с.
7. Şlapac M. Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea). Chișinău: ARC, 2004. 368 p.
8. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства. Кишинев: Stratum plus, 2012. 412 с.
9. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. Кишинев: Stratum plus, 2016. 475 с.
10. Сапожников И. В. Из истории мечетей и церквей Аккермана середины XVII – первой половины XIX веков // Емінак: Київ-Миколаїв, 2017. № 3 (19). Т. 2. С. 45–58.
11. Красножон А. В. Белгород-Днестровская крепость: этапы развития оборонного комплекса (XV–XVIII вв.) // Монументальное зодчество Древней Руси и Восточной Европы эпохи средневековья. СПб: Государственный Эрмитаж, 2017. С. 308–315.
12. Красножон А. В. Эпиграфические памятники XV в. из Белгородской крепости // Stratum plus. Кишинев, 2013. № 6. С. 177–212.
13. Ришелье А.-Э. Герцог Арман-Эммануил Ришелье. Документы и бумаги о его жизни и деятельности. 1766–1822 // Сборник Императорского Русского исторического общества. СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1886. № 54.
14. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieur cartographe français au service de Selim III // Science in Islamic Civilisation. Istanbul: Research Centre for Islamic History (Art and Culture), 2000. P. 233–243.

References

1. Spafaris I. Prinadlezhashchie muzeyu imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei predmety s arabskimi, persidskimi i turetskimi nadpisyami [Belonging to the Museum of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities items with Arabic, Persian and Turkish inscriptions]. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. 1915. T. XXII. S. 146–195.
2. Şlapac M. Cetățile bastoainare din Moldova (sfârșitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chișinău: ed. ARC, 2016. 372 p.
3. Krasnozhon A. V., Dragomiretskii A. A. Akkermanskaya krepost' v kontekste franko-osmansko-russkikh otnoshenii v 1790-kh gg. [Akkerman fortress in the context of Franco-Ottoman-Russian relations in the 1790s.]. Stratum Plus. Kishinev, 2015. № 6. S. 319–334.
4. Repnikov N. Neskol'ko slov o razvalinakh Akkermanskoi kreposti [A few words about the ruins of the Akkerman fortress]. Zapiski razryada voennoi arkheologii i arkheografii imperatorskogo russkogo voenno-istoricheskogo obshchestva. SPb., 1912. T. 2. S. 59–87.
5. Voitsekhovskii V. A. Stroitel'nye nadpisi na stenakh kreposti v Belgorod-Dnestrovskom [Construction inscriptions on the walls of the fortress in Belgorod-Dnestrovsky]. Yugo-Vostochnaya Evropa v srednie veka. Kishinev, 1972. S. 371–374.
6. Shlapak M. E. Belgorod-Dnestrovskaya krepost' (issledovanie srednevekovogo oboronogo zodchestva) [Belgorod-Dnestrovskaya fortress (study of medieval defense architecture)]. Kishinev: ARC, 2001. 214 s.
7. Şlapac M. Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea). Chișinău: ARC, 2004. 368 r.
8. Krasnozhon A. V. Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriya stroitel'stva [Fortress Belgorod (Akkerman) on the Dniester: the history of construction]. Kishinev: Stratum plus, 2012. 412 s.
9. Krasnozhon A. V. Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniyakh [Fortress Belgorod (Akkerman) in historical images]. Kishinev: Stratum plus, 2016. 475 s.
10. Sapozhnikov I. V. Iz istorii mechetei i tserkvei Akkermana serediny XVII – pervoi poloviny XIX vekov [From the history of the mosques and churches of Akkerman in the middle of the XVII - the first half of the XIX centuries]. EminaK: Kiiv-Mikolaiv, 2017. № 3 (19). T. 2. S. 45–58.
11. Krasnozhon A. V. Belgorod-Dnestrovskaya krepost': etapy razvitiya oboronogo kompleksa (XV–XVIII vv.) [Belgorod-Dnestrovsk fortress: stages of development of the defense complex (XV–XVIII centuries)]. Monumental'noe zodchestvo Drevnei Rusi i Vostochnoi Evropy epokhi srednevekov'ya. SPb: Gosudarstvennyi Ermitazh, 2017. S. 308–315.
12. Krasnozhon A. V. Epigraficheskie pamyatniki XV v. iz Belgorodskoi kreposti [Epigraphic monuments of the XV century. from the Belgorod fortress]. Stratum plus. Kishinev, 2013. № 6. S. 177–

212. 13. Rishel'e A.-E. Gertsog Armand-Emmanuil Rishel'e. Dokumenty i bumagi o ego zhizni i deyatel'nosti. 1766–1822 [The Duke of Armand-Emmanuel Richelieu. Documents and papers about his life and activities. 1766–1822]. Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva. SPb: Tipografiya I. N. Skorokhodova, 1886. № 54. 14. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieurcartographe français au service de Selim III. Science in Islamic Civilisation. Istanbul: Research Centre for Islamic History (Art and Culture), 2000. R. 233–243.

Andriy Krasnozhon

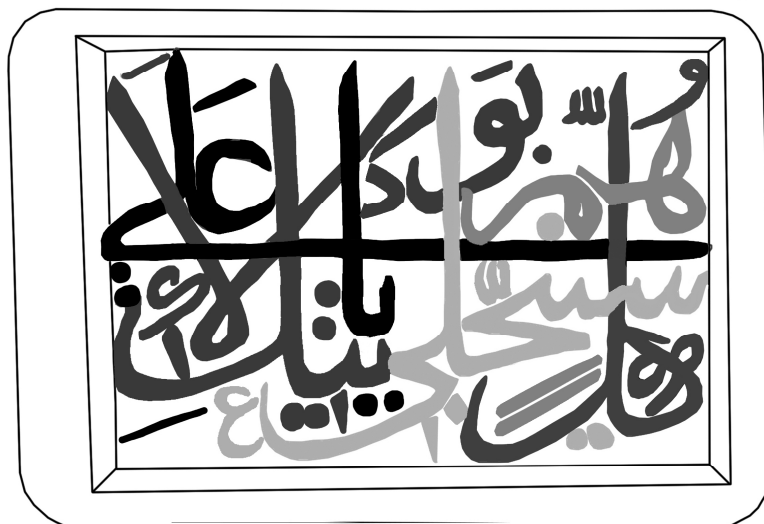
TWO EASTERN INSCRIPTIONS FROM THE AKKERMAN AND ISMAIL

In the article the author again returns to the analysis of two well-known epigraphic monuments of the fortresses of the North-Western Black Sea coast of the Ottoman period, as: Ismail and Akkerman. The new photos, cartograms and decoding of inscriptions with the specified translations are published. The plate with the inscription from Akkerman was located in the area of the main fortress gates and its text is connected with the Sufi tradition: the author appeals to the caliph Ali, hoping for his protection. The inscription from the Ismail is related to the last stage of modernization of the defense complex (1792–1795-th).

Key words: Akkerman, Belgorod-Dnistrovsk' fortress, Ismail, Ottoman epigraphy, inscriptions.

1

2

Рис. 1. Фото (І. Спафариса) та картограма (А. Красножон) аккерманського напису.

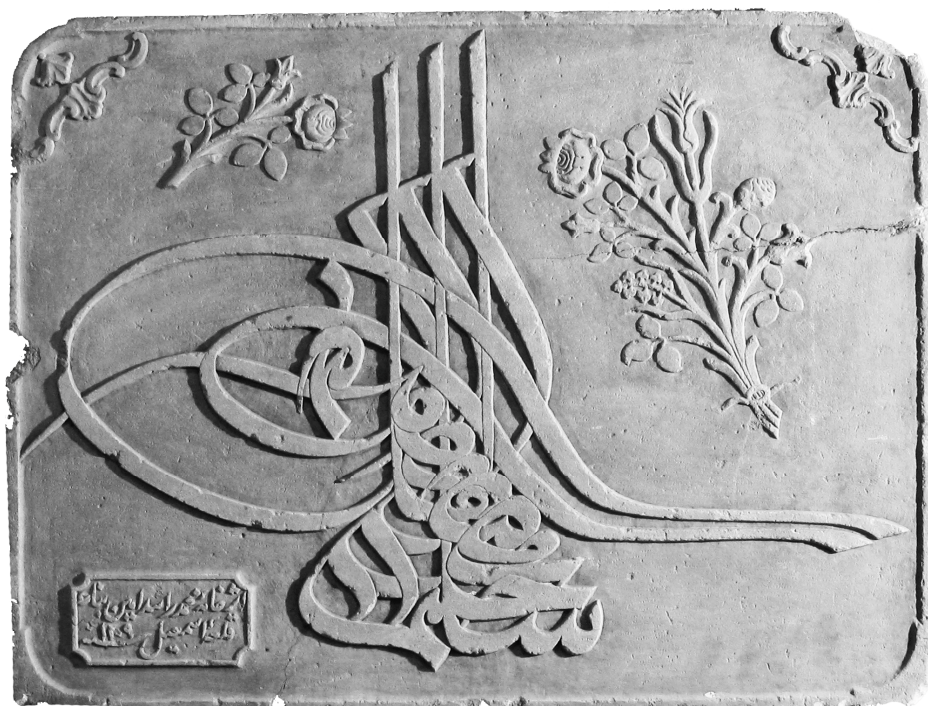
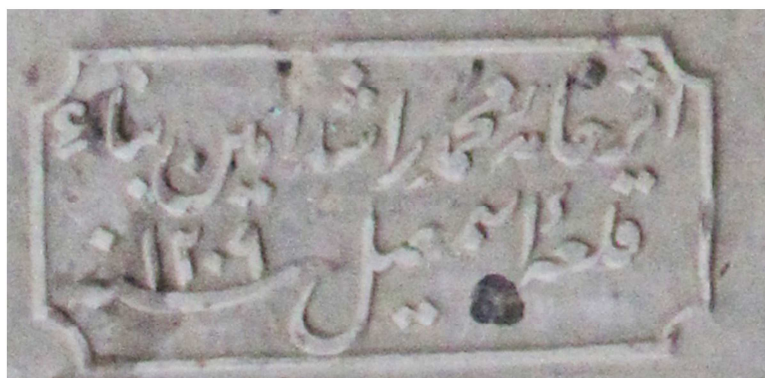

Рис. 2. Фото ізмаїльської плити (А. Красножон).

1

2

Рис. 2. Фото та промалювання напису ізмаїльської плити (А. Красножон).

УДК 94(477) «16/17»

Віталій Щербак

ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬОНОВОГО ЧАСУ

У статті розкриваються методи російської імперської влади з ліквідації Гетьманщини в другій половині XVIII ст. Увага акцентується на логістиці обґрунтування централізаторської політики самодержавства та втіленні її в життя президентом Другої Малоросійської колегії, графом Петром Румянцевим.

Ключові слова: Українська держава, Кирило Розумовський, Російська імперія, Друга Малоросійська колегія, Петро Румянцев.

Тривалий час на політичній карті ранньомодерної Європи існувала держава із офіційною назвою «Військо Запорозьке». Водночас посилення російського впливу у XVIII ст. зумовило її трансформацію у визначений імперською владою термін – «Малоросія». Процес ліквідації Гетьманщини тривав не одне десятиліття через її масштаби та постійну потребу Росії у козацькому війську для проведення експансіоністської політики на Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

Проблематика занепаду Української держави ранньонОВОГО часу вже ставали предметом наукових студій. У народницькій історіографії основна увага приділялася соціальним аспектам, зокрема, О. Лазаревський та В. Мякотін [10; 13] проаналізували закріпачення лівобережного селянства. Перетворення козацької старшини в російське дворянство детально висвітлене Д. Міллером [12]. З'ясування ролі президента Другої Малоросійської колегії, графа П. Румянцева у політичних подіях тогочасної України займався Г. Максимович [11]. Ліквідація Гетьманщини радянськими істориками здебільшого ігнорувалася. Лише у праці О. Путра досліджено зміни в соціально-економічному розвитку та адміністративно-військовому устрої Лівобережної України, як одного із регіонів Російської держави другої половини XVIII ст. [16]. Знищення інститутів та соціальної структури Гетьманщини в імперській системі стали предметом наукової розвідки канадського історика З. Когути [8]. Ці ж питання знайшли розвиток у роботі вітчизняного дослідника О. Струкевича [18]. Водночас, поза увагою залишилося з'ясування логістики обґрунтування централізаторської політики імперської влади під час ліквідації Української держави у другій половині XVIII ст., що і є основним завданням цієї статті.

Відновлення інституту гетьманства в Україні 1750 р. за правління Єлизавети Петрівни (1741–1761 рр.) стало результатом зусиль козацької старшини, яка скористалася морганатичним шлюбом імператриці з українцем Олексієм Розумовським. Проте, звільнення генеральної старшини від втручання в управлінські справи Гетьманщини російських урядовців, мало компенсуватися наявністю на найвищій посаді наближеної до Єлизавети людини, яка б забезпечила ефективний імперський контроль над козацькою Україною.

Упродовж наступних років російський канцлер Олексій Бестужев-Рюмін, водночас і президент колегії закордонних справ, у віданні якої перебувала й Україна, здійснив ряд кроків щодо ліквідації її автономного устрою. Зважаючи на тривалу відсутність гетьмана Кирила Розумовського у Глухові, він постійно скеровував туди російських радників для кореляції урядової політики. З 1754 р. гетьману заборонено самостійно призначати полковників, а лише добирати кандидатів на ці посади. А через два роки українські справи передавалися у відання Сенату, що значно понизило політичний статус Гетьманщини. Під особливо суворою нагляд поставлено фінанси та податкову систему. Згодом з-під юрисдикції гетьмана вилучено й Київ з аналогічним підпорядкуванням. Колегія закордонних справ зобов'язала гетьманську адміністрацію щомісячно звітувати про прибутки і видатки. При цьому елизаветинський режим нехтував будь-якими політичними ініціативами українського уряду, зокрема й прохання дозволити встановлення дипломатичних відносин з європейськими дворами. Тобто, за правління Єлизавети Петрівни, попри відновлення інституту гетьманства, продовжував утверджуватися імперський курс, на остаточну ліквідацію української автономії.

Передбачаючи можливі наслідки централізаторської російської політики щодо України, гетьман К. Розумовський на початку 60-х рр. XVIII ст. зробив спробу зміцнення центральних і місцевих органів управління шляхом реформування адміністративного устрою та судочинства. Значну увагу він приділяв й економічним проблемам, зокрема впорядкуванню розвитку промислів

та торгівлі. Однак реалізація багатьох проектів загальмувалася у зв'язку із входженням на російський престол 1762 р. імператриці Катерини II.

Будучи учасником дворцового перевороту, К. Розумовський вже через рік, через суперечності з царськими фаворитами, змушений був залишити Петербург і виїхати в Україну. Під впливом козацької старшини на раді в Глухові 1763 р. у традиційний спосіб була сформульована чолобитна на ім'я імператриці під назвою «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии» [15, с. 317–346]. У якій представлено бачення української еліти майбутнього Гетьманщини, водночас продемонстровано рівень її політичної культури. Зокрема, наголошувалося на традиції поновлення і підтвердження договірних статей з посіданням царського чи гетьманського уряду новим правителем. Фактично «Прошение...» містило пропозицію узаконення міждержавного рівня відносин Росії і України із розширенням політичної автономії останньої та проведення реформ з метою консолідації українського суспільства.

Настрої серед козацької старшини були добре відомі колишньому наставнику К. Розумовського, управителю гетьманських маєтків Г. Теплову. Саме йому приписують авторство документу під назвою «Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии», відомого у літературі, переважно через вибірккову публікацію П. Куліша, як «Записки о неурядках в Малороссии» у другому томі праці «Записки о Южной Руси» [9, с. 169–196]. Юридичну оцінку «Секретнейших примечаний...» одночасно із публікацією повного тексту документу із вступом та 12 пунктами згодом зробив видатний історик права М. Василенко [3, с. 13–54].

Перебуваючи на посаді статс-секретаря Катерини II, Г. Теплов висловив свої погляди протилежні ідеям «Прошения...». Насамперед, наголошувалося на імперській тезі про належність з давніх часів «народу малороссийского» до Росії, нібито підтвержене «рускими и малороссийскими летописцами и многими чужестранными авторами; из чего видеть можно, что Малороссия не только землями своими и самим народом есть издревле Российская, следовательно, В.И.В., яко приемнице Всероссийского престола прежде приступления ее под державу Российскую принадлежащую в подданство» [3, с. 32].

Вагомим «неурядком» в Малоросії, на думку Г. Теплова, була практика козацької старшини підпорядковувати у свою підлеглисть не лише селян, але й рядових козаків, що призводило до суттєвого скорочення їх кількості. За таких обставин зазнавав помітних втрат військовий потенціал Гетьманщини, який широко використовувався Російською імперією у XVIII ст. для проведення експансіоністської політики у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї.

Перешкодою для перетворення України у прибуткову провінцію Російської держави Г. Теплов вважав відсутність об'єктивної інформації про неї. Передовсім це стосувалося стягнення податків із селян. Тому чиновник вказував на необхідність проведених нових ревізій, оскільки після часів Першої Малоросійської колегії у них не брали участі російські офіцери. Недовіра царського урядовця до гетьмана і української адміністрації згодом перетворилася в офіційну політику імперії. Крім того, на переконання Г. Теплова, заборона селянських переходів на Лівобережній Україні, тобто фактично покріпачення селян, могло б принести більші прибутки казни імператорського двору.

Значні нарікання з боку Г. Теплова стосувалися наявності в Україні традиційних правових норм, зокрема, Литовського статуту, які суперечили принципу самодержавства і перешкождали імперським властям використовувати її ресурси. Урядовець зазначав, що українське право і судочинство принесли до краю лише експлуатацію та непорозуміння, бюрократичну тяганину і безкінечні апеляції, чим користалася виключно козацька старшина. Г. Теплов наполягав на необхідності обмеження використання Литовського статуту через порушення людських «прав и вольностей». Підставою для такого рішення він називав також випадки самовільних ухвал українських суддів щодо росіян, коли право використовувалося «в свою пользу, противно великороссийских тамо владельцев, яко, по их мнению, иноземцев и заграничных Малороссии» [3, с. 42].

Головні положення доповідної записки Г. Теплова «Секретнейшие примечания...» були повною мірою, інколи у формі прямого повторення, використані Катериною II для проведення імперської політики в Україні. Досить красномовним свідченням цього стали підготовлені її статс-секретарем А. Олсуф'євим і відредаговані власноруч імператрицею таємні настанови графу П. Румянцеву з 20 пунктів при його призначенні на посаду президента Другої Малоросійської колегії і одночасно малоросійського генерал-губернатора. Обґрунтовуючи необхідність імперських уніфікацій, Катерина II відзначила значну територію Гетьманщини, високу густоту населення, родючість ґрунтів та сприятливий клімат: «Известны каждому пространная сей земли обширность, многолюдство живущего в ней народа, великое ее плодородие и по доброте климата различные перед многими империи нашей местами преимущества». Водночас, на її думку, ці переваги не

давали Російській державі належних прибутків у попередній період «...напротив того не менее известно и то, что Россия при всем том весьма малую, а во время последнего гетманского правления почти и никакой пользы и доходов поныне не имела» [14, с. 376].

У вступній частині настанов графу П. Румянцеву Катерина II також критикувала переплетіння військової та цивільної влади, застосування Литовського статуту та користування українцями давніми правами і привілеями, що, на її переконання, вносило безлад у діяльність управлінських структур і гальмувало функціонування судочинства в Україні: «вкоренившиися там многие неурядки, неустройство, несообразимое смешение правления воинского с гражданским, от неясности различных чужих законов и прав происходящие; в суде и расправе бесконечные волокиты и претеснения; самопроизвольное некоторых мнимых привелегий и вольностей узаконение, а настоящих частое и великое зло употребление» [14, с. 376].

Головним опонентом політики імперських властей щодо України Катерина II вбачала козацьку старшину, яка противилася перепису населення російськими чиновниками, долучилася до розкрадання казенних прибутків, а також підбурювала народ «пристрастными и коварными истолкованиями». Як наслідок, імператриця визнавала «сокровенную ненависть» українського народу до російського, яка особливо проявлялася серед козацької еліти. За таких умов генерал-губернатор повинен був здійснювати перетворення «не всегда силою вверенной вам власти, но более многообразными ласковости и снисхождения средствами действовать и оными, смотря по делу, по времени и по человеку, искусно изворачиваться должно. И для того можно сказать, что в таких случаях надобно иметь и волчьи зубы и лисий хвост» [14, с. 382]. П. Румянцеву належало постійно стежити за поведінкою старшин, особливо за підозрілими особами, щоб попередити можливі для імперії загрози. З метою зміцнення своєї влади та утвердження нових порядків, генерал-губернатор мав також ефективно використовувати соціальні суперечності в українському суспільстві.

Катерина II поставила завдання перед П. Румянцевим провести адміністративну реформу в Україні за російським зразком. На цьому шляху обов'язковим кроком мало бути скасування інституту гетьманства: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло не токмо б персона, какая была призведена в оное достоинство» [14, с. 379]. Політична асиміляція Гетьманщини мала завершитися її цілковитою інкорпорацією із перетворенням української політико-адміністративної системи на загальноімперську.

У настановах Катерини II містилися також пропозиції для поповнення імперської скарбниці в дусі просвітницької ідеології. Це стосувалося статистичного дослідження людських та природніх ресурсів краю для стимуляції економічного розвитку, заохочення розвитку торгівлі, в тому числі й зарубіжної. Наголошувалося на необхідності поліпшення стану доріг, розвитку підприємництва, тваринництва, запровадження нових технічних культур, розширення лісних масивів, поліпшення соціальної сфери. Такі заходи мали б згодом довести українцям переваги імперського правління над «неправильними» урядуваннями попередньої адміністрації.

Таким чином, вміщена у «Прошении...» політична програма відродження автономії України, викликала різку реакцію у Петербурзі і стала приводом її остаточної ліквідації імперським режимом. Логіка теоретичних положень «Секретнейших примечаний...» Г. Теплова та настанов генерал-губернатору П. Румянцеву була покладена в основу діяльності цього царського чиновника. Згідно з указом Катерини II від 10 листопада 1764 р. проголошувалося скасування гетьманського уряду і запровадження Другої Малоросійської колегії [19, с. 524–525], що знаменувало початок скасування Гетьманщини.

Для забезпечення правових засад функціонування Малоросійської колегії її посадовці, серед яких були і українці – генеральний обозний В. Кочубей, генеральний писар В. Туманський, генеральний осавул І. Журавка та генеральний хорунжий Д. Апостол, мали користуватися виключно російськими нормативними документами, поточними наказами та розпорядженнями. Указом від 17 листопада 1764 р. Сенат Російської імперії визначив також обсяг влади президента Малоросійської колегії, як її голови у адміністративних та судових справах, а інших: «яко то в содержании в народе доброго порядку». Тобто практичні функції колегії, порядок прийняття нею рішень, повинні були повністю контролювати ситуацію в краї.

З прибуттям до України у квітні 1765 р. П. Румянцев детально ознайомився із реальним станом справ і підготував меморандум від 18 травня Катерині II із уточненням окремих положень проведення реформ. Так, він пропонував організувати в кожному місті Гетьманщини поліційну службу, корінним чином реорганізувати судочинство, запровадити регулярний поштовий зв'язок, секуляризувати майно Української Церкви, призначити чиновникам грошову оплату замість земельних надань, створити військово-кадетське училище і т. п. [6, с. 9–11]. Схвалені імператрицею окремі пункти разом із наказами відкривали генерал-губернатору широкі можливості для їх реалізації.

Головною передумовою збільшення надходжень до імперської скарбниці було проведення перепису населення в Україні. Офіційною його метою визначалося запровадження кращого і справедливого порядку. Насправді ж граф П. Румянцев мав на меті вирішення багато інших проблем. Румянцевський опис передбачав детальну люстрацію рухомого і нерухомого майна мешканців краю, соціальне становище, професію, прибутки і рівень податків, сімейний стан і т. ін. Створені в кожному з десяти полків спеціальні комісії з місцевих урядовців очолювалися російськими офіцерами. Перепис Гетьманщини тривав упродовж 1765–1769 р. і був перерваний початком російсько-турецької війни [2]. Складно говорити про його завершеність, оскільки значна кількість документальних свідчень не збереглася. Проте, на основі зібраних матеріалів, підготовлено «Генеральний опис Малоросії», у якому наведено відомості щодо понад трьох з половиною тисяч населених пунктів. Цей документ став також підосновою для початку боротьби з селянськими переходами в Гетьманщині та появи в травні 1783 р. указу Катерини II про закріпачення селян.

Малоросійська колегія стала головною адміністративною інституцією, перейнявши функції генеральної військової канцелярії як репрезентанта Української держави нового часу. Уніфікація колегії із відповідними виконавчими органами Російської імперії завершилася всередині 1768 р. Окремі департаменти відповідали за військові, судові та фінансові справи. Яскравим прикладом уніфікації стала реорганізація генерального військового суду. Згідно із розпорядженням Малоросійської колегії від серпня 1767 р. заборонено проводити щорічні вибори до його складу, що фактично означало ліквідацію дієвого управлінського органу Гетьманщини. Натомість запроваджувалося призначення суддів «изо всех здешних чинов», відповідно за їх званнями. На відміну від попередніх часів за службу новим чиновникам призначалася річна грошова винагорода [1, с. 127]. Перебудова стосувалася і судової канцелярії: сформовано окремі дві експедиції – у кримінальних справах та апеляційну. Над ними встановлювався жорсткий прокурорський нагляд. На початку 80-х рр. XVIII ст. остаточно ліквідовано земські, гродські та підкоморські суди і запроваджено судочинство на засадах російського законодавства [4, с. 205–230; 8, с. 181].

Ідея радикальної адміністративної реформи імперських провінцій ефективно почала реалізовуватися після завершення чергової російсько-турецької війни у 1774 р. Визначені губернським статутом 1775 р. стандарти адміністративних одиниць та повноваження їх очільників, доповнювалися уточненнями механізму втілення у життя губернського врядування. Водночас поширення цих положень на Гетьманщину потребувало ґрунтовної підготовки. Для запровадження нової адміністративної системи, Катерина II призначила помічником П. Румянцева авторитетного серед козацької еліти урядовця А. Милорадовича у якості другого губернатора Малоросії [8, с. 185]. Створена ним спеціальна комісія у складі армійських офіцерів та українських чиновників, здійснила ретельне обстеження Гетьманщини і в 1781 р. подала звіт до Малоросійської колегії. Замість традиційного полково-сотенного устрою козацької України пропонувалося запровадити її поділ на три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, кожне з яких складалося із 11 повітів.

Зважаючи на автономістські традиції Гетьманщини, П. Румянцев намагався уникнути можливих конфліктів і у меморандумі запропонував Катерині II можливі варіанти їх попередження [5, с. 693–703]. Зокрема, він наголошував на необхідності зрівняння українських і російських урядів і рангів, вирішити питання козацьких прав та привілеїв, серед яких найбільш актуальним було козацьке землеволодіння. З метою використання прибутків із міських володінь, генерал-губернатор пропонував заборонити міське землеволодіння, яке суперечило імперським правилам. Проте, пропозиції П. Румянцева проігноровано і у січні 1782 р. адміністративну реформу введена в дію. Усі українські державні інституції скасовувалися і запроваджувалися імперські, відповідно з передачею фінансових справ скарбничим палатам трьох намісництв. Ці перетворення не зустріли жодного опору з боку чиновників Гетьманщини, для яких відданість царській службі стала звичною.

Одночасно з адміністративною реформою в Гетьманщині проведено реорганізацію війська, хоча і не без труднощів. Президент Малоросійської колегії рекомендував створити 10 регулярних полків, у яких досвідченим козацьким старшинам надавалися б відповідні військові звання. Катерина II погодилася із такими пропозиціями, виділивши у 1778 р. військову судову владу із компетенції Генерального військового суду.

Потреба у козацьких контингентах зростала через амбітні імперські плани із загарбання Північного Причорномор'я та Криму. У численних інструкціях П. Румянцева 1783 р. російському генералу К. Каульбарсу та губернатору Малоросії А. Милорадовичу визначалася дислокація підрозділів, характер призову до війська і місцезнаходження штаб-квартир. Перевага мала віддаватися надійним кадрам, зокрема, учасникам останньої російсько-турецької війни. Офіцери набиралися лише із середовища значного військового товариства [8, с. 193; 17, с. 483–492].

Замість козацьких полків створювалися карабінерські, за зразком регулярних частин російської армії.

Тенденція до адаптації українського вищого управлінського цивільного та військового прошарку до імперського політичного простору простежується також у наданні його представникам відповідних офіційних чинів згідно «Табелю про ранги» [7, с. 88–92].

Таким чином, колишні опоненти російської влади стали її палкими прихильниками і ревними виконавцями урядових рішень. Окремі з них досягли високих державних посад. Наприклад, О. Безбородько, став імперським канцлером, Д. Трощинський та В. Кочубей – міністрами за правління Олександра І. Основну ж масу української шляхти і козацьких старшин «Жалуваною грамотою дворянству» 1785 р. зрівняно у правах і привілеях з російським дворянством.

Отже, логістика російської імперської влади у XVIII ст. спиралася на серйозні теоретичні обґрунтування, натхненні ідеєю непорушності принципів самодержавства. Правління елизаветинського режиму, насамперед завдяки діяльності канцлера О. Бестужева-Рюміна, продовжило централізаторську політику, запроваджену Петром І. Вбачаючи небезпеку імперського курсу, К. Розумовський зробив спробу проведення реформ на консервацію статусу Гетьманщини, зафіксовану в «Прошеннях малороссийского шляхетства...». Однак його наставник Г. Теплов, здобувши титул статс-секретаря Катерини ІІ, підготував альтернативу автономістських поглядів української еліти у доповідній записці на ім'я імператриці під назвою «Секретнейшие примечания нынешнего состояния Малороссии». Цей документ та настанови графу П. Румянцеву, під час його призначення на посаду президента Другої Малоросійської колегії, лягли в основу програми ліквідації Української держави ранньонового часу.

Список використаних джерел

1. Акты по управлению Малороссиєю гр. П. А. Румянцева // Чтения Исторического общества Нестора летописца. Кн. 5. 1891. С. 93–136. 2. Багалей Д. Генеральная опись Малороссии. К., 1883. 31 с. 3. Василенко М. Г.М. Теплов і його «Записка о беспорядках в Малороссии» // Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. 9. К., 1911. С. 13–54. 4. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. Санкт-Петербург, 1893. 326 с. 5. Доклад графа П.А. Румянцева императрице Екатерине II 1781 года // Киевская старина. 1884. № 12. С. 693–703. 6. Доклад графа П. Румянцева касательно мероприятий по управлению Малороссиєю и собственноручные решения Екатерины II // Сборник Русского исторического общества. Т. 10. Санкт-Петербург, 1872. С. 9–21. 7. Записка касательно прав на дворянство бывших малороссийских чинов // Чтения Исторического общества истории и древностей российских при московском университете. Кн. 2. Москва, 1861. С. 88–92. 8. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с. 9. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1857. 354 с. 10. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). К., 1908. 108 с. 11. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссиєю. Т. 1. Нежин, 1913. 317 с. 12. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // Киевская старина. 1897. № 1. С. 1–31; № 2. С. 188–220; № 3. С. 351–374; № 4. С. 1–47. 13. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. Т. 1. Вып. 3. Прага, 1926. 220 с. 14. Наставления, данные П. Румянцеву при назначении его малороссийским губернатором с собственноручными правками Екатерины II // Сборник Русского исторического общества. Т. 7. Санкт-Петербург, 1871. С. 376–391. 15. Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. 1883. № 6. С. 317–346. 16. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988. 142 с. 17. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. 1891. № 3. С. 483–492. 18. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). К., 1996. 99 с. 19. Указы и повеления императрицы Екатерины II за февраль-декабрь 1764 года // Сенатский архив. Т. 14. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. 665 с.

References

1. Akty po upravleniyu Malorossieyu gr. P.A. Rumyantseva [Acts to manage Malorussia P.A. Rumyantsev]. Chteniya Istoricheskogo obshchestva Nestora letopistsa. Kn. 5. 1891. S. 93–136. 2. Bagalei D. General'naya opis' Malorossii [General inventory of Malorussia]. K., 1883. 31 s. 3. Vasylenko M. G.M. Teplov i yogo «Zapiska o neporyadkakh v Malorossii» [G.M. Teplov and his «Note on Disorders in Malorussia»]. Zapysky Ukrayins'koho naukovohto tovarystva v Kyuevi. Kn. 9. K., 1911. S. 13–54. 4. Grigor'ev V. Reforma mestnogo upravleniya pri Ekaterine II [Reform of local government under Catherine II]. Sankt-Peterburg, 1893. 326 s. 5. Doklad grafa P.A. Rumyantseva imperatritse Ekaterine II 1781 goda [Report of Count P.A. Rumyantsev Empress Catherine II of 1781]. Kievskaya starina. 1884. № 12. S. 693–703. 6. Doklad grafa P. Rumyatseva kasatel'no meropriyatii po upravleniyu Malorossieyu i sobstvennoruchnye resheniya Ekateriny II [Report of Count P. Rumyatsev on the activities for the management of Malorussia and the handwritten decisions of Catherine II]. Sbornik Rusckogo istoricheskogo obshchestva. T. 10. Sankt-Peterburg, 1872. S. 9–21. 7. Zapiska kasatel'no prav na dvoryanstvo byvshikh malorossiiskikh chinov [A note on the rights to the nobility of former Malorussian ranks]. Chteniya Istoricheskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh pri moskovskom universitete. Kn. 2. Moskva, 1861. S. 88–92. 8. Kohut Z. Rosiys'kyu tsentralizm i ukrayins'ka

avtonomiya. Likvidatsiya Het'manshchyny 1760–1830 [Russian centralism and Ukrainian autonomy. Liquidation of the Hetmanate 1760–1830]. K.: Osnovy, 1996. 317 s. 9. Kulish P. Zapiski o Yuzhnoi Rusi [Notes on Southern Russia]. T. 2. Sankt-Peterburg, 1857. 354 s. 10. Lazarevskii A. Malorossiiskie pospolitye krest'yane (1648–1783 gg.) [Malorussian Commonwealth peasants (1648–1783)]. K., 1908. 108 s. 11. Maksimovich G.A. Deyatel'nost' Rumyantseva-Zadunaiskogo po upravleniyu Malorossiei [Activity Rumyantsev-Transdanubian management of Malorussia]. T. 1. Nezhin, 1913. 317 s. 12. Miller D. Ocherki iz istorii i yuridicheskogo byta staroi Malorossii. Prevrashchenie kazatskoi starshiny v dvoryanstvo [Essays from the history and legal life of the old Malorussia. Transformation of the Cossack sergeant-major into the nobility]. Kievskaya starina. 1897. № 1. S. 1–31; № 2. S. 188–220; № 3. S. 351–374; № 4. S. 1–47. 13. Myakotin V. Ocherki sotsial'noi istorii Ukrainy XVII–XVIII vv. [Essays on the social history of Ukraine XVII–XVIII centuries]. T. 1. Vyp. 3. Praga, 1926. 220 s. 14. Nastavleniya, dannye P. Rumyantsevu pri naznachenii ego malorossiiskim gubernatorom s sobstvennoruchnymi pravkami Ekateriny II [Manuals given to P. Rumyantsev when appointed by the Little Russian governor with the handwritten corrections of Catherine II]. Sbornik Russkogo istoricheskogo obshchestva. T. 7. Sankt-Peterburg, 1871. S. 376–391. 15. Proshenie malorossiiskogo shlyakhetstva i starshin, vmeste s getmanom, o vozstanovlenii raznykh starinnykh prav Malorossii, podannoe Ekaterine II v 1764 godu [The petition of the Little Russian nobility and foremen, together with the hetman, about the restoration of different ancient rights of Malorussia, filed by Catherine II in 1764]. Kievskaya starina. 1883. № 6. S. 317–346. 16. Putro A.I. Levoberezhnaya Ukraina v sostave Rossiiskogo gosudarstva vo vtoroi polovine XVIII veka [Left-bank Ukraine as part of the Russian state in the second half of the 18th century]. K.: Vishcha shkola, 1988. 142 s. 17. Storozhenko N.V. Reformy v Malorossii pri gr. Rumyantseve [Reforms in Little Russia with gr. Rumyantsev]. Kievskaya starina. 1891. № 3. S. 483–492. 18. Strukevych O. K. Ukrayina-Het'manshchyna ta Rosiys'ka imperiya protyhom 50–80-kh rr. XVIII stolittya (polityko-administratyvnyy aspekt problemy) [Ukraine-Hetman and Russian Empire during the 50s and 80s of the eighteenth century (political and administrative aspect of the problem)]. K., 1996. 99 s. 19. Ukazy i poveleniya imperatritsy Ekateriny II za fevral'-dekabr' 1764 goda [Decrees and decrees of Empress Catherine II for February-December, 1764]. Senatskii arkhiv. T. 14. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya, 1910. 665 s.

Vitalii Shcherbak

LIQUIDATION OF THE UKRAINIAN STATE EARLY MODERN PERIOD

Strengthening of Russian influence on Ukrainian state in the XVIII c. led to transformation even its official name: from the «Cossack Army» towards the defined term by imperial authority - «Little Russia». The process of liquidation of Hetman state had been lasting for decades because of its scope and constant need of Russia in Cossack Army. The Elizabethan regime, primarily through the activities of Chancellor A. Bestuzhev-Ryumin, continued centralized policy which was introduced by Tsar Peter I, despite the recovery of Hetman government in Ukraine. In anticipation of its possible consequences, Hetman K. Razumovsky in early 60s attempted to strengthen the central and local governance by reforming the administrative system and the judiciary. He outlined the justification of his steps in the petition to the new Empress Catherine II under the title «The petition of Little Russian nobility and foremen, together with Hetman, about restoration of different ancient rights of Little Russia». The petition actually contained a proposal of legalization of interstate relations between Russia and Ukraine with the expansion of political autonomy of the latter. At the same time State Secretary of Catherine II, G. Teplov expressed his opposite views to the ideas in «The petition ...» in the so-called «The Notes of irregularities in Little Russia». In particular, it emphasized the association of «Little Russian people» to Russia from ancient times, the presence in Ukraine of its own legislation that contradicted with the imperial one, and the rights and privileges of Cossack foreman, free transition of the peasants and so on. The main articles of G. Teplov memorandum were used by the Empress in secret guidelines to the count P. Rumyantsev during his appointment as the President of the Second Little Russian Collegium and simultaneously the Governor-General. The logic of theoretical articles of above mentioned documents was the basis of this royal official in his activity of elimination of Ukrainian state in early new age.

Key words: Ukrainian state, K. Razumovsky, the Russian Empire, the Second Little Russian Collegium, P. Rumyantsev.

УДК 93:331.105.44 «1817»/ «1848»

Ігор Берест

ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОЇ ПРОФСПІЛКИ ДРУКАРІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1817–1848 РР.

Досліджено матеріали, що свідчать про появу першої профспілкової організації в середовищі львівських друкарів на території Східної Галичини, отримано відомості про розвиток і діяльність цієї робітничої організації, яка за мету свого існування ставила проблему соціального захисту робітництва, що стало основою формування й інших професійних спілок на українських землях. Акцентовано значну увагу на важливому значенні профспілкової організації в системі захисту економічних інтересів робітників краю, особливостях розвитку професійного руху в умовах поліетнічного суспільства Галичини до початку революційних подій 1848 р.

Ключові слова: каса, взаємна допомога, робітники, професійні спілки, друкарі.

Актуальність теми дослідження, насамперед, полягає у надзвичайній важливості профспілкового руху як невід'ємної складової соціально-економічного розвитку будь якої цивілізованої країни світу. Досліджувана проблема має цінне наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одне з найважливіших питань – історичного досвіду діяльності профспілкових організацій Східної Галичини, зокрема до питань, які поки що не стали об'єктом комплексних досліджень.

Наукова новизна даного дослідження визначається тим, що воно є однією з перших спроб системного наукового дослідження діяльності професійних спілок на території Галичини у період появи першої профспілки на території Східної Галичини (1817 р.) і до початку революційних подій відомих як «весна народів» (1848 р.) на основі доступних матеріалів.

Метою даної статті є комплексне вивчення відомих на даний момент джерельних матеріалів і на основі дослідженої інформації показати особливості розвитку руху профспілок у Східній Галичині середини ХІХ ст.

Завдання ґрунтуються на дослідженні документів, які дадуть змогу з'ясувати історичне значення розвитку профспілкового руху в Галичині у період середини ХІХ ст.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, профспілкова преса та свідчення сучасників.

Наприкінці ХVІІІ ст. для усіх друкарських підприємств Галичини характерною була значна концентрація робочої сили, фізична інтенсивність, трудомісткість робіт, довга тривалість праці. Робітники працювали в антисанітарних й шкідливих умовах, що побутували у цехах внаслідок випаровування фарб, лаків, клею та інших хімічних речовин, свинцевих ливарних флюсів тощо. Не існувало елементарної вентиляції цехів та приміщень.

Не випадково значного поширення серед друкарів набули складні «професійні» захворювання, наприклад, легеневі, серцево-судинні, шкіряні, кісткові та інші хвороби – часто невиліковні.

Великою проблемою суспільства стало те, що робітники друкарень, літографій, поліграфічних ливарних цехів, які на виробництві отримували травми – ставали інвалідами чи непрацездатними, опинялися на узбіччі суспільства, без елементарних засобів існування та соціальної підтримки.

Тому закономірним видається те, що перша професійна робітничка організація на українських землях, яка поставила за мету своєї діяльності проблему організації та забезпечення соціального захисту робітництва, виникла серед найбільш освічених робітників у поліграфічній галузі [1, с. 77].

Відомо, що восени 1817 р. найманим управителем друкарні Піллерів працював німець Єжи Леонард Руль (Jerzy Leonard Ruhl). Цікаво, що з нагоди своїх іменин – 6 листопада 1817 р. – він запропонував документально узаконити практикований тоді спосіб збору добровільних внесків для потреб, хворих, скалічених та родин померлих колег і зробити його постійним.

Цей факт є ще одним аргументом стосовно тези про існування серед робітництва соціальної солідарності. При цьому управитель наголосив на потребі створення серед робітників друкарні незалежного товариства та каси при ньому. Його членами могли стати усі охочі працездатні особи видавництва. Бажаючи, щоб його ідея реалізувалася, Є. Руль першим пожертвував у фонд майбутнього професійного товариства 10 гульденів у австрійській валюті [2, с. 25; 3, арк. 5].

Газета профспілки львівських поліграфістів «Czcionka» («Буква») 19 червня 1873 р. зазначала, що львівське стоваришування друкарів у 1817 р. «było jednym z pierwszych w Galicji a nawet w całej monarchji» («було одним з перших не тільки в Галичині, а навіть в цілій (Австрійській) монархії») [4, с. 98].

Відомий польський історик Болеслав Дробнер наголошував, що професійне об'єднання серед друкарів відбулося раніше за всіх інших (1817 р.) та їхні професійні спілки є найстаршими [5, s. 22].

Важливо, що створення робітничого стоваришування друкарів та каси взаємної допомоги при ньому у Львові в 1817 р. не було у нікого запозичено. Їх створило саме робітництво у процесі практичного пошуку, опинившись в складних соціальних та економічних умовах праці та побуту.

Новина про створення стоваришування та робітничої каси взаємодопомоги в друкарні Піллера миттєво рознеслася не тільки Львовом, але й далеко поза межами Галичини. Під впливом новини про створення стоваришування та робітничої каси взаємодопомоги у приватній друкарні Йозефа Піллера подібну робітничу касу 15 листопада 1817 р. вирішили створити робітники друкарні Шнайдера у Львові [2, s. 25]. За словами її засновника, організатора, а згодом і довголітнього керівника, Францішека Ксаверія П'янтковського, досі подібного випадку ні у Львові, ні в Галичині і, навіть, на інших землях Австрійської держави він ніколи не зустрічав [2, s. 25]. Згодом польський дослідник історії профспілкового руху Адам Бобер зазначав, що робітники львівської друкарні Шнайдера миттєво відреагували і також висловлювали бажання вступити до складу стоваришування взаємної допомоги, яке друкарі утворили на фірмі Піллера [2, s. 25].

Згодом, аж у 1872 р., в газеті «Czcionka» за 1 січня 1872 р з нагоди відзначення 100-літнього ювілею від часу заснування у Львові друкарні Антонія Піллера у передовій статті «Погляд на справи товариств» невідомий автор дав високу оцінку діяльності професійних спілок львівських друкарів, а також зауважив, що у Львові в 1817 р. виникло не одне, а два робітничих товариства [6, s. 1]. Нижче подаємо фрагмент перекладу з цієї публікації: «... так н.п. в Кракові є Товаришування (створено у 1849 р. – примітка автора), оперте на засади взаємного союзу на випадок хвороби, неспосібності до праці. Особливо про нас львів'ян, то немає тут що говорити познаньське Товаришування (утворилося у 1870 р.); бо від 1817 р. існувало тут (у Львові) два «Товаришування взаємної допомоги», які в 1857 р. злилися в метю підтримки...» [6, s. 1].

Для оцінки цієї важливої події у житті галицького робітництва варто зазначити що, досліджуючи це непросте явище початку XIX ст., ми жодного разу в архівних джерелах не знайшли акценту на етнічну належність зачинателів чи учасників стоваришування. Робітництво було єдиним. Його кристалізація відбувалася винятково в руслі соціально-економічних інтересів ще упродовж тривалого часу.

Аналіз документів свідчить, що серед робітників друкарні А. Піллера дуже рано поширилася робітнича соціальна солідарність. Варто взяти до уваги і те, що вона могла бути спричинена появою в Галичині нової німецькомовної (австрійської) влади та певним мовним й етнокультурним бар'єром, який утворився між власником-працедавцем та місцевими робітниками.

Разом з тим, безперечно важливе і, до певної міри, прогресивне значення для розвитку тогочасного галицького суспільства, до якого входили майстри друкарської справи, мали цісарські реформи й суспільна політика австрійської влади в дусі народного просвітництва, які загалом сприяли формуванню та еволюції демократичних засад спільноти Східної Галичини раціональним науково-технічним відкриттям, якісним суспільним перетворенням, виробничим досягненням тощо.

На нашу думку, серед негативних чинників, що позитивно впливали на виробниче згуртування та консолідацію робітництва, можна назвати важкі й складні умови праці, низьку заробітну плату, високу смертність серед працездатних працівників друкарень. Незважаючи на поступове впровадження новітніх технічних засобів й машин, у друкарнях домінувала важка ручна праця. Про це свідчать артефакти друкарської справи різного примітивного ручного інструментарію.

Ще дуже довго згідно із середньовічною традицією, аж до початку XIX ст., друкарі застосовували архаїчні складні різьблені форми для створення відбитків окремих книжкових зображень. Їх виготовляли, використовуючи колодки з відповідних порід деревини, шляхом нанесення рисунка та його ви різьблення. Такі форми слугували макетами зображень для друку на ручних друкарських верстатах.

На перший погляд примітивна, така техніка вимагала від друкарів великих вмінь та знань і технології використання важкої фізичної праці. До того ж друкарі вирізнялися серед інших цехових майстрів, бо друкарський фах вимагав бути письменним. Розуміння підтримувати один одного, об'єднуватися приходило також під час частих тоді пошестей, поширення інфекційних захворювань, усвідомлення соціальної незахищеності тощо.

Тому, як зазначав історик А. Бобер, традиція робітничої солідарності та взаємної підтримки серед галицького робітництва друкарень і є чи не найдавнішою. Зрештою, вона виникла та існувала на певних рівнях майже в усіх цехових, мануфактурних, фабричних виробництвах. Ще задовго до офіційного заснування львівського Товариства та першої каси взаємодопомоги з власної ініціативи робітників на багатьох підприємствах не тільки Львова, але й інших населених пунктів на випадок хвороби або смерті їх працівника, організовувалась колективна грошова й матеріальна допомога та підтримка родини шляхом збору добровільних пожертвувань [2, s. 25].

Однак дуже часто вона мала епізодичний та стихійний характер і залежала від впливу багатьох чинників.

Історія першої профспілкової організації офіційно розпочалася 22 листопада 1817 р. робітничим зібранням ініціаторів заснування професійного товариства. У ньому взяло участь 25 робітників від обох друкарень. Під головуванням Є. Л. Руля вдалося обговорити та закласти основи майбутньої організації. Колективно встановлено, що тижневий внесок кожного члена має складати 9 крейцерів австрійської валюти і в загальний фонд кожен вступник сплачує одноразово 1 гульден. Також збори ухвалили колективне рішення: з метою нагромадження коштів товариства упродовж цілого року вклади будуть збирати, але грошову допомогу надавати не будуть. На зборах обрали управу стоваришування (голову та заступника), касира й наглядача як представника від колективу.

Першим головою першої профспілкової організації на землях України став найманий управитель друкарні Й. Піллера Є.Л. Руть, якому належала ідея створення робітничої професійної спілки на підприємстві. На час виникнення стоваришування взаємної допомоги в друкарні Піллера не могло бути класичною професійною спілкою, проте, як наголошує сучасний відомий львівський дослідник Р. Берест, удосконалення відбувалося в тривалому процесі еволюції. Але факт, що робітнича професійна організація львівських друкарів, яка поставила за мету повсякденної діяльності організацію та забезпечення соціально-економічного захисту своїх членів, вперше з'явилася на українських землях ще на початку XIX ст., залишається незаперечним [7, с. 7]. Цей важливий історичний факт дає підстави занести професійні спілки, що творилися на землях України, до числа найдавніших професійних товариств Європи.

Вступ у члени стоваришування взаємодопомоги для усіх працівників друкарні Піллера був добровільним. Кожен із вступників після написання заяви або усного її проголошення при свідках та її схвалення керівництвом організації вносив у колективну скарбницю спілки один гульден вступного (вписового) внеску, а далі щотижнево, з метою поступового нагромадження соціального фонду, сплачував поточний внесок, який складав всього 9 крейцерів [2, s. 31].

Голова стоваришування Є. Л. Руть відразу ж розпочав роботу над статутними положеннями створеної організації. 10 травня 1818 р. загальні збори друкарів фірми Й. Піллера обговорили й затвердили статут стоваришування взаємної допомоги. Значну дискусію викликало питання запровадження диференційованого розміру тижневих внесків для різних категорій працюючих членів спілки.

Фактично вже від початку грудня 1818 р. та упродовж першого півріччя наступного року непрацездатний член робітничого професійного стоваришування взаємної допомоги друкарської справи при фірмі Й. Піллера отримував тижневу грошову допомогу у розмірі 4 гульдени віденської валюти, але в другому півріччі вона складала лише 2 гульдени в тиждень. Працівникам надавалася не лише грошова, але й при потребі організувалася й матеріально-технічна допомога родині (заготівля дров для опалення, виконання дрібних домашніх ремонтів тощо), яка була пов'язана зі смертю, виробничим травматизмом, хворобою та елементарною втратою працездатності члена спілки. Була також передбачена можливість отримання невеликої пільгової позики коштів.

Зростання числа осіб з інших друкарень Львова, що бажали стати членами стоваришування взаємної допомоги друкарів фірми Піллера, на нашу думку, стало основною причиною внесення певних змін у правила вступу його нових членів. Так, відповідно до доповнених статутних положень збільшено розмір вступного внеску для кандидатів від інших друкарень міста. Тепер, крім оплати вступного та поточного членського внеску, кожен член стоваришування взаємної допомоги в день свого народження повинен був вносити у касу товариства добровільне пожертвування у розмірі 1 гульден 15 грошів. Також особливого поширення серед членів спілки набула практика фінансового покарання недисциплінованих осіб (запізнення або невихід на роботу, вживання алкоголю, вуличне жебрацтво і ін.) на користь професійної організації [1, с. 78]. Немає жодного сумніву, що такі заходи помітно дисциплінували й зорганізовували членів професійної організації.

Така певна фінансова стабільність тривала до 9 червня 1824 р., коли на землях Австрії відбулася грошова реформа. Вона привела до зміни віденської валюти на конвенційну. Тепер грошову допомогу для хворих осіб встановлено у розмірі 2 злотих [2, s. 32].

У той час у роботі друкарської фірми Й. Піллера спостерігається значна інтенсивність. Обсяг та якість виконання друкарських замовлень свідчить, що вже від початку 20-х рр. XIX ст. приватна друкарня родини Піллерів стає найпотужнішим та найпопулярнішим друкарським центром не тільки у Львові, але й усій Галичині [8, s. 3–4]. Свої прибутки її власник Й. Піллер вигідно вкладав у подальший розвиток виробництва, яке не тільки зростало технічно, але й за кількістю зайнятих робітників.

Фактично за короткий період діяльності друкарської фірми Й. Піллера у Львові далеко поза межами виробничої конкуренції опинилися міські друкарні Пфаффа, Віхмана, Поремби, Небельського, Яблоновського, Ставропійська, Вірменська, обидві єврейські (Менкеса та Вольфа) та інші видавництва [9, s. 28–496.]. У її зростанні велике значення мала підтримка та сприяння державної влади у виконанні замовлень.

У 1822 р. при друкарні на вул. Личаківській відкрито літографічний цех з досконалішим тогочасним обладнанням. Це дало змогу виготовляти високоякісні літографічні зображення й відбитки і відтак отримувати численні замовлення від державної влади, римо-католицького єпископства, багатьох приватних осіб тощо [2, s. 25–26].

У січні 1823 р. в друкарні Й. Піллера вперше у Львові стали використовувати для друкарської справи різні барвники [10, s. 66].

25 серпня 1824 р. Є.Л. Рупль помер. Новим управителем друкарні Й. Піллер призначив Яна Метцлера, який одночасно став головою робітничого стоваришування, а також взяв на себе місію скарбника Каси взаємодопомоги робітничої спілки [2, s. 25]. Проте він виявився хворобливим, недбалим та замкнутим керівником. Його майже не цікавила діяльність стоваришування, щоденні турботи спілчан, зростання організації, грошові надходження, видача допомоги тощо. Через кілька років керівництва (6 травня 1829 р.) він також помер. Тоді каса взаємодопомоги робітничого професійного товариства виявилася порожньою. Серед робітництва поширилися різні чутки, які не мали і не знайшли конкретного підтвердження у тому, куди зникли гроші професійної спілки.

Створена ревізійна комісія зафіксувала втрату цілого статку (понад 50 злотих конвенційної монети), який профспілчани упродовж декількох років збирали своїми внесками по декілька грошків. Врятувало робітниче товариство те, що в касі товариства знайшли цінні папери, які ще при житті для розвитку профспілки придбав Є. Л. Рупль. Їх продали за 40 австрійських флоринів. Виручені кошти склали відновлений фонд стоваришування взаємодопомоги друкарів [11, s. 25].

Варто зауважити, що час 1753–1857 рр. був складним унаслідок одночасного використання різних грошових знаків. Так, поряд зі злотим у вжитку є гульден ринський (т. зв. флорин) [2, s. 104]. Чи не найбільшою заслугою Я. Метцлера було заснування фірмової книгарні при видавництві. Встановити перше місце її локації не мало жодних труднощів. На літографії Карла Ауера, яка надрукована у 1846–1847 рр., показано фронтальну сторону вишуканої триповерхової будівлі Й. Піллера з підвальними приміщеннями, що на вулиці Личаківській, 3. Вона ще й досі помітно виділяється серед сусідніх будівель і являє собою цікаву архітектурну композицію, виконану в стилі модерну. Вирізняються чітко збалансовані пропорції забудови лівого та правого крила будівлі. Передусім симетричне співвідношення віконних отворів, фронтонів, арок і ін.

Споруда оздоблена надвіконними арками, пропорційно прикрашена фризами та карнизами. Будинок має центральний вхід з великою овальною аркою, над якою встановлено відкритий балкон з точеними кам'яними балясинами.

Проте для нас більш важливими є рекламні написи зліва та справа над першим поверхом будівлі. З лівого боку від входу німецькою мовою нанесено «F. Pillerische Buch» («Ф. Піллера книга»), а з правого – «Statsdruckerey» («Міська друкарня»). Іноді на літографічних відбитках натрапляємо на абрєвіатуру власника друкарні, наприклад, «J. P» (Йозеф Піллер) або «P.P» (Петер Піллер) і т.д.

Після смерті Й. Піллера, у 1826 р., його спадщину розділили між собою два сини. Друкарня перейшла у власність старшого сина Петера, а молодший Франц в цьому ж приміщенні успадкував фірмову книгарню. Дослідниця історії львівського друкарства І. Котлобулатова вважає, що він був управителем книгарні ще за життя батька [12, s. 37]. Вже восени 1826 р. терміном на шість років П. Піллер отримав від державної влади монопольне право на видання та реалізацію шкільних підручників для шкільних навчальних закладів усієї Галичини. Цікаво, що державний податок він мав сплачувати не грошми, а виданими книгами, що мало складати третину видання кожного тиражу (накладу). Як зазначає уже згадана дослідниця, лише латинській консисторії Львова видавництво друкарні Піллера щорічно постачало 500 різних книжок, які були призначені для нагород [12, s. 37]. Філії львівської книгарні родинного видавництва Ф. Піллер заснував у Тарнові, Тернополі та інших містах. Управителями торговельних закладів призначав довірених осіб. До прикладу, тернопільську філію очолив Фелікс Франке, який через кілька років праці у книгарні викупив її у власника.

Австрійська влада намагалася постійно контролювати роботу друкарні, щоб не допускати надлишку виробництва, а також підтримувати якість продукції тощо. Особливу увагу приділяли якості паперу, фарб, матеріалу для зшивання книг. За вимогою влади, щоб здешевити вартість книг і зробити їх доступними для усіх верств суспільства, оправа книг мала бути скромною, але міцною. Важливою умовою губернаторства був також безкоштовний друк його дрібних замовлень, які пізніше, але вже за відповідну оплату реалізовано для потреб управління армії, поліції,

жандармерії, органів охорони здоров'я, керівництва й закладів торгівлі, харчування, різних виробничих підрозділів, навчальних закладів й установ (свідоцтва, дипломи, регуляміни, патенти, програми, каталоги і т.п.) [3, арк. 5].

Після смерті Я. Метзлера, у 1829 р., новим адміністратором друкарні та керівником робітничого стоваришування професійної спілки друкарів став Ян Сулковський. Його призначив власник друкарні П. Піллер. Я. Сулковському вдалося відновити роботу товариства і Каси взаємодопомоги. Вже 11 жовтня 1829 р. на зборах членів стоваришування ухвалено рішення, щоб усім друкарям, відрядженим в справі товариства, виплачувати денну грошову допомогу в розмірі 1 злото [1, с. 80].

Через місяць безпрецедентний акт робітничої солідарності прийняли члени стоваришування друкарів 11 листопада 1829 р. на своїх загальних зборах. Спочатку обговорено загальний стан робітничих справ у галузі друкарства. В результаті члени професійної спілки висловилися на підтримку товаришів і надання так званої подорожньої допомоги у розмірі 1 злото кожному фаховому друкареві, хто, прибувши до Львова з інших земель австрійської імперії, так і не зумів знайти роботу [2, с. 26].

Потім 24 квітня 1831 р. ухвалено колективне рішення про підвищення грошової допомоги по хворобі з 2 до 3 злотих, а допомогу на відрядження збільшили від 1 злото до 1 злота 30 грошів.

І ще приклад. Окрему статтю видатків каси взаємодопомоги складала витрати на поховання померлих чи загиблих товаришів. Для усіх членів спілки допомога становила 10 злотих для одного члена товариства. На той час тижневий внесок члена стоваришування, незалежно від його заробітної плати, становив 6 грошів [13, с. 3–4]. Наприкінці першої половини 1831 р. існування каси взаємодопомоги на фірмі Піллера опинилося у складних умовах. У той час у Львові вибухнула епідемія холери, яка швидко поширювалась містом. У масовий перебіг інфекційна хвороба перейшла 23 травня 1831 р. і тривала до 28 жовтня того ж року. Люди вимирали цілими сім'ями. Найбільшу загрозу складали виробництва, де фіксувалося скупчення людей. Адміністрація піллерівської друкарні вживала надзвичайних заходів, щоб продовжити роботу підприємства та уникнути загрози страшної небезпеки. Загалом тоді у Львові захворіло на холеру 5015 осіб, з них видужало 2393, а померло 2622 особи [2, с. 187].

Управа товариства підняла грошову допомогу хворим з 2 на 3 флорини (далі – фл.). Збільшила також грошову одноразову виплату для безробітних поліграфістів з 1 фл. до 1 фл. 30 цн. Встановила фінансову допомогу на випадок смерті в розмірі 10 фл. Тоді тижневий внесок робітника у колективну касу складав 6 грошів [2, с. 25–26].

Стосовно поширення спілчанських об'єднань на кшталт товариств, то, як твердить відомий польський дослідник історії профспілкового руху Люціан Кіщинський, робітнича каса взаємодопомоги фірми Піллера стала прообразом для створення 28 квітня 1833 р. подібної каси взаємодопомоги в державній друкарні Львова [14, с. 17].

Тоді касу взаємодопомоги очолив управитель друкарні німець Йозеф Шмідт. Організація проіснувала 23 роки. На час її закриття, що відбулося наприкінці 1856 р., в касі знаходилося 560 флоринів 37 грошів, які призначалися як грошова допомога членам спілки [10, с. 26].

Відомо також, що робітничі каси взаємодопомоги намагались організувати в заснованій друкарні польського культурно-освітнього закладу ім. Оссолінських у Львові в 1834 р., але тоді спроба була невдалою.

Зазначимо, що друкарня почала працювати щойно у 1832 р. Як подає А. Бобер, там було всього 5 набирачів шрифтів, 3 учні і один машиніст друкарського верстата. Допоміжний персонал складали чотири робітники, які працювали біля машиніста та по одному підсобному робітнику прикріплено до праці біля ручного преса, гільйотини, перфораційної машини [2, с. 27–28].

Видається, що основною причиною організаційної невдачі зі створення професійного робітничого стоваришування в друкарні Оссолінських виявилось незначна загальна кількість робітників, їхнє становище, соціальна розпороченість та велика залежність від адміністрації.

Важливе місце у справі формування та розвитку профспілкового руху серед львівських друкарів займають події 1840 р. З ініціативи робітничого стоваришування, що існувало на фірмі Піллера, підготовлено й видано колективну відозву до всіх друкарів Львова урочисто відсвяткувати 400-літній ювілей епохального винаходу (друкарський верстат) першодрукаря Яна Гутенберга.

Проведення заходу планувалося у Львові на 24 червня 1840 р. Крім робітників друкарень Львова, у святкуванні мали взяти участь їх власники, дослідники наукових установ Галичини, професори й викладачі навчальних закладів, представники виробничих адміністрацій, владних структур, культурно-освітніх закладів міста.

З цього приводу управа стоваришування друкарів фірми Піллера для отримання дозволу заздалегідь подала відповідного листа до губернаторства. Однак ні місцева влада, ні поліція не відважилися дати своє погодження, передбачаючи велику масовість заходу. Тому заяву

відправили на розгляд у Міністерство внутрішніх справ до Відня. Звідти аж 20 червня 1840 р. прийшла негативна відповідь міністра («dieselben auch hier untersagt bleiben») [14, s.26].

На жаль, певні непорозуміння між адміністрацією та робітництвом призвели до звільнення робітників та тимчасового закриття друкарського підприємства. Лише у 1847 р. роботу друкарні вдалося відновити. Тоді її взяв в оренду Лукаш Скерл. Саме з його особистої ініціативи працівники друкарні створили власну касу взаємодопомоги [14, s. 47]. Проте, за свідченням львівської дослідниці Г. Боднар, організація проіснувала лише до 1850 р. [15, с. 77].

Значного розвитку в другій половині 40-х рр. XIX ст. здобула друкарня П. Піллера. У 1847 р. при друкарні відкрито окремий цех для відливання шрифтів, знаків, логотипів, кліше, прикрас, заголовних букв та ін. Це сприяло зростанню кількості та розширенню тематики літографічних замовлень зазначеної фірми. Ще за життя, у 1848 р., П. Піллер передав майно, зокрема друкарню своєму синові Корнелію, який володів поліграфічною фірмою до 1883 р.

Загалом 1848 р. приніс революційні зміни в життя багатьох народів Європи і в тому числі українцям, що перебували у складі Австрії. Перш за все, це революційні події, відомі під назвою “весна народів”, падіння кріпосного права, демократизація та реформи, відкриття перспектив та шляхів для капіталістичного розвитку держави. Як зазначив відомий дослідник історії Галичини Ф. Стеблій, невід’ємною складовою частиною революційних подій стали визвольні рухи багатьох національно-поневоленних народів [16, с.148]. Серед інших такою імперією була Австрія, до якої входили українці, поляки, чехи, німці, італійці, словаки, хорвати, угорці, серби, словенці, мадяри та інші народи Європи.

Численні виступи свідчать, що Львів став центром бурхливих подій, які спричинили реформування суспільного життя на демократичних засадах. Свідченням цьому стало падіння абсолютизму, декларація демократичних свобод і проголошення Австрії, на підставі Установчої грамоти від 25 квітня 1848 р., конституційною монархією [16, с. 149]. Революційні події «весни народів» дали потужний поштовх на зародження національних рухів. Тому закономірно, що в Галичині активно гуртував польський, а також український національний рух [16, с. 149–160].

Список використаних джерел

1. Берест І. Р. Зародження та діяльність перших професійних спілок на українських землях у XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. 2012. № 4 [64]. С. 76–82.
2. Bober A. W. Historia drukarń i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie. Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. 242 s.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 82. Оп. 1. Спр. 24. 15 арк.
4. Czcionka. Lwów, 17 września 1873.
5. Drobner B. Rzecz o klasowym ruchu zawodowym w Polsce w świetle prasy socjalistycznej. Warszawa: Wydawnictwo związkowe CRZZ, 1964. T.1. 144 s.
6. Pogląd na sprawy Towarzystw // Czcionka. Lwów, 1 stycznia 1872. №1.
7. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939 рр.). Дрогобич: Відродження, 1995. 126 с.
8. Buniak P. Zarys historyczny organizacji drukarzy Lwowskich // Ognisko. Jednodniówka. Lwów. 1935. S. 3–16.
9. Bandkie J.S. Historia Drukarni w Krolewstwie Poskiem i wielkiem xięstwie Litewskiem jako i wbkraiach zagranicznych, w których hjskie dzieła wychodziły. Kraków, 1826. T.1. 680 s.
10. Bednarski S. Materjaly do Historji o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich I Prowincjonalnych. Lwów, 1888. 136 s.
11. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. Тернопіль-Львів: Державне книжково-журнальне видавництво «Тернопіль»; Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. 464 с.
12. Котлобулатова І. П. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів: Аверс, 2005. 240 с.
13. Kunasiewicz S. Przechadzki archeologiczne po Lwowie. Lwow, 1876. Z. II–III. 207 s.
14. Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808–1939. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, 1972. 433 s.
15. Боднар Г.А. Зародження та діяльність профспілкових осередків у Галичині у XIX – на початку XX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України: [наук.-практ. збірник]. 2009. № 3 (50). С. 77–82.
16. Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 2. Львів: Центр Європи, 2007. 559 с.

References

1. Berest I. R. Zarozhzhennya ta diyal'nist' pershykh profesijnykh spilok na ukrajyns'kykh zemlyakh u XIX st. [The birth and activity of the first trade unions in the Ukrainian lands in the nineteenth century]. Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profesijnykh spilok Ukrainy. 2012. # 4 [64]. S. 76–82.
2. Bober A. W. Historia drukarń i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie. Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. 242 s.
3. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. L'viv. F. 82. Op. 1. Spr. 24. 15 ark.
4. Czcionka. Lwów, 17 września 1873.
5. Drobner B. Rzecz o klasowym ruchu zawodowym w Polsce w świetle prasy socjalistycznej. Warszawa: Wydawnictwo związkowe CRZZ, 1964. T.1. 144 s.
6. Pogląd na sprawy Towarzystw. Czcionka. Lwów, 1 stycznia 1872. #1.
7. Berest R. Narisy istoriyi profspilkovoho rukhu v Zakhidniy Ukraini (1817–1939 rr.) [Essays on the history of the trade union movement in Western Ukraine (1817–1939)]. Drohobych: Vidrozhennya, 1995. 126 s.
8. Buniak P. Zarys historyczny organizacji drukarzy Lwowskich. Ognisko. Jednodniówka. Lwów. 1935. S. 3–16.
9. Bandkie J.S. Historia Drukarni w Krolewstwie Poskiem i wielkiem xięstwie Litewskiem jako i wbkraiach zagranicznych, w których hjskie dzieła wychodziły. Kraków, 1826. T.1. 680 s.
10. Bednarski S. Materjaly do Historji o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich I Prowincjonalnych. Lwów, 1888. 136 s.
- 11.

Zvarych V., Shust R. Numizmatyka. Dovidnyk [Numismatics. Directory]. Ternopil'-L'viv: Derzhavne knyzhkovozhurnal'ne vydavnytstvo "Ternopil"; L'viv's'kyi derzhavnyi universytet im. I. Franka, 1998. 464 s. 12. Kotlobulatova I.P. Knyhari ta knyharri v mynulomu L'vova [Books and bookshops in the past of Lviv]. L'viv: Avers, 2005. 240 s. 13. Kunasiewicz S. Przechadzki archeologiczne po Lwowie. Lwow, 1876. Z. II–III. 207 s. 14. Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808–1939. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, 1972. 433 s. 15. Bodnar H.A. Zarodzhennya ta diyal'nist' profspilkovykh osередkiv u Halychyni u XIX – na pochatku XX st. [The origin and activity of trade unions in Galicia in the nineteenth and early twentieth centuries]. Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profesyynykh spilok Ukrayiny: [nauk.-prakt. zbirnyk], 2009. # 3 (50). S. 77–82. 16. Istoriya L'vova [History of Lviv]. U tr'okh tomakh / Redkolehiya Ya. Isayevych, M. Lytvyn, F. Stebliy. T.2. L'viv: Tsentr Yevropy, 2007. 559 s.

Ihor Berest

THE BIRTH, DEVELOPMENT AND ACTIVITIES OF THE FIRST TRADE UNION OF EASTERN GALICIA IN 1817–1848

The materials, which testify to the appearance of the first trade union organization in the environment of Lviv printers in the territory of Eastern Galicia, were obtained, information was received about the development and activity of this working organization, which, for the purpose of its existence, raised the problem of social protection of the workers, which became the basis for the formation of other professional unions in the Ukrainian lands. The emphasis is placed on the importance of trade unions in the system of protecting the economic interests of the workers of the region, the peculiarities of the development of professional movement in the conditions of the polyethnic society of Galicia before the beginning of the revolutionary events of 1848.

Key words: cashier, mutual assistance, workers, trade unions, printers.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджено проблему транспортного забезпечення розвитку торговельних відносин в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано взаємозв'язок транспорту із галузями обробної промисловості. Наводяться дані щодо кількості виготовленої продукції заводами, її збут на внутрішніх і зовнішніх ринках та інші аспекти досліджуваної проблеми.

Ключові слова: транспорт, торгівля, Україна, промисловість, губернія.

З початком будівництва залізничної мережі в Україні (з середини 60-х рр. ХІХ ст.) гужовий транспорт вступає у нерівну конкурентну боротьбу із залізничним.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку торгівлі та транспортне забезпечення її розвитку у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виходячи із мети, поставлено завдання: дослідити механізм і вплив транспорту під час збуту на ринки товарів обробної галузі.

Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як І. Власюк [2], І. Гуржій [4–6], К. Завальнюк [15], В. Павлюк [30] та інші. Їхні дослідження сконцентрувалися на загальних аспектах розвитку торговельних відносин в Україні та окремих регіонах. Виходячи із цього, у статті передбачається детальніше дослідити особливості становлення та розвитку транспортного забезпечення збуту промислової продукції та зробити узагальнення і висновки.

Проте, досконалість перевезень ґрунтовими шляхами була надто низькою як щодо здатності перевозити значну кількість вантажів, так і щодо швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни перевезень. Внаслідок обмеженості рушійної тваринної сили й дешевизни перевезень, засоби змогли б перевезти лише незначну частину залізничних вантажів. Крім того, швидкість руху обох видів транспорту не варто порівнювати: для товарних гужових перевезень середня швидкість становила 30–50 верст на добу, а товарних залізничних перевезень – 150–300 верст на добу, тобто була в 5–6 разів більшою. У такому ж становищі перебував гужовий транспорт щодо зручності, безпеки, регулярності перевезень. Вартість перевезень гужовим транспортом, за свідченням тогочасних дослідників, становила, в середньому, 1/10–1/15 коп. з пудо-версти, а залізничним транспортом – близько 1/30–1/50 коп. з пудо-версти, а інколи залізниця мала можливість знизити її до 1/76–1/113 коп. [23, с. 162].

Залізниці, маючи необхідні кошти, з метою збільшення обсягу перевезень, крім постійних знижень тарифів, встановлювали знижку з плати за перевезення вантажу в розмірі від 10 – до 20 % залежно від відстані, перевозили товари в кредит, будували під'їзні колії, склади, елеватори тощо [23, с. 162].

У Наддніпрянській Україні вже перші залізниці 60–70-х рр. XIX ст., що пройшли головними чумацькими шляхами, підірвали цей промисел. Так, із побудовою залізниць від Кременчука і Києва – до Одеси чумацькі шляхи у цих районах втратили своє значення, обсяг перевезень товарів чумаками різко знизився, оскільки основна маса товарів перейшла на залізниці. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. обсяг перевезень лише на Одеській залізниці значно перевищував розміри всього чумацького транспортування на середину 60-х рр. XIX ст. Якщо в середині 80-х рр. XIX ст. у Каховку, на Микільський ярмарок, ще приїздили десятки чумацьких валок у 30–50 возів кожна, то на початку 90-х р. XIX ст. приїзд чумаків сюди фактично припинився [23, с. 163].

За цих умов чумаки, зокрема на Лівобережній Україні, переходять на кінну тягу й цілорічне фурманування. Використання коней замість волів деякою мірою здешевлювало візницький промисел та збільшувало швидкість перевезень. Через те, що у 80-х рр. XIX ст. хліб, цукор, вовна, сіль, кам'яне вугілля, будівельні матеріали повністю перевозилися залізницями, «фуршики-чумаки» почали перевозити вироби місцевих промислів, або ж вантажі на короткі відстані. На початку 90-х р. XIX ст. чумацький промисел повністю зник [23, с. 163].

Гужовий транспорт спеціалізувався виключно на доставці вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней та до великих міст з їх найближчих околиць. Проте прокладання під'їзних рейкових (вузьколінійних) шляхів до заводів, копалень, пристаней позбавляло гужовий транспорт можливості конкурувати із залізницею навіть на найкоротших відстанях [23, с. 163].

Гужовий транспорт також відігравав значну роль у перевезеннях сільгосппродуктів та промислових товарів, особливо у таких губерніях, де був недостатнім розвиток залізничної мережі. Так, у Волинській губернії значна кількість вантажів перевозилася гужем (у 1905–1911 рр. через митні пункти – 769 тис. пуд.). Значна увага приділялася і проблемам прокладання шляхів та їх утримання у придатному стані, зокрема, Волинською управою виділено 2,1 млн крб.) [2, с. 168].

Важлива роль у перевезенні вантажів належала річковому та морському транспорту. Найбільшою водною артерією Наддніпрянської України було Дніпро. Для перевезення вантажів через ріку спеціально створювалися паромні переправи [13, арк. 9].

Фінансові труднощі примусили уряд по-новому оцінити і економічне значення водних артерій. Залізничний транспорт не стільки доповнював, скільки підміняв існуючу систему водних шляхів, а меридіальний напрям основних магістралей Наддніпрянської України, які спрямовувалися одночасно до найважливіших водних шляхів, відтягував значну частину вантажопотоків. З цього приводу міністр шляхів сполучення К. Посьєт звернувся до Олександра II з «всепідданішою доповіддю», у якій писав, що «збільшення державного боргу на 1100 млн крб. у результаті війни, як і далі зростання податків з народу при його злиденності, більш ніж будь-коли примушують уряд відмовитися від яких би то не було жертв держави на спорудження залізниць, розташованих паралельно і близько до великих водних шляхів, бо такі залізниці неминуче приречені на збитки, оскільки перевозка по воді взагалі у три рази дешевша від залізничної» [32, арк. 8].

Велике капіталістичне підприємництво у річковому пароплаванні набуло широких масштабів після скасування кріпацтва, у зв'язку із швидким розвитком капіталізму в Росії [23, с. 164].

Щороку збільшувало свої операції на Дніпрі, вище порогів, «Товариство пароплавання по Дніпру». Виплачуючи капіталістам-акціонерам по 12 % річного дивіденду на вкладений капітал, воно без додаткових внесків, збільшило основний капітал до 1 млн крб. [33, арк. 247–248].

У 1880 р. по Дніпрі і Прип'яті, в межах Київської губернії, плавало 38 парохідних і парових човнів, у тому числі 17 виключно пасажирських, 14 буксирних і 7 буксирно-пасажирських. Кількість доставлених ними вантажів досягала 2755 тис. пудів, що становило менше попереднього року на 1 млн пудів, про що свідчить зменшення хлібних перевезень у Могилівську, Мінську і Гродненську губернії [35, арк. 47]. За 13 років, упродовж 1882–1894 рр., кількість парових суден збільшилася з 32 – до 194, зросло також число несамохідних суден. За цей час обсяг перевезення вантажів збільшився вп'ятеро [18, с. 405].

У 1888 р. засновано «Друге пароплавне товариство по Дніпру». Головна його мета – вкладання капіталів у порівняно менш розвинуту галузь пароплавання на Дніпрі, вище порогів, – вантажне пароплавання (перевезення металу, вугілля, цукру), що з розвитком промисловості у Придніпров'ї і на Донбасі забезпечувало акціонерам значні дивіденди [23, с. 165].

Із трьох головних річкових басейнів Наддніпрянської України на Дніпро припадало 91 % сплавних і судноплавних шляхів. Уверх по Дніпру спрямовувалися вантажі хліба, цукру, солі тощо, в основному, зі степових і придніпровських губерній. Вниз скеровувалися вантажі, що експортувалися за кордон через азовські і чорноморські порти. Важливу роль у сплавній торгівлі

Дніпром відігравали його притоки Десна й Березина. Березиною сплавлявся ліс із білоруських губерній, а Десною перевозилися залізні, сталеві та скляні вироби із Московської та інших центральних губерній [21, с. 412–413].

Всього у 1913 р. дніпровський флот нараховував близько 400 самохідних і понад 2 тис. несамохідних суден, а річний обсяг його вантажних перевезень досяг 1,7 млн т [21, с. 413]. На початку ХХ ст. суднами і плотами трьох річкових магістралей Дніпра, Південного Бугу і Дністра – перевозилося 13–18 % усіх товарних вантажів, що припадали на 12 найбільших річкових басейнів європейської частини Росії [21, с. 413].

Темпи розвитку вантажообігу Дніпром поступово збільшувалися: у 1903–1907 рр. вантажообіг становив 262,3 млн пуд., у 1908–1912 рр. – 270,2 млн пуд. Основними вантажними перевезеннями були також ліс і хліб. Загальна кількість річкових пристаней на водних шляхах сполучення становила 161 (з них у Київській губернії – 69, Подільській – 42, Волинській – 50). Значну роль відігравала річка Дністер, якою з 1908 по 1911 рр. перевезення жита, ячменю, пшениці, кукурудзи та інших зернових зросли з 4,1 млн пуд. – до 10,1 млн пуд.; борошна, крупи, висівки, макухи – з 17,6 тис. пуд. до 285,9 тис. пуд. (у 1910 р.); яєць – з 1,4 тис. пуд. – до 3,6 тис. пуд. За всіх позитивних зрушень слід зазначити, що розвиток цього виду транспорту весь час наштовхувався на проблеми, пов'язані, наприклад, із мілководдям, порогами тощо [2, с. 168].

Таким чином, у пореформені три десятиріччя пароплавство на Дніпрі та його притоках внаслідок розвитку капіталістичного підприємництва набуло значних масштабів.

Розвиток річкового пароплавства, поряд із залізничним транспортом, сприяв розвитку торгівлі Наддніпрянської України в системі всеросійського ринку. Так, по верхньому Дніпру, Сожу, Десні із центральних губерній Росії та Білорусі відправляли залізо, залізні вироби, скло, ліс і лісові матеріали, вверх по Дніпру і Десні та Прип'яті – в Росію та Білорусь – хліб, спирт, цукор, сіль тощо; з пристаней Дніпра у морські порти – хліб, цукор, спирт, вовна. Зростання вантажних перевезень на ріках Наддніпрянської України (70–80-ті роки ХІХ ст.) подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Назва ріки	Відправлено вантажу щорічно (в тис. пуд.)		Приріст (в тис. пуд.)
	1871–1874 рр.	1881–1884 рр.	
Дніпро	16839	23594	6755
Прип'ять	1732	2285	553
Десна	2830	3121	291
Дністер	3235	5156	1921
Всього	24636	34156	9520

[23, с. 170].

Отже, упродовж 10 років (з середини 70-х рр. – до середини 80-х рр. ХІХ ст.) перевезення зросли на 9,5 млн пудів, тобто, в середньому, щорічний приріст досягав майже 1 млн пудів. Це пояснюється розвитком буксирного пароплавства. Останнє дало можливість водним шляхом успішно конкурувати із залізницями, які на початку 80-х рр. ХІХ ст. повністю витіснили гужовий транспорт. Із створенням залізничної мережі в Україні значення річкового транспорту все більше зростало. Через те, що залізниці в багатьох пунктах пролягали до річкових портів – Києва, Черкас, Кременчука, Катеринослава, Олександрівська – на Дніпрі; Могильова, Паркан – на Дністрі тощо, – до єдиної транспортної мережі Наддніпрянської України були включені і судноплавні ріки [23, с. 169–170].

Таким чином, річкове пароплавство, поряд із залізничним транспортом, відіграло значну роль у розвитку товарного виробництва, у зміцненні економічних зв'язків між Наддніпрянщиною і сусідніми районами Росії та Білорусії.

Одночасно помітного розвитку набув морський транспорт, що відіграв важливу роль у розвитку зовнішньої торгівлі із Західною Європою, країнами Середземномор'я. З відкриттям у 1869 р. Суецького каналу через азовсько-чорноморські порти значно збільшилися перевезення на Далекий Схід, Південно-Східну Азію і Близький Схід. Зросли такі важливі морські порти, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ. Якщо до найбільшого з них – Одеського – у 1864–1868 рр. Прибувало, в середньому, майже 1,9 тис. суден, то в 1883–1890 рр. – близько 3 тис. До всіх азовсько-чорноморських портів упродовж 1881–1890 рр. щорічно заходило 2,2 тис. парових і 1,1 тис. парусних суден, з них вітчизняних – відповідно 258 і 70 [21, с. 349].

Одним з найбільших не лише в Україні, а й в Росії, був Одеський морський порт, який на початку ХХ ст. за вантажообігом зайняв друге місце в країні (після Петербурга). В Одеський порт щорічно прибувало, в середньому, 1100 парових і 120 парусних суден. В Одесі перебувала головна контора Російського товариства пароплавства і торгівлі, яке здійснювало перевезення не

лише на Чорному і Азовському, а й на Балтійському та інших морях. Воно поширило свою діяльність також на басейни Дніпра, Південного Бугу і Дніпра [21, с. 413–414].

У 1866–1870 рр. на чорноморсько-азовські порти припадало 46,8 % вартості вивезених і 20,7 % товарів, привезених через європейські порти Російської імперії. У наступні роки питома вага чорноморсько-азовських портів у зовнішній торгівлі країни ще більше зросла, становлячи у 1896–1899 рр. 57,3 % вартості вивезених і 27,5 % привезених товарів. В окремі роки питома вага цих портів була ще більшою. Серед чорноморсько-азовських портів перше місце в зовнішній торгівлі належало Одесі [14, с. 256].

Завдяки морському транспорту, сільгосппродукція з Правобережжя надходила до найважливіших морських портів країни. Вивіз чотирьох головних хлібів у 1913 р. становив: з Одеси – близько 57 млн пуд., Миколаєва – 70,8 млн пуд., Херсона – 56,7 млн пудів [2, с. 168].

Чималу роль відіграла Наддніпряньська Україна в імпортованій торгівлі Росії. Через українські порти і сухопутні митниці відправлялася велика кількість іноземних товарів, що знаходили збут як в Україні, так і у великоруських губерніях. Одна частина іноземних виробів безпосередньо відправлялася на поповнення товарів у купецькі крамниці, друга – продавалася оптом на українських ярмарках; звідти через торговців іноземні товари попадали на міські торги і сільські базари, а також у міські і містечкові крамниці [5, с. 185].

Напередодні Першої світової війни з Наддніпряньської України вивозилося за межі імперії товарів на суму 368,6 млн крб., а завозилося – на 106,2 млн крб. У загальному експорті Росії в цей час Наддніпряньська Україна становила майже 26 %, а в імпорті – 11,5 % [21, с. 417].

Аналіз зовнішньої торгівлі показує, що Росія на світовому ринку була постачальником сировини, причому лівова частка належала сільськогосподарській сировині.

В цілях підтримки винокуріння відбувалося експортування спирту за кордон. Як зазначає К. Воблий, президент московського товариства сільського господарства звернувся до міністра фінансів ще у 1825 р. з листом, у якому зазначав, що «при сьогоднішньому зниженні цін на хліб, напевно, нічого не могло б принести більшої користі, як збут в інші країни даної продукції». У своїй відповіді Є. Конкрін вважав зі свого боку корисним не тільки «дозволити вивіз за кордон хлібного вина, спирту, горілки, лікерів і бальзамів, але і надати цим галузям торгівлі певні переваги» [3, с. 30–31].

Значна кількість спирту вивозилася з Правобережної України. Так, у 1886–1890 рр. звідси щороку вивозилося по 736 тис. відер спирту, у 1891–1895 рр. – по 385 тис. і в 1896 р. – 313 тис. відер, щодо загальноімперського експорту даної продукції становило 14,1, 17,6 і 18,9 %. Вивіз спирту з Лівобережної України був значно меншим. У 1886–1890 рр. він становив 378 тис. відер (або 7,2 % загального вивозу), у 1891–1895 рр. – 117 тис. (5,4 %) і в 1896 р. – 7 тис. відер (0,4 %). Значна кількість спирту вивозилася з Одеси, яка в останні десятиліття XIX ст. посідала друге (після Лібава) місце в імперії. У 1885 р. експорт спирту з останньої становив 3,8 млн відер, з яких 834 тис. (22 %) продано через Одеський порт. На нього у 1895 р. припадало близько 510 тис. відер продукції (понад 29 %) з 1,7 млн відер, вивезених із країни. Спирт в Одесу привозився з Правобережної, Південної і частково Лівобережної України [14, с. 262].

У 1887 р. вивезено з Одеси 274340 пудів меляси на суму 185221 крб. Цього ж року тютюну вивези 9726 пудів і 6091500 сигарет на суму 683515 крб. Ціни на місцевий тютюн були такими: Бессарабський – від 2 – до 15 крб., Кримський – від 5 – до 18 крб., Південноберезький – від 24 – до 33 крб., Кавказький – від 4 – до 16 крб. і Батумський – від 4 – до 15 крб. [29, с. 51; 53]. У цьому ж р. з Одеси вивезли 108472122⁰ спирту, який збувався у Туреччині, Франції, Німеччині, Єгипті [29, с. 44]. У 1888 р. вивезено 94758475⁰ спирту, тобто біля 950 тис. відер у Туреччину, Францію, Німеччину, Єгипет, Іспанію, Болгарію, Владивосток і турецького тютюну (листового і різаного) – 11397 пудів, зокрема, в Англію, Туреччину, Китай, Владивосток, Францію і Німеччину [29, с. 48; 56].

Упродовж 1884–1888 рр. з Одеси за кордон вивезли спирту на таку суму: у 1884 р. – на 1646923 крб., 1885 р. – 1669364 крб., 1886 р. – 1529304 крб., 1887 р. – 1627082 крб. і 1888 р. – 1895169 крб. [31, с. 20].

У 1908 р. з Одеси вивезли 125305551⁰ спирту та 16000 пудів тютюну [25, с. 6]; у 1910 р. – 146497100⁰ спирту, 17000 пудів тютюну [26, с. 6]; у 1911 р. – 177200476⁰ спирту та 115804 пудів тютюну [27, с. 5–6] і в 1912 р. – 1794683⁰ спирту та 115804 пуди тютюну [28, с. 5–7].

Горілчана промисловість стала важливою статтею експорту Волинської губернії. Наприклад, у 1900 р. вивіз спирту з губернії за кордон становив 90 % його загальноросійського експорту [30, с. 105]. Згодом, у 1910 р. на волинський хміль були запити із Санкт-Петербургу і Шотландії, у зв'язку з чим волинські хмелярі повинні були надіслати зразки своєї продукції на дані території і вказати ціну на товар, після чого продукція поступала на вказані ринки [8, арк. 1–2].

У 1911 р. з Волині вивезено за кордон 281818⁰ спирту [7, арк. 1]. На міжнародні ринки волинський хміль у цьому році вивозився за ціною у 40 крб. за пуд [9, арк. 5]. Рада волинського

товариства хмелярства у 1914 р. мала намір збувати хміль у Північній Америці для американських пивоварних заводів мотивуючи це тим, що на Волині вирощувалися кращі сорти хмелю, споріднені з кращими сортами даної продукції Німеччини і Австрії [11, арк. 49].

У 1914 р. відбувався потужний експорт хмелю з території Російської імперії за кордон, зокрема, в Німеччину, Бельгію, а звідти – в Англію. Тому безпосередній продаж продукції Англії міг би забезпечити більш-менш стабільне становище російського хмелярства. Тому одним із головних завдань хмелярів було об'єднання всіх хмелярів імперії для продажу цієї продукції за кордон великими партіями [10, арк. 29 зв. – 30].

Варто відмітити, що Японія щорічно виготовляла біля 400 тис. літрів пива, для чого потрібно було біля 2 тис. центнерів хмелю, який ввозився із-за кордону. При цьому від 60 – до 80 % всього хмелю привозилося із Німеччини, яка ввозила в свою чергу хміль із Росії і експортувала його під іменем німецького як в Англію і Францію, так і в інші країни, так як кращі російські сорти, в особі волинського хмелю, нічим не поступалися кращим німецьким і австрійським. Тому волинський хміль збувався в Японії і губернія мала на дану продукцію великий попит [12, арк. 3].

Хміль з Волинської губернії на початку ХХ ст. постачався також і в Австрію та Німеччину, головним чином, в міста Нюрнберг і Заац, підлягаючи там сортуванню. У такому вигляді відправлявся під закордонною маркою в Англію, Францію, Бельгію та інші країни. Таким чином, ця продукція не надходила за кордон під своєю маркою і споживачі не знали, що вживали волинський хміль [17, с. 38].

У період розвитку капіталізму Наддніпрянська Україна стала одним із найважливіших районів товарного хліборобства Російської імперії, а тому їй належала значна роль у російському хлібному експорті. Особливо багато хліба для зовнішнього ринку давали родючі степи Південної України, де швидше, ніж в інших районах України, розвивалося землеробство [14, с. 256].

У 1888 р. із Олександрійського повіту Катеринославської губернії відправлено вантажів: Харківсько-Миколаївською залізницею – 15439 вагонів; Катеринославською – 1327 і Фастівською – 1020. Отже, майже 87 % хлібних вантажів відправлялося Харківсько-Миколаївською залізною дорогою і лише 13 % – Катеринославською і Фастівською [1, с. 3].

У 1896 р. із Олександрійського повіту вивезли таку кількість хліба: Харківсько-Миколаївською залізницею – 8141 вагон; Катеринославською – 881 і Фастівською – 509. У загальному впродовж 1882–1896 рр. Харківсько-Миколаївською залізницею із Олександрійського повіту вивезено 83675816 пудів вантажу [1, с. 3]. Основними товарами, які вивозилися із повіту, були: пшениця – 35 %, ячмінь – 16,5 %, овочі – 6,1 %, овес – 5,7 %, насіння соняшнику – 3,3 %, сільськогосподарські залишки – 2,1 %, просо, гречка, кукурудза становили 1,5 %, сіно – 0,9 %, фрукти – 0,1 % [1, с. 4].

Таким чином, вивіз пшениці, ячменю, борошна і сільськогосподарських залишків постійно збільшувався, проте вивіз жита, вівса, соняшникового насіння і овочів, навпаки, щороку зменшувався.

Упродовж 1900–1913 рр. обіг зовнішньої торгівлі більш ніж подвоївся. У російському експорті на сільськогосподарські продукти, особливо на зерно, технічні культури (льон, конопля) і деякі продукти тваринництва, припадало майже 2/3 (зернові у 1913 р. становили 2/5 вивозу, а в попередні роки – майже половину). Самодержавство заохочувало експорт сільськогосподарських продуктів, оскільки це давало змогу зберегти стабільність бюджету. Напередодні війни вивіз зерна зріс удвічі, порівняно з 90-и рр. ХІХ ст. У 1911–1913 рр. щорічні надходження від експорту зерна становили 596 млн крб. За кордон вивозилася половина льону-сирцю. Традиційними статтями російського експорту були також ліс і хутра; щороку зростав вивіз масла, яєць, бекону. Експортом продуктів тваринництва в значній мірі відали банки, у тому числі іноземні, що мали тісний контакт з великими експортними конторами і товариствами іноземних фірм [21, с. 416]. В експорті чотирьох важливих видів зерна на Наддніпрянську Україну впродовж 1910–1913 рр. припадало 41,5 %, зокрема, пшениці – 36,2, жита – 49,6, ячменю – 54,8 і вівса – 16,3 % [21, с. 417–418].

За результатами з'їзду з питань хлібної торгівлі на Катеринославщині, який відбувся 1913 р., видно, що з'їзд постановив, щоб влада звернула увагу на погані умови експорту російського зерна і взяла до уваги прохання біржових комітетів, виробників зерна, кооперативів, зацікавлених у експорті, земств та інших організацій. Разом з тим, з'їзд висловив побажання, щоб у майбутньому торговельному договорі з Німеччиною, російський хлібний експорт був юридично захищений від свавілля німецьких імпортерів і щоб по відношенні до російських експортерів, у випадку не дотримання ними угод, приймалися міри не строгіші, ніж по відношенню до експортерів інших країн [34, с. 197].

Упродовж 60–90-х рр. ХІХ ст. неухильно зростав експорт збіжжя (передусім пшениця, жито) з Російської імперії і, зокрема, з чорноморсько-азовських портів. Середньорічний вивіз збіжжя з країни у 1896–1897 рр. в порівнянні з 1861–1865 рр. збільшився майже шестеро (із 74,9 млн пудів – до

433,9 млн пудів). За цей час експорт збіжжя через чорноморсько-азовські порти зріс у 6,7 рази (із 45,4 млн пудів названої продукції – до 304,3 млн пудів) і становив 70,1 % загального вивозу [14, с. 256].

Найважливішими чорноморсько-азовськими портами щодо вивозу головних видів зерна (пшениця, жито, ячмінь, овес) були: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Перше місце серед усіх цих портів належало Одесі, торгівля якої охоплювала значний хлібний район, куди входила Херсонська, Катеринославська, Київська, Полтавська і частково Волинська губернія. З Одеси зерно вивозилося до багатьох країн, головним чином, в Англію, Францію, Німеччину, Австрію, Італію, Бельгію, Голландію [14, с. 257].

Жвава торгівля проходила і Дунаєм. Багато зерна вивозилося через дунайські порти в Одесу, а звідти значна його частина відправлялася за кордон. В Ізмаїлі, після російсько-турецької війни 1877–1878 рр., швидко відроджувався порт. У 1879 р. через нього відправлено 273 тис. четвертей пшениці, 139 тис. четвертей кукурудзи та інші сільськогосподарські продукти. Чимало хліба та інших товарів вивозилося через порти Рені й Кілію. Річковий порт з декількома пристанями діяв і в Аккермані, розташованому на березі Дністровського лиману [19, с. 18].

Чимало зерна з Наддніпрянщини вивозилося через балтійські порти й сухопутні митниці. Так, у 1895 р. з українських губерній тільки залізницями через балтійські порти вивезено 7,7 млн пудів. З Подільської і Волинської губерній упродовж 1862–1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаковецьку та Радзівіллівську митниці щорічно вивозилося по 333 тис. пудів зерна. У 1865–1867 рр. – по 1450 тис. пудів. За 1874 р. через Волочиську й Радзівіллівську митниці вивезено понад 14 млн пудів зерна. Лише залізницями у 1895 р. через сухопутні митниці вивезено з українських губерній 31 млн пудів зерна [14, с. 257].

В експорті пшениці передувала Одеса. Якщо у 1861–1865 рр. звідси вивозилося, у середньому, по 18,2 млн пудів, то в 1881–1885 рр. уже по 29,6 млн пудів, а 1891–1895 рр. вивіз її становив 37,1 млн пудів. В окремі роки з Одеси вивозилося понад 60 млн пудів пшениці [14, с. 258].

У післяреформений період збільшився вивіз з Наддніпрянщини за кордон жита. Так, якщо в 1861–1865 рр. вивіз жита через чорноморсько-азовські порти становив 1,9 млн пудів, то в 1886–1890 рр. – 43,1 млн пудів [14, с. 258].

Важливу статтю експорту зерна з російської імперії становив ячмінь. В окремі роки вивіз ячменю з чорноморсько-азовських портів дорівнював десяткам мільйонів пудів, становлячи 80–90 % загальноімперського вивозу. Наприклад, у 1886–1890 рр. із цих портів його щорічно вивозилося по 5,1 млн пудів (81,3 % загальноімперського вивозу), у 1891–1895 рр. – 83,6 млн пудів (90,4 %), у 1896–1897 рр. – по 76,5 млн пудів (89,5 %). Головними портами на Чорному й Азовському морях по вивозу ячменю були Одеса, Миколаїв та Маріуполь [14, с. 258]. Дані щодо вивозу хліба з Наддніпрянщини на початку ХХ ст. (в тис. пуд.) подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	Витрати на свої потреби	Продажний залишок	% залишку до збору
Полтавська	80200	33410	29
Катеринославська	66733	49267	38
Херсонська	73456	34274	32
Таврійська	52809	18191	25
Харківська	71708	19096	21

[22, с. 33].

Наприкінці ХІХ ст. 83 % усього борошна, що постачалося в Білорусь, надходило із Наддніпрянщини. У числовому вираженні це становило близько 4,7 млн пудів. Найбільша кількість цього борошна розвантажувалася в Мінську, Пінську, Гомелі, Вітебську, Полоцьку, Бобруйську, Борисові, Орші, Рогачові [15, с. 52].

У 1907 р. Міністерство фінансів переглянуло систему залізничних тарифів: введено нові підвищені тарифи на перевезення борошна і крупи, у середньому, до 10 % на далекі відстані [2, с. 168].

У загальному світовому експорті п'яти хлібів пересічно з 1909–1913 рр. Наддніпрянська Україна давала: пшениці та пшеничного борошна – 9,1 %; жита та житнього борошна – 33,1 %; ячменю – 35,3 %; вівса – 7,3 %; кукурудзи – 1,4 %. Найбільшу статтю експорту з Правобережжя становили продукти сільського господарства. У хлібному експорті Російської імперії цей регіон у 1909–1913 рр. давав 15 % усього вивозу. Загальний експорт з Наддніпрянщини за межі Російської імперії становив у 1913 р. 388 млн крб., з яких 65 % припадало на необроблені сільгосппродукти, 20 % – на оброблені, 15 % – на іншу продукцію [2, с. 167].

Пореформена Наддніпрянська Україна була одним з найбільших районів Росії з вирощуванням тютюну. На неї припадало у середньому 50–60 %, а в окремі роки й понад 70 % загального збору продукції. Отже, основна частина експортованого країною тютюну йшла із Наддніпрянщини. В

окремі періоди вивіз цієї продукції в середньому становив таку кількість: у 1861–1865 рр. – 133, 1866–1870 рр. – 132, 1871–1875 рр. – 249, 1876–1880 рр. – 271, 1881–1885 рр. – 251, 1886–1890 рр. – 281, 1891–1895 рр. – 255 і в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів. Як бачимо, вивіз тютюну зростав, хоча й повільно. У зв'язку з тим, що український тютюн мав значний попит у країнах Північної Європи, його багато вивозилося через порти Петербурга і Риги [6, с. 151].

На чернігівський тютюн в окремі повіти надходили замовлення з різних місцевостей країни. На конотопський тютюн – переважно із великоросійських губерній і Сибіру; на сосницький – із Риги, західних губерній і Польщі; на ніжинський – із Риги, Вітебська, Могилева, Динабурга та Бобруйська; на ковельський – із Бердичева, Ніжина, Василькова, Київської губернії [16, с. 59]. Полтавський тютюн вивозили на продаж у Москву, Петербург, Ригу і навіть у Сибір [20, с. 21].

Поряд із продуктами землеробства, з Наддніпрянської України за кордон вивозилася значна кількість різноманітних продуктів тваринництва, зокрема, коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, шкіри, масло, сало, м'ясо тощо. Систематичні відомості про частку Наддніпрянщини у загальному вивозі коней відсутні. Але досить сказати, що в 1863 р. з 392 тис. крб. загальної вартості коней, проданих за кордон, на одну лише Одесу припадало 103 тис. крб., або 26 %. У 1864 р. з Одеси вивезено коней на 201 тис. крб., що становило близько 37 % вартості їх загальноімперського експорту [14, с. 259]. Загалом, продуктів тваринництва вивозилося за вартістю у 4,5 рази менше, ніж продуктів землеробства [21, с. 418].

У 60–70-х рр. XIX ст. спостерігався інтенсивний вивіз з Російської імперії великої рогатої худоби: експортувалося від 30 – до 86 тис. голів. Але з 80-х рр. XIX ст. він зазнає скорочення, не виходячи в 90-х рр. XIX ст. за межі 10–17 тис. голів [14, с. 259].

У 1886–1890 рр. з Одеси щорічно вивозилося по 74,3 тис. овець. Вони вивозилися, переважно, в Австрію, Туреччину, Англію, Єгипет і Грецію. Важливу статтю експорту становила також овеча вовна. З Російської імперії експортувалася проста й мериносова вовна, вивіз останньої у 60–70-х рр. XIX ст. становив від 250 – до 690 тис. пудів [14, с. 259–260].

З Російської імперії, у тому числі й Наддніпрянської України, вивозилася за кордон значна кількість необроблених шкір. Вивозилися і оброблені шкіри, але обсяг їх продажу був значно менший. Так, у 1872–1873 рр. необроблених шкір вивезено 282 тис. пудів, а оброблених – 33 тис. пудів, у 1882–1883 рр. відповідно 4589 тис. і 58 тис., у 1893–1895 рр. – 481 і 13 тис., у 1896–1897 рр. – 475 тис. пудів і 47 тис. пудів. Експортом необроблених шкір виділялися Ризький, Петербурзький і Одеський порти, а також митниці Правобережної України [14, с. 260].

У 1884 р. з Одеси за кордон вивезено 350196 пудів вовни, 1885 р. – 296263, 1886 р. – 700848, 1887 р. – 383469, 1888 р. – 211686 пудів вовни [31, с. 23]. Зокрема, у 1887 р. вивіз даної продукції дорівнював у вартісному виразі 3758263 крб., яка збувалася в Англії, Бельгії, Болгарії, Франції, Туреччині та Німеччині [29, с. 54] і в 1897 р. вивезли 125000 пудів вовни на 953000 крб. [24, с. 5].

Продукція суконних підприємств Наддніпрянської України збувалася на близькі і віддалені ринки. Так, з Чернігівщини сукна відправлялися у Петербург, Москву, Ригу, Вільно, Варшаву, а також на численні ярмарки [4, с. 29].

Із середини 90-х рр. XIX ст. розпочинається поступове поживлення російсько-болгарських зв'язків. Наприкінці травня 1896 р. знову відкрито болгарську лінію Російського товариства парохідів і торгівлі із заходом у Бургас і Варна. Головним продуктом експорту в Болгарію була донецька кам'яна сіль [14, с. 263].

Таким чином, розвиток внутрішнього ринку, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків України з іншими районами Росії.

Список використаних джерел

1. Вывоз хлебных грузов из Александровского уезда по Харьковско-Николаевской железной дороге в 1882–1896 гг. Александрия, 1899. 82 с.
2. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи. 1999. №5. С. 164–170.
3. Вобльїй К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста, 1928. Т. 1. 412 с.
4. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: В-во АН УРСР, 1962. 208 с.
6. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
7. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). 120. Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 3. 37 арк.
9. Там само. Спр. 6. 92 арк.
10. Там само. Спр. 25. 34 арк.
11. Там само. Спр. 30. 158 арк.
12. Там само. Спр. 34. 134 арк.
13. Державний архів Полтавської області. Ф. 951. Оп. 1. Спр. 5. 165 арк.
14. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СЧУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
15. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 43–56.
16. Заєць О. Товарне сільськогосподарське

виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // Київська старовина. 2003. № 1. С. 58–65. 17. Засухин І. О положенні хмелеводства на Волині и мерах к его улучшению и развитию // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. 1910. №2. С. 22–40. 18. Історія Києва: в 2 т. / [за ред. В. О. Голобуцького, О. К. Касименка]. К.: Академія наук Української РСР, 1959. Т. 1. 802 с. 19. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1969. (Серія книг, «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1969. 910 с. 20. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1967. 1028 с. 21. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 1983. 464 с. 22. Матеріали к вопросу о реформе хлебной торговли. Производство, потребление и остатки хлебов в Азово-Черноморском районе / [под ред. В. И. Мезенцова]. Полтава, 1912. 37 с. 23. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с. 24. Обзор Одесского градоначальства за 1898 год. Одесса, 1899. 34 с. 25. Обзор Одесского градоначальства за 1908 год. Одесса, 1909. 52 с. 26. Обзор Одесского градоначальства за 1910 год. Одесса, 1911. 50 с. 27. Обзор Одесского градоначальства за 1911 год. Одесса, 1912. 42 с. 28. Обзор Одесского градоначальства за 1912 год. Одесса, 1913. 48 с. 29. Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1887 год. Одесса, 1888. 152 с. 30. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 102–108. 31. Приложение к отчёту Одесского градоначальника за 1888 год. Одесса, 1889. 85 с. 32. Российский государственный исторический архив у г. Санкт-Петербург (далі – РГИА в г. Санкт-Петербург). Ф. 446. Оп. 28. Д. 3. 49 л. 33. РГИА в г. Санкт-Петербург. Ф. 1263. Оп. 1. Д. 4186. 300 л. 34. Труды областного съезда по упорядочению хлебной торговли на Юге России состоявшегося 11–16 июня 1913 г. в г. Екатеринославе / [под ред. Л. П. Сокальского]. Екатеринослав, 1913. Вып. 1. 1913. 256 с. 35. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.

References

1. Vyvoz khlebykh gruzov iz Aleksandrovskogo uezda po Khar'kovo-Nikolaevskoi zheleznoi doroge v 1882–1896 gg. [Export of grain cargoes from the Aleksandrovsky district along the Kharkov-Mykolaiv railway in 1882–1896]. Aleksandriya, 1899. 82 s. 2. Vlasiuk I. Torhivlia i transport na Pravoberezhnii Ukraini v period Stolypinskoi ahranoi reformy [Trade and Transport in Right-Bank Ukraine during the Stolypin Agrarian Reform]. 1999. №5. S. 164–170. 3. 3. Voblyi K. G. Opyt istorii sveklo-sakharnoi promyshlennosti SSSR. (Do osvobozhdeniya krest'yan 1861 g.) [Experience of the history of the sugar beet industry of the USSR. (Before the liberation of the peasants in 1861)]. M.: Izdanie pravleniya sakharotresta, 1928. T. 1. 1928. 412 s. 4. Hurzhii I. O. Zarozhennia robitnychoho klasu Ukrainy [The birth of the working class of Ukraine]. K.: Derzhpolitvydav URSR, 1958. 180 s. 5. Hurzhii I. O. Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini: (z kintsia XVIII st. do 1861 r.) [Development of commodity production and trade in Ukraine: (from the end of the XVIII century until 1861)]. K.: V-vo AN URSR, 1962. 208 s. 6. Hurzhii I. O. Ukraina v systemi vsirosiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st. K.: Naukova dumka, 1968. 192 s. 7. Derzhavnyi arkhiv Zhytomirskoi oblasti. F. 120. Op. 1. Spr. 6. 80 ark. 8. Ibid. F. 187. Op. 1. Spr. 3. 37 ark. 9. Ibid. F. 187. Op. 1. Spr. 6. 92 ark. 10. Ibid. F. 187. Op. 1. Spr. 25. 34 ark. 11. Ibid. F. 187. Op. 1. Spr. 30. 158 ark. 12. Ibid. F. 187. Op. 1. Spr. 34. 134 ark. 13. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. F. 951. Op. 1. Spr. 5. 165 ark. 14. Dovzhuk I. V. Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddnyprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Industrial development of the Donbas in the system of economy of the Dnieper Ukraine (end of the XIX - the beginning of XX century)]. Luhansk: V-vo SNU im. V. Dalia, 2003. 312 s. 15. Zavalniuk K. V. Torhivlia promyslovymy tovaramy mizh Ukrainoiu ta Bilorusiei u druhii polovyni XIX st. [Trade in industrial goods between Ukraine and Belarus in the second half of the XIX century]. Ukrainyky istorychnyi zhurnal. 1998. №4. S. 43–56. 16. Zaiets O. Tovarne silskohospodarske vyrobnytstvo na Chernihivshchyni u druhii polovyni XIX st. [Commodity agricultural production in Chernigiv region in the second half of the XIX century]. Kyivska starovyna. 2003. №1. S. 58–65. 17. Zasukhin I. O polozhenii khmelevodstva na Volyni i merakh k ego uluchsheniyu i razvitiyu [About the situation of hop-growing in Volhynia and measures for its improvement and development]. Sel'skokhozyaistvennaya khronika Volynskoi gubernii. 1910. №2. S. 22–40. 18. Istoriiia Kyieva [History of Kyiv]: v 2 t. / [za red. V. O. Holobutskoho, O. K. Kasymenka]. K.: Akademiia nauk Ukrainkoi RSR, 1959. T. 1. 802 s. 19. Istoriiia mist i sil Ukrainkoi RSR. Odeska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Odessa region]. K.: Instytut istorii Akademii nauk URSR, 1969. (Seriiia knyh, «Istoriiia mist i sil Ukrainkoi RSR»: u 26 t. / holov. redkol.: Tronko P. T. (holova) [ta in.]). 1969. 910 s. 20. Istoriiia mist i sil Ukrainkoi RSR. Poltavska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Poltava region]. K.: Instytut istorii Akademii nauk URSR, 1967. (Seriiia knyh «Istoriiia mist i sil Ukrainkoi RSR»: u 26 t. / holov. redkol.: Tronko P. T. (holova) [ta in.]). 1967. 1028 s. 21. Istoriiia narodnoho gospodarstva Ukrainkoi RSR [History of the national economy of the Ukrainian SSR]: u 3 t. 4 kn. / [za red. I. I. Lukinova, T. I. Derev'iankina, M. S. Herasymchuka, V. O. Holobutskoho, P. O. Khromova, V. P. Chuhaiova]. K.: Naukova dumka, 1983. T. 1. 1983. 464 s. 22. Materialy k voprosu o reforme khleboi torgovli. Proizvodstvo, potreblenie i ostatki khlebov v Azovo-Chernomorskom raione [Materials on the issue of the grain trade reform. Production, consumption and the remains of bread in the Azov-Black Sea region] / [pod red. V. I. Mezentsova]. Poltava, 1912. 37 s. 23. Melnyk L. H. Tekhnichni perevorot na Ukraini u XIX st. [Technical revolution in Ukraine in the XIX century]. K.: V-vo Kyivskoho universytetu, 1972. 240 s. 24. Obzor Odesskogo gradonachal'stva za 1898 god

[Review of the Odessa mayor for 1898]. Odessa, 1899. 34 s. 25. Obzor Odesskogo gradonachal'stva za 1908 god [Review of the Odessa mayor for 1908]. Odessa, 1909. 52 s. 26. Obzor Odesskogo gradonachal'stva za 1910 god [Review of the Odessa mayor for 1910]. Odessa, 1911. 50 s. 27. Obzor Odesskogo gradonachal'stva za 1911 god [Review of the Odessa mayor for 1911]. Odessa, 1912. 42 s. 28. Obzor Odesskogo gradonachal'stva za 1912 god [Review of the Odessa mayor for 1912]. Odessa, 1913. 48 s. 29. Otchet Odesskogo komiteta trgovli i manufaktur za 1887 god Report of the Odessa Committee of Trade and Manufacture for 1887. Odessa, 1888. 152 s. 30. Pavliuk V. V. Mahnateriia Volyni v umovakh rozvytku rynkovykh vidnosyn u druhii polovyni XIX st. [Magnitore Volhynia in the conditions of development of market relations in the second half of the XIX century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 2000. №1. S. 102–108. 31. Prilozhenie k otchetu Odesskogo gradonachal'nika za 1888 god [Appendix to the report of the Odessa Mayor for 1888]. Odessa, 1889. 85 s. 32. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv u g. Sankt-Peterburg (dali – RGIA v g. Sankt-Peterburg). F. 446. Op. 28. D. 3. 49 l. 33. RGIA v g. Sankt-Peterburg. F. 1263. Op. 1. D. 4186. 300 l. 34. Trudy oblastnogo sezda po uporyadocheniyu khlebnoi trgovli na Yuge Rossii sostoyavshegosya 11–16 iyunya 1913 g. v g. Ekaterinoslave [Proceedings of the regional congress on the regulation of grain trade in the south of Russia, held June 11–16, 1913 in the city of Yekaterinoslav] / [pod red. L. P. Sokal'skogo]. Ekaterinoslav, 1913. Vyp. 1. 1913. 256 s. 35. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi. F. 442. Op. 534. Spr. 422. 86 ark.

Mykola Moskalyuk

TRANSPORT SUPPLY OF TRADE RELATIONS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE SIXTH – AT THE BEGINNING OF XXTH CENTURY

The article deals with the problem of transport support for the development of trade relations in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The relationship between transport and manufacturing industries is shown. Data are given on the quantity of manufactured products by factories, its sales at the domestic and foreign markets. Other aspects of the problem under investigation are analyzed.

Key words: transport, trade, Ukraine, industry, province.

УДК 94 (477.4): 262.2 «19/20»

Віталій Левицький

РОЗВИТОК ТА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено розвиток легкої промисловості українських губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано розміщення підприємств галузі. Охарактеризовано основні публікації з проблематики, якій присвячується означена стаття. Проаналізовано джерела постачання сировини для українських фабрик і заводів. Зосереджено увагу на процесах капіталізації та економічній політиці Російської держави щодо легкої промисловості. Визначено вектори технічного розвитку фабрик і заводів внаслідок наукових досягнень та напрямів збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках. Досліджено роль підприємців та робітників у розвитку галузей легкої промисловості. Представлено загальну картину стану окремих галузей легкої промисловості. Висвітлено процес переходу промисловості від мануфактурного до фабричного виробництва та її вплив на економічний розвиток краю. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі.

Ключові слова: легка промисловість, експорт, ринок, сировина, фабрика, технічний прогрес.

Важливі питання, що стосуються розвитку підприємств легкої промисловості, пов'язані з їх продуктивністю та матеріально-технічним забезпеченням. Адже темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати такі категорії, як організацію виробничого процесу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті держави. Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства принципового значення набувають дослідження промислової діяльності підприємств, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості. Питання розвитку фабрично-заводського виробництва є питанням для держави не лише минулого, тому дослідження економічних процесів упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє більш виразніше окреслити сучасні економічні та соціальні тенденції.

Історіографічні праці розглядають розвиток підприємств легкої промисловості з врахуванням їх впливу на соціально-економічне життя Наддніпрянської України. Важливе місце в цьому дослідженні приділяється технічному розвитку підприємств. Значний крок у дослідженні проблем технічного машинного перевороту в промисловості України здійснив Л. Мельник [1]. Т. Дерев'якін розкрив питання розвитку мануфактур в Україні та розглядав промисловий переворот в контексті формування ринку [2]. Його праця присвячена дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі текстильної галузі. О. Нестеренко у своїй фундаментальній праці описує та аналізує розвиток промисловості в Україні в ХІХ ст. [3]. Автор показав промисловість України на всіх основних етапах її розвитку від ремесла до фабрики. Значну увагу розвитку та технічному становищу підприємств української легкої промисловості приділив К. Пажитнов [4]. Дослідник пов'язує становлення підприємств легкої промисловості з політикою самодержавства. Ґрунтовну працю з детальним описом економічного та технічного розвитку клинцівських підприємств до сторіччя започаткування місцевої вовняної промисловості опублікував Ф. Євгеньєв [5]. За своїм характером ці дослідження мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку підприємств легкої промисловості. Необхідність більш глибокого і всебічного вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребує розширення джерельної бази.

Мета дослідження – розкрити процес розвитку підприємств галузей легкої промисловості Наддніпрянської України в ХІХ – на початку ХХ ст. через аналіз продуктивності та машинізації фабрик і заводів.

Процес розвитку текстильної промисловості в пореформений період в Наддніпрянській Україні не свідчить про її високі досягнення, проте всередині суконної промисловості за цей час відбулися великі зміни. З мануфактур з ручною технікою велика кількість підприємств перетворилася у фабрики, оснащені потужними двигунами й машинами. Під впливом конкуренції зі сторони бавовняних та вовняних підприємств, власники клинцівських суконних фабрик змушені були вкладати великі кошти на оновлення обладнання своїх закладів для зниження собівартості продукції.

Маючи відповідну сировинну базу, суконне виробництво вже з середини XIX ст. стає одним з провідних у легкій промисловості Наддніпрянської України. Від 60-х рр. XIX ст. в Україні спостерігається поживавлення господарсько-економічного життя, що відобразилося і на суконному виробництві. Нагромаджені купецтвом кошти стали основою для технічного переобладнання мануфактур у капіталістичні фабрики. Найбільшим розвинутим промисловим центром став посад Клинець на Чернігівщині. Суконні мануфактури в Клинцях заснували російські купці-старообрядники ще на початку XIX ст. Купців привабляло в Клинцях вигідне природничо-географічне розташування, наявність великого водного ресурсу для миття вовни, її прядіння, ткання тощо. Сучасники не дарма порівнювали Клинець з англійським Манчестером [6, с. 110, 440].

У 1861 р. у посаді Клинець діяло 14 мануфактур, на яких упродовж перших пореформених років розпочався процес модернізації. Впроваджуються механічні ткацькі верстати та шліхтувальні машини. Важливим зрушенням в технічному переоснащенні суконних підприємств стало поширення парових машин, якими розпочали заміну кінних та водяних приводів. Це стало технічним проривом для місцевої галузі, проте потужність парових двигунів на той час була ще досить низькою й становила близько 15–20 кінських сил (далі – к.с.). У технічному переоснащенні суконних фабрик провідну роль відіграла продукція лівобережних та російських слюсарно-механічних підприємств, що постачали до 60 % устаткування. Іноземне машинобудування також застосовувалося в технологічній перебудові ланок виробництва, що вимагали запровадження високоточних приборів. Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. використовувалось 538 апаратів різних заводів виробників. Десять фабрик обладнуються вовномийними машинами, що значно скоротило цикл виробництва та вплинуло на якість продукції [2, с. 93–117].

Відстоюючи право на існування та боротьбу за споживача, що загострилася в умовах кризи, купці поширюють і поглиблюють машинізацію виробництва. Механізуються модерним устаткуванням ворсувальні, прядильні, апретурні відділення фабрик. Спеціалізовані агрегати поступали з провідних машинобудівних заводів Європи (Бельгія, Німеччина, Франція), Росії (Москва) та вітчизняних виробників (Суми, Харків, Катеринослав). Майже на всіх підприємствах запроваджуються механічні валки, тіпальні машини, автоматичні снувальні машини, циліндрові та клапанні валюшні, сушильні апарати, ворсувальні машини, стригальні механізми, парові гвинтові та гідравлічні прес-машини тощо [7, арк. 4–13].

У ході «великої кризи» 80-х рр. припинили існування невеликі фабрики. У цей період, за умов конкуренції, клинцівські фабриканти змушені були робити витрати на оновлення устаткування з метою зниження собівартості виробництва. Відбувалося подальше посилення механізації виробничих процесів, зростає енергооснащеність підприємств, потужність парових двигунів зросла до 271 к. с. У прядінні застосовуються ватер-машини і мюль-машини. З'являються механічні вовномийні машини, що згодом замінюються вовномийними – «левіафанами» (у них миття вовни поєднується із сушінням). Середня річна продуктивність робітника зросла із 550 крб. у 60-х рр. – до 811 крб. у 1879 р. і – до 1060 крб. у 1890 р. На кінець кризи у Клинцях залишилися Глухівська, Троїцька, Стодольська, Дурняцька фабрики, що зміцніли і перетворилися на великі капіталістичні машинні підприємства. Однак, на більшості фабрик переважали ручні ткацькі верстати. Гальмували швидке й повне здійснення технічного перевороту відсутність на клинцівських підприємствах досвідчених майстрів і кваліфікованих техніків, вживання вовни поганих ґатунків, віддаленість Клинців від залізниць [1, с. 105–110].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 до 6 упродовж 60–90-х рр. XIX ст. їх виробництво зросло в 2,6 рази, в 3,1 рази підвищилась потужність фабрик (з 835 тис. 560 аршин сукна – до 2,5 млн). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зросла в 1,5 рази [5, с. 52–57].

Процеси концентрації виробництва у легкій промисловості спостерігалися в Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяло 59 закладів, вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. На 1878–1879 рр. припадає найбільший розквіт суконного виробництва в Дунаївцях. У 1879 р. тут функціонувало 54 фабрики і вироблено продукції на 1,5 млн крб. Однак підприємства залишалися дрібними [8, с. 185]. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому зайнято 10–12 робітників, а верстати приводилися в дію кінним приводом або водяним колесом) і 7 підприємств фабричного типу (з паровим двигуном). Характерно, що 44 дрібних підприємств і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис., тобто фабричні заклади виробили 41,8 % загальної вартості продукції. У 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу (12). Усі вони були устатковані невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Загальна потужність двигунів на дунаєвецьких закладах становила лише 91 к. с.

Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Ю. Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 3 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В. Кніцле і Л. Глюка, на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. Загалом, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися повільно і не призвели до утворення великих підприємств [3, с. 234].

Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими великими підприємствами. На Харківському канатному заводі виготовляли конопляні канати, приводні канатні ремені, мішки, брезент, шпагат, мотузки, віжки, посторонки та ін. У 80-х рр. XIX ст. там почалося будівництво парової коноплепрядильної канатної фабрики. Успішна конкуренція з трьома невеликими канатними фабриками Харківської губернії, зростаючі прибутки дозволяли власнику розширювати виробництво. Фабрика могла переробляти 5500 пудів сировини за рік. Залучення додаткового капіталу поживало виробництво. У 1897 р. запустили невелику електростанцію. В Англії закупили 147 ткацьких станків, 23 прядильні машини. Це було велике капіталістичне підприємство на якому діяло 270 ткацьких станків і прядильних машин. У цей час на фабриці працювали 360 робітників, а річне виробництво товарної продукції становило 200 тис. крб. [9, с. 6–8].

Об'єднавши свої капітали, купці в липні 1895 р. створили акціонерне товариство, що входило до південноросійського товариства коноплепрядильної та канатної промисловості. На початку XX ст. кількість робітників на Харківській канатній фабриці досягла 2800 осіб, а сума виробництва становила 4775 тис. крб. за рік. Якщо взяти всю галузь конопляної та канатної промисловості в цілому по Російській імперії, то при середньому розмірі підприємства з кількістю 148 робітників, 8 закладів, тобто майже 10 % з кількістю робітників від 300 осіб і більше мали 54 % від всієї кількості робітників галузі [10, с. 286].

Значного розвитку досягла в Харківській та Херсонській губерніях велика фабрична вовномийна промисловість. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не в такій мірі, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232897 крб., то в 1895 р. – 648100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втриє. Вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині, навпаки, зростало. В 1900 р. в Україні діяло 4 вовномийних підприємств, з них на Харківщині – 3 з кількістю робітників 686 і на Херсонщині – 1 з 148 робітниками. [3, с. 204].

Найбільше підприємств з виробництва шкіряних виробів було в Київській, Чернігівській і Херсонській губерніях. Шкіряна промисловість Херсонської губернії представлена 16 заводами з 475 робітниками, з 1070 тис. крб., зосереджувалася переважно в Одесі. Найбільшими заводами були: Параскева мав 2 парові машини на 30 к. с., виготовляв 21500 шкір на 400 тис. крб., робітників – 117. Завод Коадзаки працював з 2 двигунами і 38 робітниками, в рік виправляє 36200 шкір, вартістю 362 тис. крб. У Єлисаветградському повіті завод товариства Ольвіопольського шкіряного заводу виготовляв 12 тис. шкір на 180 тис. крб. На заводі була одна парова машина і 70 робітників [11, с. 99].

У Чернігівській губернії 62 заводи виробляли продукції на суму 1386 тис. крб.; переважали заводи з дрібним виробництвом від 3 до 25 тис. крб. Усієї шкіри на заводах в 1860 р. вичинено на суму 106911 крб. Значний внесок в розвиток шкіряної галузі вклав найбільший саф'яновий завод купця Горячкіна в Клинцях. На ньому впродовж року вичинялося понад 40 тис. шкір. Продукцію заводу відправляли до Петербургу, а саф'ян виняткового бронзового фарбування не виготовлявся більше ніде в Росії. На Кибирщинському шкіряному заводі Суразького повіту вичиняли дублені та прості овечі шкіри в невеликих обсягах. Всі ці вироби збувалися на ярмарках в навколишніх губерніях. Більшість виробництва перебувало в руках не надто заможних міщан і селян, воно не відзначалося досконалістю своїх виробів та перебувало на початкових етапах становлення заводської промисловості [12, с. 277–282].

Таким чином, напередодні Першої світової війни легка промисловість українських губерній занепадала. Слід відзначити, що все ж група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомому розвитку. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Лише Клинцях сформувався потужний центр суконної галузі України. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. У ході здійснення технічної революції клинцівські

мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. В цілому в Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. У канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вовномийна промисловість продовжувала відігравати значну роль завдяки підприємствам у Харківській губернії. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості підприємств Наддніпрянської України.

Список використаних джерел

1. Мельник Л. Г. Технічний переворот в Україні у ХІХ ст. Київ: Вид-во Київського університету, 1972. 240 с. 2. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 127 с. 3. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с. 4. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с. 5. Евгеньев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинцы: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с. 6. Ирнин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. Чернигов, 1919. 204 с. 7. Державний архів Чернігівської області. Ф. 814. Оп. 1. Спр. 21. 8. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2008. 270 с. 9. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О. В. Бессонова, Н. П. Жаровский, Е. Н. Победина. Харьков: Прапор, 1978. 135 с. 10. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 425 с. 11. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд-во Департа. торговли и мануфактур Министерства финансов (Изд. 2-е) / Под ред. Д. И. Менделеева. СПб., 1896. 636 с. 12. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Под ред. М. Домонтовича. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.

References

1. Mel'nyk L. H. Tekhnichnyy perevorot v Ukrayini u XIX st. [Technical revolution in Ukraine in the XX-th century], Kyiv: Vyd-vo Kyuyiv'skoho universytetu, 1972. 240 p. 2. Derevyankin T. I. Manufaktura na Ukrayini v kintsi XVIII–pershij polovini XIX st. (Tekstyl'ne vyrobnytstvo) [Manufactory in Ukraine at the end of the XVIII-th and 1-st half of the XIX-th century. (Textile production)], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1960. 127 p. 3. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini. Ch. 2: Fabrychno-zavods'ke vyrobnytstvo [Development of industry in Ukraine. Part 2: Factory production], Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1962. 580 p. 4. Pazhitnov K. A. Oчерки istorii tekstilnoy promyishlennosti dorevolutsionnoy Rossii. Sherstyanaya promyishlennost [Essays of the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Woolen industry], Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1955. 364 p. 5. Evgenev F. Sto let klintsevskoy sherstyanoy promyishlennosti [One hundred years of Kleintz woolen industry], Klintsi: Ob'edinenie «Klintsovskaya pechat», 1926. 165 p. 6. Irinin A. M. Chernigovschina. Istoriya, estestvennoe i ekonomicheskoe opisanie kraja [The Chernigov region. History, natural and economic description of the region], Chernigov, 1919. 204 p. 7. Derzhavniy arhiv Chernigivskoyi oblasti. F. 814. Op. 1. Spr. 21. 8. Zadorozhnyuk A. B., Rezent O. P. Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podil's'koyi huberniyi kintsya XVIII – pochatku XX st. [Industrial production in the cities and towns of the Podolsk province of the late XVIII – early XX centuries], Kyiv: NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny, 2008. 270 p. 9. Vernost dolgu: Oчерки istorii Harkovskogo kanatnogo zavoda im. 60-letiya Sovetskoj Ukrayiny [Loyalty to duty: Essays on the history of the Kharkov cable plant. 60th Anniversary of Soviet Ukraine], Harkov: Prapor, 1978. 135 p. 10. Pazhitnov K. A. Oчерки istorii tekstilnoy promyishlennosti dorevolutsionnoy Rossii. Hlopchatobumazhnaya, lno-penkovaya i shelkovaya promyishlennost [Essays on the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Cotton, flax, hemp and silk industry], Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1958. 425 p. 11. Fabrichno-zavodskaya promyishlennost i trgovlya Rossii: s prilozhenim obschey kartyi fabrichno-zavodskoy promyishlennosti Rossiyskoj imperii. Izd.-vo Depart. trgovli i manufaktur Ministerstva finansov (Izd. 2-e) [Factory industry and trade of Russia: with the application of the general map of the factory industry of the Russian Empire], Sankt-Peterburg, 1896. 636 p. 12. Materialyi dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernihiv Province], Sankt-Peterburg, 1865. 796 p.

Vitaliy Levytskyi

THE DEVELOPMENT AND PRODUCTIVITY OF THE ENTERPRISES OF THE LIGHT INDUSTRY IN THE OVER DNEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article highlights the industrial development of the enterprises of the light industry in the Ukrainian provinces in the second half of the XIX th – early XX-th century, it was shown the location of the enterprises of this branch. It was given the reference to the main publications devoted to this topic. It was analyzed the sources of the supply of the raw materials for the Ukrainian factories and plants. The

attention was paid to the processes of capitalization of the light industry in the region. It was determined the vectors of the factories technical development because of scientific achievements and the directions of the products sales of the enterprises on the external and internal markets. It was explored the role of the engineers, entrepreneurs and workers in the development of the light industry. It was shown the process of transition from manufactory to factory production and the influence of industry on the economic development of the region. It was emphasized that in spite of the importance and urgency of the problem it isn't revealed in the historical literature. During our study, it was found that the number of the textile and leather enterprises and workers were decreased, and also the volume of production was decreased, but not to the same extent as the first two indicators. It is obvious that there was a one-time process of the concentration and the mechanization of the production and the growth on this basis of labour productivity. It should be noted that a group of fibrous processing plants did not receive significant development in Ukraine. Ukraine's demand for wool, cotton and other products was satisfied with the production of the enterprises located in other parts of the Russian Empire. Only in Klyntsi a powerful center of cloth industry was formed in Ukraine. Intensive processes of the development of the cloth industry were promoted to its concentration.

Key words: light industry, export, market, raw materials, plant, technical progress.

УДК 94 (477.83–25):373.5.011.3–051 «185/191»

Ореста Коцюмбас

ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД АКАДЕМІЧНОЇ ГІМНАЗІЇ У ЛЬВОВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлено маловідомі сторінки діяльності Академічної гімназії у Львові у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Головна увага звернена на керівний склад гімназії, динаміку чисельності викладачів, охарактеризовано їх фахову та громадську діяльність.

Ключові слова: Львів, Академічна гімназія, адміністрація, викладачі, навчальний процес.

Академічна гімназія у Львові заснована в жовтні 1784 р. у відповідності до ухвали імператора Йосифа ІІ при Львівському університеті [1, с. 16]. Початково гімназія перебувала в будинку університету на вулиці Театральній, у 1831–1862 рр. – Бернардинському монастирі, з 1862 р. – у Народному домі (вул. Театральна, 22). У 1907 р. головний заклад гімназії перевели в новий будинок на вул. Л. Сапіги 8 (сучасна С. Бандери 14), а в Народному домі діяла філія гімназії.

У другій половині ХІХ ст. приблизно 70 % української гімназійної молоді у Львові навчалося в Академічній гімназії, 30 % – у польській і німецькій гімназіях [2, с. 361]. Гімназія складалася з 13 паралельних класів головного відділення, котре налічувало у 1907 р. – 705 учнів та з шести класів філії з 357 учнями. Викладачами в обох закладах були одні і ті ж викладачі. Починаючи з 1907/1908 н. р., у філії сформувався новий учительський склад (директор філії і 6 постійних учителів). Керівником філії у 1907–1918 рр. був Сидір Громницький, котрий викладав класичні мови [3, с. 53].

З 1849 р. навчальний заклад став восьмикласним. Спершу викладання в гімназії вели здебільшого латинською мовою, з 1848 р. – німецькою, з 1867р. у чотирьох молодших класах – українською, у чотирьох старших – польською, а з 1874 р. в усіх класах – українською мовою [4, с. 124].

Високий рівень гімназійної освіти і виховання учнів забезпечувався старанним добром викладацького складу та компетентністю керівників гімназії. Директорами гімназії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. були Франц Бруггер (1848–1858 рр.), Іван Піонтковський (1858–1868 рр.), Василь Ільницький (1868–1892 рр.), Едвард Харкевич (1892–1911 рр.), Ілля Кокорудз (1911–1927 рр.).

У 1848–1858 рр. директором гімназії був німець Ф. Бруггер. За словами Е. Харкевича «... Чоловік чесний і розумний. Часи, коли він керував закладом були дуже неспокійними, що вимагало від нього великого такту та енергії». За директорства Ф. Бруггера розпочали вести письмову систематичну хроніку академічної гімназії під назвою «Geschichte des Lemberger k.k. academischen Gymnasiums», у якій фіксували чисельність, національність та релігійну приналежність учнів, важливі зміни серед учительського складу, а також процеси, пов'язані з організацією навчального процесу [5, с. 19].

У липні 1858 р. на посаду директора гімназії призначено українця І Піонтковського, особу рідкісного характеру, що невтомно працював на благо навчального закладу. До 1858 р. він працював у Самбірській гімназії.

У 1868 р. директором гімназії призначено священника В. Ільницького. Він очолював гімназію в період поступового впровадження в навчальний процес української мови, як мови викладання. Був ініціатором створення фахової комісії, котра опрацьовувала нові україномовні шкільні підручники та розробляла українську термінологію для усіх навчальних предметів. Завдяки зусиллям В. Ільницького та комісії народовців у 1871 р. видана «Руська Читанка» для молодших класів гімназії [6, с.25]. Саме за керівництва гімназією В. Ільницьким з 1874 р. усі класи гімназії переведено на українську мову навчання, а у 1878 р. проведено перший випускний іспит українською мовою.

За фахом В. Ільницький був істориком, написав ряд історичних нарисів, у яких популяризував окремі сторінки української історії та історичних діячів. У 1861 р. вийшла його монографія «Стародавній Звенигород», у 1862 р. – «Теребовля», «Вісти про землю і дії Русинів», котра містила карту розселення українського народу. Популярними у той час були й інші праці В. Ільницького, зокрема «Початок Руси», «Ярослав Осмомисл», «Король Данило», «Перші напади татар на Русь», «Дві облоги Львова Хмельницьким (1648 і 1655)». У працях про козаків В. Ільницький наголошував, що козаки обороняли від турків і татар не лише українські землі, а й європейські. Також дбав В. Ільницький і про навчальні підручники для гімназистів, зокрема підготував «Начерк географії й історії стародавнього і нового світу для шкіл низших гімназійних» (1861 р.). Як священник, для навчання релігії, переклав «Катихизм малий о християнско-католицькій вірі», «Історію католицької церкви» (1875 р.), «Начерк психології до ужитку шкільного і науки приватної» Йогана Крігера, «Учебник всемірної історії» Антона Гінделі. Вагомим внеском у навчальний процес було впорядкування у 1886р. «Читанки для молодіжи» [7, с.103]. Отже, В. Ільницький був не лише вмілим керівником, але й науковцем, перекладачем.

На межі століть академічну гімназію очолював Е. Харкевич (1892–1911 рр.). Середню освіту він здобув у Коломийській та Станіславській гімназіях, вищу – у Львівському та Інсбруцькому університетах. Учительський іспит склав у 1878 р. з грецької, латинської та німецької мов, а у 1887 р. з французької мови. Спочатку працював у німецькій гімназії у Львові, згодом у Тернопільській, та Краківській гімназіях. В академічній гімназії він викладав німецьку мову, а з 1899/1900 н. р. грецьку та французьку мови [8, с. 5].

Е. Харкевич написав «Хроніку львівської академічної гімназії», котра опублікована за 1900/1901 шкільний рік. Він був серед засновників у 1898 р. першої української приватної школи для дівчат імені Тараса Шевченка Українського педагогічного товариства. Також Е. Харкевич організував товариство «Руслан», котре надавало матеріальну допомогу учням з бідних родин [9, с. 35]. За багатолітню працю на освітянській ниві його призначено урядовим радником і нагороджено орденом Франц-Йосифа I та залізною короною III ступеня [10, с.83].

Наступним директором став І. Кокорудз, котрий очолив гімназію у 1911 р. і керував нею до 1927 року. У 1879 р. І. Кокорудз закінчив Академічну гімназію, за успіхи у навчанні одержав стипендію Єлизавети, яку заснував цар Франц Йосиф I. Навчався на філософському факультеті Львівського університету. У 1885 р. здобув фах викладача української мови і літератури та класичної філології для гімназій з українською та німецькою мовами викладання. Педагогічну роботу розпочав у Бродах, згодом у Станіславові. У 1896 р. одержав посаду професора Львівської академічної гімназії, викладав старослов'янську граматику, українську мову та літературу [11, с.176]. У Львові активно долучився до просвітницької роботи в «Руській бесіді», Руському педагогічному товаристві, Науковому товаристві ім. Шевченка, «Просвіті». І. Кокорудз автор наукових праць із класичної літератури, культури, педагогіки, історії літератури. Основними працями І. Кокорудза є «О мітології слов'янській» (1888 р.), «Думки Шевченка. Їх генеза і мотиви» (1892 р.) та ін. За наукову роботу йому присвоєно звання дійсного члена НТШ, був членом філологічної секції та головою комісії з питань класичної філології цього товариства [12, с.334]. За його ініціативою для учнів гімназії збудовано гуртожиток на вулиці Потоцького.

Підбір викладачів до гімназії був доволі ретельним. У середині XIX ст. восьмикласні гімназії мали право приймати іспити у кандидатів на посаду викладача, а також видавати кваліфікаційні свідоцтва терміном на шість років. Без наявності свідоцтва не можна було працювати в гімназії та навіть надавати приватні уроки чи лекції. Іспити кандидати на посаду викладача складали в усній і письмовій формах. Для здачі усного іспиту кандидат на посаду проводив показове заняття перед усім викладацьким зібранням. Письмовий іспит оцінювала учительська комісія гімназії [13, с. 25]. Це дозволяло керівництву навчального закладу підбирати кращих спеціалістів при заповненні вакантної посади.

У другій половині XIX – на початку XX ст. динаміка кількості викладацького складу гімназії була такою: у 1875/76 навчальному році – 17 викладачів (з них 9 професорів) [14, с. 1–2], у 1899/1900 н. р. – 23 викладачів (з них 15 професорів) [15, с.1–5], у 1913/14 н. р. – у Головному закладі гімназії

працювало 25 викладачів (з них 21 професор), 18- заступників вчителів, 7 – помічників учителів, у філії працювало – 20 викладачів (з них 16 професорів), та 19 заступників учителів [10, с.3–11].

Навчальний процес у гімназії тоді проходив за традиційною австрійською програмою навчання, яку в Галичині з 1867 р. дещо трансформовано з огляду на місцеві умови. За цією програмою учні вивчали наступні предмети: релігію, латинську, грецьку, польську, німецьку та українську мови, історію, географію, математику, фізику з хімією, природу, філософію, загалом 12 обов'язкових предметів. До необов'язкових предметів належали – історія рідного краю, французька мова, малювання, співи, стенографія, гімнастика [16, с. 55].

Більшість викладачів гімназії відзначалася високим фаховими рівнем знань та загальної ерудиції. Так, на високому професійному рівні проводили заняття викладачі німецької мови Мелетій Гладишовський і Михайло Подолинський; викладачі латинської і грецької мов – Костянтин Лучаковський і Сидор Громницький; учителі української мови – Юліан Дольницький і Петро Скобельський. Чимало гімназистів відвідувало надобов'язкові предмети, зокрема малювання, яке проводив Іван Цибульський, а також французьку мову вчителя Михайла Подолинського [17, арк.15].

У різні роки викладачами гімназії були знані в Галичині педагоги, зокрема І. Верхратський, В. Левицький, М. Почовський, Є. Макарушка, В. Кучера, С. Рудницький, І. Тершаковець та інші. Завдяки їхнім старанням вироблялася українська навчальна термінологія з навчальних дисциплін, а також вітчизняні підручники. Одночасно розпочалася теоретична розробка окремих проблем змісту освіти в педагогічній пресі (зокрема у «Шкільній часописі» [18, с.170], «Газеті шкільній»), а також на викладацьких нарадах та конференціях [19, с.195].

Викладачі гімназії також активно займалися розробкою гімназійної програми з вивчення рідної мови, створенням наочності (географічних та історичних карт, портретів українських наукових та культурних діячів), а також довідкової літератури, зокрема словників, хрестоматій, збірників граматичних вправ тощо. Важливо, що навчальний процес у гімназії наприкінці XIX ст. був забезпечений більшістю українських підручників і посібників.

Про творчий пошук, дослідницьку роботу викладачів гімназії, свідчать цікаві науково-методичні розвідки з різних галузей науки, які містилися у науковій частині щорічних гімназійних звітів. Так, на сторінках цих звітів за різні роки можна зустріти наукові публікації Я. Городинського: «Причинки до студій над «Енеїдою» І. Котляревського»; О. Макарушки «О. Потебня і його наукова діяльність», «Складня причасників в Волинсько-галицькій літописі, староруским памятнику XIIIв.»; В. Кучера «Електронна теорія металів» [17, арк. 32]; С. Рудницького: «Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери» [20, с.2]; М. Пачовського «Народний похоронний обряд на Русі» [21, с.3]; І. Тершаковця: «Галицьке літературне відродження» [22, с.4]; І. Кокорудза: «Старинна штука в ватиканському музею» [23, с.4], «По якому би пляну учти граматики українсько-рускої мови в гімназиях» [24, с.2]; М. Возняка: «Маркіян Шашкевич як фольклорист»; Ф. Колесси: «Про віршовану форму поезій Маркіяна Шашкевича»; С. Людкевича: «Поезії Маркіяна Шашкевича в музиці» [25, с.2]; Остапа Грицяя: «Корнило Устиянович як драматург» [26, с.4], «Шевченкова балляда» [10, с. 3].

У другій половині XIX – на початку XX ст. викладачами Академічної гімназії у Львові були відомі українські громадсько-політичні діячі, науковці, митці. Зокрема, у 1868 р. педагогічну діяльність в гімназії розпочав Омелян Партицький, який згодом став ученим-мовознавцем, етнографом істориком і громадським діячем. Народився він 1840 р. у с. Тесарів Стрийського повіту. Закінчив Львівський університет, став одним з лідерів народовецького руху в Галичині, редактором «Газети шкільної» (1875–1879 рр.). У 1867 р. О. Партицький підготував підручник з української мови і літератури, німецько-український словник. У 1894 році опублікував «Старинну історію Галичини». [27, с.558].

У 1871–1914 рр. математику і фізику в гімназії викладав Омелян Савицький, який народився 1845 р. у с. Грабівці (тепер Калуського району Івано-Франківської області). У 1869 р. юнак закінчив Львівський університет і присвятив себе педагогічній роботі. О. Савицький став автором перших у Галичині підручників із математики і фізики для гімназії написаних живою народною мовою («Арифметика і алгебра», тт. 1–2, 1876–1877; «Учебник фізики», 1885; «Наука геометрії», ч. 1–2, 1901 р.; «Геометрія», 1908 р. Педагог успішно працював над українською фізико-математичною термінологією [27, с.705].

Упродовж 1875–1892 рр. історію в Академічній гімназії викладав Юліан Целевич. Народився він у селі Павелчі (нині Івано-Франківська область) у родині священика. Гімназійну освіту здобув у Станіславові, вищу історичну – у Львівському та Віденському університетах. Ю. Целевич проявив себе не лише як педагог, але й як науковець. Він став автором низки наукових праць, серед яких розвідка «Чи було в Польщі невільницьке підданство» (1880–1881 рр.); стаття з історії козацької доби («Облога міста Львова в році 1772» (1883 р.); «Перехід козаків через Покуття до Молдовії в році

1739» (1885 р.); цикл нарисів про опришківський рух на Прикарпатті під загальною назвою «Опришки»; автор монографії «Історія Скиту Манявського» (1886–1887рр.). Вчений зібрав також велику збірку народних переказів і легенд про Карпатських опришків [27, с.1032].

Понад 30 років (1868–1901 рр.) викладав історію і географію в гімназії Анатоль Вахнянин. Народився він у с. Сеняві неподалік Перемишля. Навчався в Перемишльській гімназії, Львівській духовній семінарії. Після завершення студій у Віденському університеті у 1868 р. юнак повернувся до Львова і продовжив педагогічну діяльність в Академічній гімназії. А. Вахнянин тісно співпрацював з комісією з підготовки українських підручників для народних і середніх шкіл. Згодом він зарекомендував себе як талановитий громадсько-політичний діяч. У 1868 р. його обрано першим головою «Просвіти», яка перетворилась на розгалужену по всій Галичині масову культурно – просвітню організацію. Він став одним з засновників Народної Ради, створеної народовцями у 1885 р., щоб вивести галицьке суспільство на шлях суспільного поступу.

Громадянська відданість поєднувалася в житті А. Вахнянина з великим мистецьким даром. Його знали не тільки як політика, але й як організатора львівських народних музичних товариств «Торбан»(1870 р.) та «Боян»(1890 р.), які стали взірцем для музичних осередків не лише в Україні, а й за її межами. У 1903 р. А. Вахнянин очолив «Союз співацьких і музичних товариств» і засновану при ньому школу. У 1907 р. А. Вахнянин розбудував школу у Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, директором якого залишався до кінця свого життя у 1908 р. [28, с.292].

З Академічною гімназією тісно пов'язане життя і діяльність одного з найвизначніших політиків Галичини, Юліана Романчука. Народився він у с. Крилос, неподалік Галича. Середню освіту здобув у гімназіях Станіславова і Львова. У 1860–1863 рр. навчався у Львівському університеті. Упродовж 1868–1901 рр. працював викладачем в Академічній гімназії у Львові. Як член шкільної комісії налагодив видання перших шкільних підручників українською мовою, зокрема, 1879 р. – двох читанок для учнів гімназій. Ю. Романчук належав до товариства українських учителів «Українська громада», діяльність якого була спрямована на розвиток української гімназійної освіти в Галичині. У 1912–1914 рр. керував роботою цього товариства.

Громадське покликання Ю. Романчука і талант організатора найповніше розкрились у його політичній діяльності як депутата Галицького сейму (з 1883 р.) й австрійського парламенту (з 1891 р.), керівника заснованої ним у 1885 р. Народної Ради, голови створеної у 1899 р. спільно з Іваном Франком Національно-демократичної партії. Завдяки своєму незаперечному авторитету, Ю. Романчук впродовж багатьох років очолював український парламентський клуб у Галицькому сеймі, керував українською фракцією в австрійському парламенті, а у 1910 р. був обраний його віце-президентом [29, с. 416].

На початку ХХ ст. у гімназії працювали педагоги, які внесли вагомий вклад у розвиток теорії та практики фізичної культури і спорту. Серед них виділявся Іван Боберський, який народився 1873 р. у с. Доброгостів Дрогобицького повіту на Львівщині у родині священика. Юнак навчався в університетах Львова, Відня і Граца. Перебуваючи у Західній Європі вивчав нові форми і методи фізичного виховання. І. Боберський працював в гімназії у 1901–1919 рр., викладав німецьку мову, гімнастику, завідував гімназійною бібліотекою для учнів [20, с.3]. Одночасно з 1901 р. керував учительським гуртком «Сокіл», а з 1908р. очолив руханкове товариство «Сокіл». У цьому товаристві учні академічної гімназії проходили заняття гімнастики, по чотири години на тиждень [30, арк. 32]. Він став одним із організаторів сокільсько-стрілецького руху в Галичині, 1910–1914 рр. обирався головою «Сокола-Батька». І. Боберський редагував періодичні видання «Вісті з Запоріжжя» і «Січові вісті» [27, с.858].

У 1904 р. Академічну гімназію у Львові закінчив з відзнакою Олександр Тисовський. Народився він у с. Бикові Самбірського повіту. Навчався у Львівському університеті. За фахом – біолог, викладач природничих наук. У 1909 р. захистив докторську дисертацію і до 1939 року викладав в Академічній гімназії Львова. О. Тисовський опублікував декілька цікавих статей з ботаніки і зоології, був обраний у склад НТШ. Він створив серед своїх учнів перші пластові гуртки і розробив принципи діяльності «Пласту» (уклав текст пластової Присяги, вимоги пластового іспиту, виховний план для пластової молоді тощо). 12 квітня 1912 року в гімназії склали присягу перші пластуни. Одночасно з О. Тисовським пластові гуртки засновували й інші галицькі діячі. У квітні 1913 р., у Львові сформовано «Організаційний пластовий комітет», куди увійшов і О. Тисовський. У 1913 р. він опублікував перший пластовий підручник [27, с. 76].

Отже, упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Академічна гімназія у Львові перетворилася на важливий український навчальний заклад, який готував національну еліту. Директорами гімназії були досвідчені педагоги, вмілі адміністратори. Викладацький склад гімназії з різних причин змінювався, однак кількісно і якісно зростав. Викладачі гімназії на високому професійному рівні проводили заняття з учнями, створили оригінальні підручники з рідної мови, літератури, історії, географії. Національні мотиви наповнили зміст посібників з арифметики,

природничих дисциплін, класичної філології. За своїм науково-методичним рівнем вони відповідали тогочасним вимогам європейських стандартів.

Список використаних джерел

1. Качмар В. М. Сторінки історії Львівського університету за матеріалами німецькомовних документів: навч.-метод. посібник / упоряд. В. М. Качмар, М. С. Смолій. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 168 с. + вкл. 2. Мокляк Я. Дискусії в Галицькому сеймі над першим шкільним законопроектом Юліана Романчука в 1884–1886 роках // Львів: місто-суспільство-культура: Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск. Т.8. Ч.2. С.345–367. 3. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1908. 98 с. 4. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2т. Т.І: А-К. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 716 с.+112 вкл. 5. Хроніка львівської академічної гімназії – подав Едвард Харкевич // Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові. Львів: НТШ, 1901. 92 с. 6. Кухар Р. Українська академічна гімназія у Львові // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Філадельфія-Мюнхен, 1978. 613 с. 7. Тершаковець М. о. Василь Ільницький, перший директор УАГ // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Філадельфія-Мюнхен, 1978. 613 с. 8. Справоздане дирекції ц.к. Гимназії академічної у Львові за рік шкільний 1899/1900. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1900. 57 с. 9. Справоздане дирекції ц.к. Гимназії академічної у Львові за шкільний рік 1896/97. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1897. 50 с. 10. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914. Львів. З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1914. 116 с. 11. Сениця П. Професори Української академічної гімназії // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978. Філадельфія-Мюнхен, 1976. 613 с. 12. Енциклопедія Львова. Т.3 / За ред. А.Козицького. Львів: «Літопис», 2010. 736 с. 13. Хроніка львівської академічної гімназії – подав Едвард Харкевич. // Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові. Львів: НТШ, 1901. 60 с. 14. Справоздане дирекції ц.к. гімназії академічної у Львові за шкільний рік 1895/96. Львів. З друкарні Товариства ім. Шевченка, 1896. 55 с. 15. Справоздане дирекції ц.к. Гимназії академічної у Львові за рік шкільний 1899/1900. Львів: З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1900. 57 с. 16. Шах С. Львів – місто моєї молодости. Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2010. 240 с. 17. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 178. Оп. 3. Спр. 424. Арк. 15. 18. Школьна часопись. 1886. № 22. С.170. 19. Наша школа. Львів, 1909. № 3–4. С. 195–203. 20. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902: Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1902. 53 с. 21. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1903. 80 с. 22. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1908. 72 с. 23. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1907, 80 с. 24. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1910. 86 с. 25. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911. Львів. З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1911 85 с. 26. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912. Львів. З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1912. 95 с. 27. Довідник з історії України. Вид. 2-е. К., 2001. 1135 с. 28. Народжені Україною: меморіальний альманах. У 2-х.т. Т. 1. К.: Євроімідж, 2002. 896 с. 29. Народжені Україною: меморіальний альманах. У 2-х.т. Т.2. 877 с. 30. ЦДАІЛ України. Ф. 178. Оп. 3. Спр. 433. Арк. 32.

References

1. Kachmar V. M. Storinky istoriyi L'vivs'koho universytetu za materialamy nimets'komovnykh dokumentiv [Pages of History of Lviv University on the basis of materials of German-language documents]: navch.-metod. posibnyk / uporyad. V. M. Kachmar, M. S. Smoliy. L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2014. 168 s. + vkl. 2. Moklyak Ya. Dyskusiyyi v Halyts'komu seymy nad pershyim shkil'nym zakonoproektom Yuliana Romanchuka v 1884–1886 rokakh [Discussions in the Galician Sejm on the first school bill of Julian Romanchuk in 1884–1886]. L'viv: misto-suspil'stvo-kul'tura: Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. Spetsvypusk. T.8. Ch.2. S.345–367. 3. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1907/1908 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1907/1908]. L'viv: Z drukarni naukovooho tovarystva imeny Shevchenka, 1908. 98 s. 4. Encyclopedia. L'vivs'kyu natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka [Encyclopedia. Lviv National Ivan Franko University]: v 2t. T.I: A-K. L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. 716 s.+112 vkl. 5. Khronika l'vivs'koyi akademichnoyi himnaziyyi – podav Edvard Kharkevych [Chronicle of the Lviv Academic Gymnasium - filed by Edward Kharkevich]. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi. L'viv: NTSh, 1901. 92 s. 6. Kukhar R. Ukrayins'ka akademichna himnaziya u L'vovi [Ukrainian Academic Gymnasium in Lviv]. Yuvileyna knyha ukrayins'koyi akademichnoyi himnaziyi u L'vovi. Na 100-richchya pershooho ukrayins'koho ispytu zrilosty 1878–1978. Filadel'fiya-Myunkhen, 1978. 613 s. 7. Tershakovets' M. o. Vasyl' Il'nyts'kyy, pershyy dyrektor UAH [o. Vasyl Illnitsky, the first director of the Uah]. Yuvileyna knyha ukrayins'koyi akademichnoyi himnaziyi u L'vovi. Na 100-richchya pershooho ukrayins'koho ispytu zrilosty 1878–1978. Filadel'fiya-Myunkhen, 1978. 613 s. 8. Spravozdanye dyrektsiyi ts.k. Hymnaziyi akademichnoyi u L'vovi za rik shkil'nyy 1899/1900 [Practical Guide to this directory Academic Gymnasium in Lviv for the Year of School 1899/1900]. L'viv: Z drukarni Naukovoho Tovarystva im.

Shevchenka, 1900. 57 s. 9. Spravozdanye dyrektsyyi ts.k. Hymnaziyi akademychnoyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1896/97 [Practical Guide to the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for the school year of 1896/97]. L'viv: Z drukarni Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 1897. 50 s. 10. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1913/1914 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for School Year 1913/1914]. L'viv. Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1914. 116 s. 11. Senytsya P. Profesory Ukrayins'koyi akademichnoyi himnaziyi [Professors of the Ukrainian Academic Gymnasium]. Yuvileyna knyha ukrayins'koyi akademichnoyi himnaziyi u L'vovi. Na 100-richchya pershoho ukrayins'koho ispytu zrilosty 1878–1978. Filadel'fiya-Myunkhen, 1976. 613 s. 12. Entsyklopediya L'vova [Encyclopedia of Lviv]. T.3 / Za red. A.Kozyts'koho. L'viv: «Litopys», 2010. 736 s. 13. Khronika l'vivs'koyi akademichnoyi himnaziyi – podav Edvard Kharkevych [Chronicle of the Lviv Academic Gymnasium - submitted by Edward Kharkevich]. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi. L'viv: NTS, 1901. 60 s. 14. Spravozdanye dyrektsyyi ts.k. hymnaziyi akademychnoyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1895/96 [Practical Guide to this directory Academic Gymnasium in Lviv for School Year 1895/96]. L'viv. Z drukarni Tovarystva im. Shevchenka, 1896. 55 s. 15. Spravozdanye dyrektsyyi ts.k. Hymnaziyi akademychnoyi u L'vovi za rik shkil'nyy 1899/1900 [Practical Guide to this directory Academic Gymnasium in Lviv for the Year of School 1899/1900]. L'viv: Z drukarni Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka, 1900. 57 s. 16. Shakh S. L'viv – misto moyeyi molodosty. Tsisars'ko-Koroliv's'ka Akademichna Himnaziya [Lviv - the city of my youth. Tsissar-Royal Academic Gymnasium]. L'viv: Vydavnytstvo NU «L'viv's'ka politekhnik», 2010. 240 s. 17. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. L'viv (dali – TsDIAL Ukrayiny). F. 178. Op. 3. Spr. 424. Ark. 15. 18. Shkol'na chasopys'. 1886. # 22. S.170. 19. Nasha shkola. L'viv, 1909. # 3–4. S. 195–203. 20. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1901/1902 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for school year 1901/1902]. L'viv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1902. 53 s. 21. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1902/1903 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for School Year 1902/1903]. L'viv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1903. 80 s. 22. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1907/1908 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1907/1908]. L'viv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1908. 72 s. 23. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1906/1907 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1906/1907]. L'viv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1907, 80 s. 24. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1909/1910 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for the school year 1909/1910]. L'viv: Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1910. 86 s. 25. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1910/1911 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for School Year 1910/1911]. L'viv. Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1911 85 s. 26. Zvit dyrektsiyi ts.k. akademichnoyi himnaziyi u L'vovi za shkil'nyy rik 1911/1912 [Report of the Directorate of Ts.K. Academic Gymnasium in Lviv for School Year 1911/1912]. L'viv. Z drukarni naukovoho tovarystva imeny Shevchenka, 1912. 95 s. 27. Dovidnyk z istoriyi Ukrayiny [Directory of Ukrainian History]. Vyd. 2-e. K., 2001. 1135 s. 28. Narodzheni Ukrayinoyu: memorial'nyy al'manakh [Born by Ukraine: memorial almanac]. U 2-kh.t. T. 1. K.: Yevroimidzh, 2002. 896 s. 29. Narodzheni Ukrayinoyu: memorial'nyy al'manakh [Born by Ukraine: memorial almanac]. U 2-kh.t. T.2. 877 s. 30. TsDIAL Ukrayiny. F. 178. Op. 3. Spr. 433. Ark. 32.

Oresta Kotsymbas

TEACHING STAFF OF THE ACADEMIC GYMNASIUM IN LVIV (SECOND HALF OF THE XIX-EARLY XX CENTURY)

The article highlights little-known pages of the functioning of the Academic Gymnasium in Lviv in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The main attention is focused on the direction of the gymnasium, the dynamics of the teachers' quantity, described their professional and social activities.

Key words: Lviv, the Academic Gymnasium, administration, teachers, educational process.

УДК 94:[316.344.42:394](477.83/.86)“185/9”

Олена Ганусин

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧНИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА РОДИННЕ ВИХОВАННЯ

На формування української інтелігенції Галичини, як провідної соціальної групи, вплинув ряд чинників: революційні події в Центрально-Східній Європі всередині ХІХ ст. та конституційні децентралізаторські реформи в монархії Габсбургів у другій половині ХІХ ст., мультикультурний характер краю, українсько-польське суперництво тощо. У статті проаналізовано суб'єктивні сторони розвитку інтелігенції, а саме: соціальні джерела її походження, особливості родинного виховання, що найкраще прослідковується за джерелами особового характеру. На основі індивідуальних досвідів з'ясовано, що походження не завжди визначало долю інтелігента: він міг вийти за межі того середовища, у якому народився, завдяки освіті, вродженим талантам, працьовитості, сприяння меценатів. Тим більше, що політичні, культурно-світоглядні, соціально-економічні модернізаційні зміни надавали широкі можливості піднятися «соціальним ліфтом».

Ключові слова: інтелігенція, українська інтелігенція, Галичина, соціальне походження, родинне виховання.

Актуальна сьогодні «соціальна історія» відкрила широке поле для дослідження непублічних сфер людського життя, наприклад, буденного та приватного простору, творення товариських і сімейних стосунків, родинного виховання, стилю життя різних соціальних груп. Нові напрямки історичної науки посилити потенціал тих джерел, яким не надавали раніше важливого значення (це особові справи, автобіографії, родинне листування і фотографії, записні книжки, щоденники та ін.).

Мета статті – проаналізувати формування українського інтелігента від батьківського дому – до часу його вступу в навчальний заклад, визначити чинники, які вплинули на формування його світогляду (соціальне походження і сімейне виховання).

Основу джерельної бази роботи складають еґоджерела, які висвітлюють індивідуальні досвіди інтелігентів, поведінку і мотивацію дій, повсякденні простори.

Соціальні трансформації й зміна традиційних соціальних ролей як наслідок модернізаційних процесів у другій половині ХІХ ст. породили нові зразки виховання, в яких брали участь батьки, школа, навколишнє оточення. Особливо чутливою до нових викликів часу була інтелігенція. Свідома своїх завдань у вихованні наступного покоління, вона творила і поширювала образ модерної людини – освіченої, мислячої, активної, продуктивної, з власною системою цінностей і життєвими цілями, позбавленої «старих» упереджень, страхів і забобонів. У середовищі інтелігенції виховні ідеали набули передусім патріотичного забарвлення. На ґрунті цього постала проблема практичного впровадження в життя нового типу виховання людьми, які виростили ще на традиційній світоглядній основі. До дискусії потрапили важливі питання поширення освіти серед селянських дітей і допомога їм в асиміляції з міським середовищем; мова повсякденного вжитку як чинник національного виховання; гендерний аспект виховання і освіта жінок.

Найпершим місцем становлення світогляду українських інтелігентів був батьківський дім. Автори спогадів, з перспективи прожитих років, розпочинали свою історію найчастіше з описів місцевості, де народилися і провели дитинство, родинної оселі та її мешканців. Образ «малої батьківщини» у спогадах набував ідеального, ціннісного забарвлення, чогось назавжди втраченого. На ідеалізацію спогадів про дитинство і рідну місцевість інтелігентів впливало декілька чинників. По-перше, природний сентимент до батьківського дому, особливо в людей похилого віку. По-друге, інтелігенти після закінчення навчання у більшості випадків залишалися працювати у великому місті або переїжджали в іншу місцевість, де серед професійних і сімейних обов'язків, щоденної рутини, внаслідок малорозвиненої транспортної інфраструктури, втрачали зв'язок з батьківським домом, відновити який могли вже тільки в пам'яті (уяві). Після смерті батьків образ «малої батьківщини» прив'язувався теж до їхніх могил [53, с. 162; 63, с. 7]. По-третє, представники інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. писали спогади наприкінці життя, що в багатьох випадках співпало в часі з воєнними та післявоєнними роками, і відповідно, змінами усталеного порядку життя (як на державному, політичному рівні, так і на щоденно-побутовому). «Пізніше довелось мені деінде, далеко від Поділля, пробивати, а проте воно стоїть мені до нині перед очима. Не визначається воно різноманітністю або мальовничістю, а є в моїй уяві красніше і принадніше від тих чарівних околиць, що я наоглядався їх досить у моїх подорожах по світі. [...] А нині (серпень 1916 р., у

розпал наступу російських військ під командуванням генерала О. Брусилова – примітка автора), коли це пишу, те Поділля в руках неприятеля, під московською займанщиною, згід якої правдоподібно вже не видобудеться», – писав адвокат Євген Олесницький [53, с. 161–162]. «Вже й хатини (батьківської – примітка автора) тої там не стало. Внук Теофан, що перебрав господарство, поставив собі нову хату. І багато-багато за той час в Немолові (нині село Немилів, сьогодні в Радехівському районі Львівської обл. – примітка автора) змінилося. Тоді, в моїх дитячих літах, було це маленьке сільце, яких 60 «номерів». Я його з того часу ще найліпше пам'ятаю», – зазначав Степан Смаль-Стоцький [63, с. 7]. Звернення у спогадах до періоду дитинства та юності було спробою повернути, за допомогою пам'яті якщо не щасливі безтурботні часи, то хоча б звичні й зрозумілі.

Батьківське виховання закладало фундамент майбутнього світогляду, формувало бачення навколишнього світу, задавало орієнтири для професійної й громадської діяльності [39, арк. 1]. «Дома въ кружку семьи, надо искати первого источника хорошего или плохого воспитания [...]», – писала тогочасна преса [51]. Актор Северин Паньківський зауважував: «Бо душа дитяча, як губка, вбирає в себе всі перші враження, що глибоко в душу западають і грають потім головну роль у формуванні характеру і всієї духовної істоти майбутньої людини» [76, арк. 3]. Життєвий шлях інтелігента визначався (хоч і не остаточно і міг змінюватися під впливом різних обставин) соціальним походженням, рівнем матеріального достатку батьків, вихованням, батьківським прикладом.

У XIX ст. родина відігравала важливу роль у функціонуванні суспільних інститутів. До її складу входило переважно більше двох поколінь. Вона включала ще як ближчих (дідусі-бабусі, тітки-дядьки), так і дальніх родичів. У родині існувала внутрішня ієрархія, яка регулювала стосунки між їх членами. Модель виховання хлопців і дівчат у галицькому суспільстві різнилася. Якщо хлопців готували до активної громадської і професійної діяльності, то дівчат – до ролі матерів і дружин, які мали виховувати дітей (бажано в національному дусі) [9, с. 26–34; 78, с. 86–89]. Найважливішу роль у сім'ї відігравав батько як її голова і годувальник. Дітей виховували в суворому послуху і повазі до батьків, але більш теплі й тісні стосунки, зазвичай, були в дітей з матерями: «До тата ми такої сміливості не мали, хоч і тато ані не кричав на нас, ані не сердився», – згадував письменник Богдан Лепкий [32, с. 28].

З точки зору соціального походження можемо визначити три групи джерел, з яких формувалася галицька українська інтелігенція: селянські родини, сім'ї інтелігенції (священиків, учителів, службовців, адвокатів, лікарів), діти яких ставали інтелігентами в другому поколінні, а також дрібна шляхта. Соціальне походження української інтелігенції було тісно пов'язане з її територіальним походженням. Зважаючи на професійну диспропорцію в структурі галицького суспільства, переважання поляків і євреїв у містах, більшу частину української інтелігенції становили вихідці з сільської місцевості [83, р. 126]. Така статистика ґрунтується на віросповідних відмінностях, а не на національній ідентифікації, адже говорити про національну свідомість селянського населення у XIX ст. можна лише зі значною часткою умовності [86, р. 10]. Для нечисленних українських міщан турбота про формування власної освіченої верстви не була пріоритетом і головною цінністю [3, с. 423]. Дослідження соціального походження інтелігенції показує деформацію соціальної й професійної структури українського суспільства Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст.

Найбільше українських інтелігентів були вихідцями з селянських і священицьких родин. Якщо на середину XIX ст. серед випускників Львівської духовної семінарії налічувалося 71,4 % синів священиків, що свідчило про традиційне поповнення душпастирів зі свого ж середовища, то перед Першою світовою війною ситуація змінилася майже з точністю до навпаки – синів несвящеників було 73,68 % (при цьому 42,1 % синів селян) [11, с. 10]. У 1896 р. до гімназії в Перемишлі записалося 363 учні, з них 92 – сини священиків, 128 – сини селян, 55 – сини міщан і ремісників, решта – учителів і урядників [60]. Серед студентів-українців, які навчалися у Львівському університеті в 1900–1914 рр., дітьми селян були 18–42 %, священиків – 17–26 %, державних службовців – 16–25 % [6, с. 10].

Величезним джерелом поповнення інтелігенції було селянство. Упродовж XIX ст. в середовищі інтелігенції виразно простежувалася тенденція до збільшення частки селянських дітей – з 14,1 – до 44,5 % [48, с. 191–202; 57, с. 514–515]. Державні реформи австрійської шкільної системи, зокрема, впровадження обов'язкової безкоштовної початкової освіти для дітей віком 6–14 років, посприяли тому, що освіта стала важливою складовою виховного ідеалу для всіх соціальних груп, у тому числі селянства. У цей час сільськогосподарську продукцію цінували і продавали дорожче, ніж у міжвоєнний період, тому селянин середнього господарства міг дозволити собі відправити сина на навчання в гімназію [57, с. 515].

Розширення доступу до освіти, відкриття культурно-освітніх товариств і осередків, читалень, просвітня діяльність священиків і світської інтелігенції, зміна ставлення громадськості до освіти посприяли тому, що діти селян часто самі прагнули порвати з важкою працею на землі, яка не давала ні добробуту, ні певного становища, а відтак задоволення матеріальних, культурних і інших потреб шукали в розумовій праці, адже освіта на той час була ознакою вищості, ба подекуди кращості. Приваблювало молодих людей з села життя в місті, в якому, як їм здавалося, зосереджувалися всі цивілізаційні блага: гарні харчі, модний одяг, нові цікаві розваги, більша свобода поведінки, множинність виборів [58, с. 180].

Освіта давала шанс вийти поза межі свого соціального середовища, досягнути високого статусу, побудувати кар'єру [15]*. «Ставши «академіком», я вийшов на широку арену життя і треба було поводитися як «зрілий мужчина-інтелігент». Це власне був час, коли я фактично зі селянина зробився інтелігентом», – писав Іван Билина [5, с. 60]. Перспектива цього приваблювала дедалі більше дітей селян: «[...] коли нинь лєда хлопській першій лѣпшій сынъ, якъ лише лизнувъ школы тои новои бѣсноватои, уже и не знае и забуває, що и ѳдки ѳнь выйшовъ. То така просвѣта! Все нинь рѣвно!» [19]. Утім, як влучно зауважував письменник Ян Парандовський у романі «Небо пломеніє», завдяки талантам, освіті, праці і заслугам можна було піднятися тільки на дві третини соціальної і кар'єрної драбини, а на її верхівку здіймалися ті, хто мав титули, маєтки і предків [55, с. 83].

Підштовхувала селянських дітей продовжувати навчання після народної школи місцева інтелігенція – учителі, священики або освічені родичі [47, с. 11]. Рух за підтримку талановитої молоді був необхідною частиною діяльності інтелігенції, яка намагалася розширити соціальну базу, влити в національний рух нові сили, взяти участь у формуванні майбутнього покоління інтелігенції. Священик о. Филімон Тарнавський утримував у себе так званих інструкторів (студентів університету), які допомагали готуватися до навчання в гімназії його синам, а також обирав «якнайспосібніших хлопців з села», яким теж оплачував підготовку. Підготовлених хлопців він особисто возив на вступні іспити [67, с. 184]. Івана Бірчака після закінчення початкової школи батько мав плани залишити вдома «при господарстві», але вчитель наполегливо радив віддати сина в гімназію. Після смерті батька мати І. Бірчака хотіла забрати сина з Коломийської гімназії, бо не могла платити за його видатки, але директор Теодор Білоус наполіг, щоб той залишився та опікувався І. Бірчаком до кінця навчання; його стараннями він постійно отримував «лекції» «за харч і квартиру» [37, арк. 1].

Допомагав «стати на ноги» талановитій молоді Б. Лепкий. До нього в Краків, де він займався викладацькою діяльністю, приїздили сільські хлопці з рекомендаційними листами від священиків, як-от: «це бідний, але дуже спосібний хлопець, може підучитися малярства, займись ним, пане професоре». Б. Лепкий не відмовляв, надавав притулок, «впроваджував у світ та за протекцією у малярські хорони» [32, с. 346]. До прикладу, «квартирантом» Б. Лепкого був Михайло Бойчук. Лев Лепкий – брат Богдана Лепкого, згадував про М. Бойчука те, що він після малювання полюбляв приймати ванну та йти спати. Одного разу він заснув у ванні і затопив сусідів на нижньому поверсі [32, с. 347].

Ставлення селян до освіти й самої інтелігенції різнилося. Адвокат Іван Макух у спогадах писав, що однією з причин неохоти посилати дітей до вищих шкіл був страх, щоб вони не стали «безбожниками» (страх виник з поширенням радикальних політичних течій) [47, с. 10]. Частина селян вважала здобуття освіти порожньою тратою часу, який можна використати для роботи «в полі» чи випасання худоби [37, арк. 1]. Інша частина селян якраз прагнула «дати освіту» своїм дітям як умову кращого життя або реалізувати в дітях власні амбіції: «Школа не тільки для панів та жидів. Нехай-но туди і хлопська дитина загляне» [63, с. 60]. У сім'ї учителя Осипа Заболотного зіткнулися суперечливі погляди мешканців села на освіту сина: коли в матері було на думці «коби вивчив ся у люди – а тоді буде по панськи жити», то батько вважав, що син «марнують ся на шкільній лавці. Єму видало ся, що у мене великий дар до господарки» [18]. Усе ж селяни будь-що прагнули відправити синів, зазвичай старших (бо молодші мали займатися господарством), на навчання до гімназії. Гімназист ставав предметом гордості для селянської родини, до нього зверталися односельці за порадами, з проханнями прочитати листа чи газету [16, с. 78].

Попри те, що в місті діти вели «панське життя», під час канікул, приїхавши до дому, вони були змушені знову працювати в полі, допомагати батькам, на відміну від дітей міщан і священиків, які

* Наприклад, дописувач газети «Мета», син селянина, розповів свою і двох братів історію сходження соціальною драбиною: «Зь дому окрім віри святої і доброго проводу, ми більше нічого не одержали, бо родичі були бідненькі. Вже зь перших шкільних лїт мусїли ми на себе заробляти та й до біди привикати. [...] Однакожь завше веселї. Пхались ми на передь, якь мога, и Богъ поблагословивъ наше діло; бо одинъ вийшовъ на лікаря, я оставъ помомъ, а третій викерувався на пана» (одружився з донькою багатого броваря, після смерті якого успадкував його справу).

проводили канікули «на прогуляках, купелях, забавах» [81]. Навчання у місті формувало свідомість нової суспільної приналежності, відчуття власної важливості, з наслідуванням зовнішніх ознак (одяг, постава, проведення дозвілля, відповідне товариство), нових звичок і культури поведінки: «Я, розуміється, приїхавши зо школи зі Львова, виглядав, принаймні, як професор з якогось університету», – писав Филімон Тарнавський [45, с. 185; 67, с. 26]*. Молодь прагнула позбутися ознак власної селянськості – звільненням від забобонів, не дотриманням народних традицій і ритуалів, більш вільною поведінкою, демонстрацією «нових» уявлень про світ, змінами в матеріальній культурі [58, с. 187], які не завжди сприймали родичі і через які втрачався зв'язок з домом: «Тоді теж між мною і родиною наче щось пірвалося і рвалося з кожним роком більше», – згадував І. Билина, якого вже не влаштовував звичний уклад життя на селі, куди він повертався на вакації. Тому на канікулах він більшість часу гостював у священника, вчителя, «колеґ» або на прогулянках [5, с. 22, 25]. С. Смаль-Стоцький теж відзначав, що вдома на вакаціях «мали мене немов за гостя» [63, с. 61].

Від батьків-селян молоді інтелігенти переймали такі риси, як прагматичний спосіб мислення, розсудливість, реалізм, обережність, спритність [59, с. 201]. Діти селян проходили триваліший і складніший шлях до «міста», освіти й відповідного статусу, аніж діти священників. Діти греко-католицького духовенства, урядників чи інтелігенції вже з дому отримували певний освітній рівень, матеріальний старт і усвідомлення «інакшості», власної «інтелігенції» (священницьким дітям часто навіть не дозволяли бавитися зі селянською дитворою). У спогадах про адвоката Володимира Старосольського його син Юрій писав, що в період навчання в Ярославській гімназії його батько дружив з дітьми селян і незаможних міщан, але як син судового урядника високого рангу залишався у своїй поведінці «панською» дитиною [65, с. 24]. Вихідці з селянських родин повинні були долати матеріальні труднощі, суспільні упередження й стереотипи, соціальну різницю з товаришами вищого походження [45, с. 181]**. У другій половині XIX ст. в консервативному галицькому суспільстві побутувала навіть приказка «Не дай Боже з хлопа пана», що мало вказувати на елітарність освіти, привілею «вищих» станів, тоді як призначення селян – робота «на землі» [19].

Подекуди «боротьба за виживання», «за статус» у «великому» місті могла тривати все життя. Втриматися в місті інтелігенції селянського походження було вкрай важко (внаслідок професійної й національної конкуренції в галицьких містах). Здебільшого вони поверталися в село вчителями і провадили життя напівінтелігента-напівселянина (низьке фінансове забезпечення народних вчителів у Галичині змушувало, аби утримати сім'ю, тримати домашню худобу й обробляти поле). Той, хто не міг переступити через «гордість» та «інтелігентний статус», був приречений на нестатки. За умов скрутного матеріального становища і обмеження соціальної мобільності на селі освіта могла дати не задоволення, а почуття відчуження, заздрості, апатії [58, с. 184]. Усе це негативно позначалося на морально-психічному стані інтелігенції.

Однак існували й інші життєві сценарії, коли селянському сину вдавалося вийти далеко поза межі середовища свого соціального походження і здобути високий професійний і суспільний статус. Наприклад, Микола Фірманюк походив з селянської родини; виключений з гімназії за поширення атеїстичних ідей, він займався самоосвітою, заробляв репетиторством, завдяки вродженим талантам, наполегливості і працелюбності, зміг закінчити Львівський університет і добитися посади судді у Снятині, що, за словами Н. Семанюк, «на той час для таких, як він, було винятком» [61, с. 22].

Особливе місце у формуванні української інтелігенції належало греко-католицькому духовенству, яке з кінця XVIII ст. користувалося фактично монополією на визначення світоглядних і національно-політичних орієнтирів українського суспільства [72, с. 81–82]. Як писав І. Франко, «говорити про інтелігенцію перед скасуванням панщини у нас, то значить говорити про духовенство, бо ніякої другої інтелігенції у нас не було» [74, с. 74–93]. Жіноча інтелігенція в

* Проблему нерозуміння нової поведінки гімназистів-селян родиною описав О. Маковей в оповіданні «Весняні бурі». Головний герой, приїхавши додому на вакації, побачив зруйновану альтанку, яку він власноруч змайстрував, поламани каштани і акації, які він насадив, щоб створити затишну домашню відпочинкову зону для сім'ї. Але впродовж осені родичі зносили в альтанку сухе листя і бур'ян, лавки порубали на дрова, а молоді дерева поламала худоба: «Пояснили йому, що в пізню осінь і тепер навесні треба було худобу вигнати на траву в городі, а худоба, звичайно дурна, не розуміється на панських примхах, на «галтанях» та «вакаціях».

** Так, О. Маковей у оповіданні «Весняні бурі» влучно зобразив відмінність, яку накладала різниця соціального походження на поведінку і стиль життя: «Демидів і Лужицький були собі приятелями, хоч між їх вихованням була велика різниця. Демидів – син селянина, був неповоротний, небувалий між людьми, носився убого та й бідував, як велика частина нашої молодіжі бідує, доробляючись становища. Лужицький, син вищого урядника на провінції, належав до паничів, що все мають чистенькі ковнірці і манжети, нові гарні краватки зі шпильками і нову, невтерту одежу. Він бував між людьми і не раз розповідав Демидову, як бавився на вечірках та на празниках у своїх-священників. Хлопець був гарячий і поривистий, Демидів тільки в хвилях одушевлення ставав таким, а впрочім здавався немовби байдужим на цілий світ».

першому поколінні теж була вся священицького походження. Письменниця Наталія Кобринська писала: «Наша інтелігентна жінка буде найпевніше донькою або з мами доньки священика» [25, с. 305].

Внаслідок реформ освіченого абсолютизму в Галичині було забезпечено правову рівність християнських церков, греко-католицькі священики отримали можливість здобути освіту в спеціально створених навчальних закладах [12, с. 31–33]. Священики були єдиними особами з вищою освітою, які спілкувалися і працювали з селянами. Вони сприяли розвитку освіти, створювали інституційну базу українського руху, підтримували зв'язки між містом і селом [11, с. 3], виступили каталізатором обговорення національного питання [82, р. 9]. Духовенство зайняло позиції «вищої верстви», стало виразником національно-політичних інтересів русинів у Галичині [66, с. 8–18], де віросповідання було головним критерієм національної приналежності [82, р. 7].

Дотримуючись традиції наступності поколінь, священики творили своєрідний замкнений клан, у руках якого знаходилося культурно-просвітнє життя села, містечка, міста [21, с. 448–464]. Адвокат Степан Шухевич згадував, що на Городенківщині майже в кожному другому, а подекуди навіть у сусідньому селі працював хтось із його родини (якщо не парохом, то сотрудником), тому «ціла околиця попівська була сливе одною родиною» [79, с. 64]. На думку світських інтелігентів, така «попівська кастовість» позначилася на характері галицького суспільства – робила його клерикальним: «інакше й не може бути серед суспільности, котрої кождий член є або піп або попович, або щонайменше попівський зять, а більша часть членів є і одно і друге і третє відразу» [54].

Священики прагнули дати добру освіту дітям. Найчастіше відправляли синів учитися в духовні семінарії для продовження парохіяльної справи, що забезпечувало стабільні матеріальні прибутки або, як казали, «давало найскорше кусень хліба» [24, с. 46] і соціальний статус. Вони часто чинили тиск на синів, спонукаючи їх іти вже торованим шляхом роботи парохом, зокрема для збереження родинних зв'язків у священичому середовищі, необхідних при вирішенні адміністративних чи життєвих проблем [26, с. 109]. Наприклад, Сидір Єзерський підкорився волі батька і вступив на богослов'я, хоча спочатку записався на філософський факультет Львівського університету. Під час навчання слухав «викладів філософічних» і згодом зміг здійснити своє бажання стати педагогом: будучи священиком, став сталим учителем і професором теології в Золочівській гімназії [38, арк. 3]. Остап Нижанківський хотів займатися винятково музичною діяльністю, але «тверді життєві умови та й усвячена традиція священичого дому зробили своє. Остап пішов на теологію», що не завадило йому стати відомим композитором [77, с. 433]. Тогочасна публіцистика виступала проти впливу батьків на вибір професії для дитини: «Бо не кождий чоловік має до чогось дар»; на думку публіцистів, людина може бути корисною для громадськості, виконуючи «любу для себе працю» [31].

Походження з сімей духовенства і відповідне виховання закладали в інтелігентів найперше релігійність, навіть попри зміну світогляду [32, с. 243; 80, с. 51]. Володимир Охримович так описав своє двозначне ставлення до релігії: «Через цілий час гімназіальних студій велася в моїй душі дуже завзята і прикра борба між чувствами релігійними котрі вщепила в мені моя мати а вільнодумними думками, бо я всею силою душі стремів до того, щоби собі виробити однаціональний світогляд. Результат такий, що побіч гордого, наскрізь атеїстичного вільнодумного мозку маю покірне релігійне серце» [41, арк. 20]. Оперте на релігію виховання було характерним для всіх соціальних груп галицького суспільства, хоч мало свої відмінності: в середовищі інтелігенції релігія була інструментом пошуку національної ідентифікації, самовдосконалення і духовних пошуків, то у випадку селянства християнські цінності вбогості й смирення були аргументом, щоб приймати своє становище і труднощі, очікуючи на винагороду в позаземному житті.

Кількісне розростання духовенства наприкінці XIX ст. зумовило брак вільних парафій. Отримати будь-яку парафію ставало дедалі важче, не кажучи вже про великі й «прибуткові» [21, с. 448–464; 27, с. 285–291; 56]. Сини священиків почали обирати життєвий шлях світського інтелігента. Олександр Барвінський, не зважаючи на поради батьків стати священиком, вступив на філософський факультет Львівського університету, мотивуючи це так: «Мене приманювало бажанє дослідів нашої історичної минувшини, нашої історії [...], мене манила жадоба пізнати нашу рідну мову і словесність» [4, с. 87]. Скептичне ставлення до модерного українського націотворення, яке панувало серед духовенства в другій половині XIX ст., зумовило загострену «українськість» наступного покоління, яке прагнуло відрізнятись рішучістю та дієвістю від батьків, реалізуватись у світських професіях [2, с. 213]. Показовим прикладом є конфлікт судді Тита Реваковича з його батьком, через який вони все життя зберігали прохолодні стосунки. Іван Ревакович – парох у с. Волоснянка на Сколівщині писав до сина: «Сину знизи свою політику на нижший степень, а будешь видѣти, що липше на том выдешь» [43, арк. 8], що Т. Ревакович-молодший приміткою

прокоментував: «І що на се сказати? Се потішаня й оказаня вспівчутя на те, що мене Ляхи пересьлідуют в приватнім і публичнім життю!!! О русини, Русини! Раби дурні і підлі! Чи станете ви коли вільними, сьвітлыми людьми з характером?????» [43, арк. 8].

«Старше» покоління не завжди встигало за новими вимогами і практиками роботи, не розуміло «новочасні» політичні ідеології й залишалося прив'язаним до ідей та бачень, сформованих у молодості. Політичні, кар'єрні прагнення, бажання зайняти високий соціальний щабель серед молодшого покоління наштовхувалися на консерватизм і впливовість старших діячів – прихильників «тихої» культурно-просвітньої роботи серед «народу». Навіть «національно свідомий» батько братів Барвінських, о. Григорій, писав до сина Осипа в часи його навчання в семінарії, щоб «до жадних партій не м'шався» [34, арк. 2]. А сину Володимирі радив не займатися «непотребними працями, а то ще такими, котрі можуть ти бути въ твоєй промоції вредливі – ти молодий чоловік, потрібні ти добра репутація, рекомендація, відь людей сталого становища, [...] нехай тамъ тії люди просвітою займаються, що суть на своїмъ сталомъ становищу, [...] отожд делікатно тре ти сполітикувати тай відь того відступити, бо ти жадного непринесе пожитку» [34, арк. 36].

У другій половині XIX ст. «на греко-католицьких приходствах панував аристократично-польський дух» [70, с. 31], а розмовною мовою була польська [8; 10, с. 22; 32, с. 91; 52], незважаючи на гостре відчуття «непольськості», яке існувало в цьому середовищі [2, с. 212]. Композитор, публіцист, громадсько-політичний діяч Анатоль Вахнянин писав: «[...] з шкільними товаришами ми говорили майже виключно по польськи, на станциях – по польськи, на місті – по польськи... Бо та і на фериях. В хаті родичів моїх чув я лише польську та німецьку мову. Доми сьвященічі були на скрісь спольщені в сих стролах [...] (на Перемишильщині. – О. Г.). Ми називали себе Русинам, обиджали ся, колиб нас хто звав Поляками, але поза тим були ми національним зером» [10, с. 22]. С. Шухевич згадував, що його бабця залюбки говорила польською, але «поляків на перехід не терпіла» [79, с. 60].

Польська мова була звичною і поширеною в повсякденному житті галицьких русинів. Виховані в польськомовних школах, працюючи в польськомовному середовищі, читаючи польські праці й переклади наукових і художніх творів, її вживання інтелігенти часто обґрунтовували зручністю для вираження думок [8; 23, с. 242–246]*. Так, на прохання Т. Реваковича писати до спільної родички по-руськи, його сестра відповіла, що висловлюватися руською їй важко, «а писати лише о температурі и катарі, шкода часу. Переписуючись по польски справі рускій не шкодимо, такъ якъ єсьмо чувствомъ добрими Русинками, а листи наші не будуть документами историчними» [44, арк. 23].

Якщо в публічному просторі Галичини другої половини XIX ст. мовне питання набуло політичного забарвлення (мова ставала маркером національної приналежності), то в приватному просторі воно не набуло такого категоричного звучання. Багато дружин і матерів інтелігентів, через відсутність жіночих навчальних закладів з українською мовою викладання, звикло розмовляти польською. З часом польська як мова повсякденного вжитку стала основним приводом до звинувачення жінок у національній несвідомості і непатріотизмі. «[...] коли часом мамця з цецєв давним і більше жіночим способом зачинали говорити по польськи, то батько їх зараз взивав до порядку», – писав В. Охримович [75, арк. 3]. Старше покоління жінок продовжувало послуговуватися польською вдома, а молодь зламу XIX–XX ст. більше акцентувала на своїй національності, розмовляючи українською.

Ще один приклад описав у спогадах К. Трильовський: його батько, вважаючи себе русином, не читав українських творів і не співав українських пісень, а «Кобзаря» «взагалі не признавав», «бо як же його поезії різняться від польських, перейнятих шляхетським духом» [70, с. 34–36]. Це приклад поширеного тоді серед духовенства квазі-аристократизму, прагнення до своєрідного вивищення над селянською масою [33, с. 413–450; 73, с. 297]. Завдяки йосифінським реформам греко-католицькі священники стали державними службовцями. Вони не могли уникнути впливу ані позиції, яку вони зайняли всередині державної системи, ані мови тієї системи. Парафіяльне духовенство, відлучившись від «сільської культури», почало слідувати новим матеріальним та ідеологічним практикам, і прагнуло до зближення з панськими маєтками та їх службовцями. Це стало частиною ширшої соціальної трансформації греко-католицького духовенства й зростання його соціального статусу, що відбувалося одночасно з відчуженням від сільської громади [20, с. 92–103].

* В оповіданні «Сільські політики» письменниця К. Попович розповідала про ситуацію, коли на сільський празник в домі місцевого священника мали інтелігенція мала обговорити руського кандидата на вибори. Однак парох «боявся політики», і щоб уникнути зборів він послав за старостою і його сім'єю, які були поляками. Коли «нові» гості приїхали, то усе товариство перейшло на польську, а розмова перевелася у русло світської бесіди, «Забава пішла весело».

На думку Я. Грицака, священничий стан отримав «квазідідичний» характер завдяки традиції спадковості, подібно до шляхетського чи дворянського, що було важливим для підтвердження історичної тягlosti й стабільного розвитку руської еліти, адже до Другої світової війни священницькі сім'ї були основним джерелом формування інтелігенції [13, с. 45]. Функції «відпольщення» такої молоді могли виконувати інші особи (товариші, вчителі, знайомство з видатною постаттю). У випадку К. Трильовського – це був його вчитель: «ніхто не годен вирвати з мого серця тої любови до свого народу, яку він (учитель. – О. Г.) прищепив» [70, с. 46].

Однак були зразки й іншого (руського) національного виховання, заснованого на прикладів батьків [4, с. 42; 40, арк. 14]. В. Охримович писав: «Кінець-кінцом я їдучи до школи виніс з дому вже певні переконання; іменно: що треба бути Русином (хоть добре ще не знав того поняття) що тре по руски говорити. Крім того мав я тогди певне хоть і мале, упереджене до поляків, хоть добре незнаю з чого то виніс: чи з того хіба що батько мене ся питав ся з часта: чи ти Русин чи ти Поляк, чи що по польски забороняв батько говорити, чи може таким духом віяло в декотрих книжках, що я читав, не знаю» [75, арк. 2]. Щоб зрозуміти, чому частина священничих родин обирала для себе руськість в усіх проявах, потрібно розглядати це питання на індивідуальному рівні. Найчастіше причинами цього було знайомство з представниками «Руської трійці» під час навчання в семінарії [53, с. 144] і національне піднесення «Весни народів». У випадку батька В. Охримовича, то в молодості він захоплювався русофільськими ідеями, які були протиставленям до польських національних впливів [75, арк. 3].

Значна частина священничих родин-династій виводила свій рід від дрібної шляхти, як-от Барвінські, Бачинські, Білинські, Вербицькі, Витвицькі, Волянські, Ганкевичі, Головацькі, Гординські, Добрянські, Дольницькі, Ільницькі, Крушельницькі, Левицькі, Лопатинські, Лукашевичі, Матковські, Могильницькі, Огоновські, Олесницькі, Попелі, Рудницькі, Яворські. [14, с. 197; 68, с. 21; 64, с. 31; 20, с. 56; 16, с. 69]. За підрахунками дослідників Р. Делятинського і Л. Сливки, 32 % священників Станиславівської єпархії були шляхетського походження [14, с. 198].

Відчуття приналежності до шляхетського стану було властиве багатьом священницьким родам, які могли нострифікувати своє шляхетство в австрійській герольдії [69, с. 14]. На думку І. Сохоцького, більшість священницьких династій були нащадками боярських і шляхетських родин, які, аби вберегти себе від повної колонізації, посвятили себе духовній діяльності [64, с. 31]. Попри обмеження соціально-політичних функцій, а також ускладнений матеріальними і формальними причинами процес легітимації, дрібна шляхта продовжувала зберігати ідентичність і передавати через покоління пам'ять про власне походження [14, с. 200]. Адвокат Є. Олесницький, згадуючи про свого діда – дрібного шляхтича, мандатора Загробелі, що біля Тернополя, писав: «Дід був перенятий традиціями шляхотсько-польськими та мріяв про своїх антенатів». Коли батько Олесницького просив дозволу одружитися з донькою греко-католицького священника, то мусив просити дозволу, бо дід «ані чути не хотів про подружжя з попадянюкою, бо це було згнєбленням його “шляхотського клейноду”» [53, с. 144]. Перегінський декан, парох с. Князівське Долинського повіту Лев Левицький підписувався «Левицький де Роґаля», а в його домі висіли портрети митрополита Михайла Левицького і котрогось з графів Біберштайнів, які по жіночій лінії були причетні до його роду [30, с. 118].

Щодо особливостей дрібношляхетського життя, то воно мало відрізнялося від селянського. Проте й збідніла шляхта старалася тримати дистанцію від селян [22; 28, с. 751–753] – мешкала окремо (у т. зв. загородах), одягалася інакше, зберігала власний кодекс моралі й замкненість [85, с. 122]. Як згадував правник Дмитро Богачевський, у с. Любинцях, де кілька років парохом був його батько, жила «мотузьяна» або «повересляна» (назва від того, що підперізувалися мотузком або повереслом, скрученим зі соломи) шляхта, яка «старанно берегла свій гонор» і навіть «в церкві мала свій окремиий кутик» [7, с. 7]. Кількість дрібної шляхти в Галичині сягала 260 тис. осіб, що становило найбільшу частину шляхетського стану [62, с. 10]. Але ця суспільна верства серед українського населення збереглася тільки на українсько-польському пограниччі, зокрема на Перемишльщині й Самбірщині. Решта дрібної шляхти під впливом різних життєвих обставин була асимільована ще раніше.

Включені в селянське середовище дрібні шляхтичі надалі культивували шляхетські звичаї, способи облаштування домашнього побуту, моделі поведінки. Прикладом можуть бути дідусь і бабуся Д. Богачевського. Вдома вони один до одного зверталися «по-культурному», на «Ви», і час до часу розмовляли польською, проте «були дуже прив'язані до свого (українського – примітка автора) народу» [7, с. 19–21]. Бабця Володимира Герасимовича – Володимира Шухевич з Левицьких – теж була «аристократкою» за походженням, зберігала традиції родини. Її обтяжувало життя на селі з дітьми, а «єї малою гадкою було, дістатись до якого небудь міста і там жити вигідно, по панськи» [42, арк. 2].

Інтелігент, пориваючи з шляхетською родиною, приймав русько-українську ідентичність через нові європейські соціально-філософські віяння, релігійні доктрини, зміну гуманістичних цінностей та молодечий романтизм [1, с. 78–90; 14, с. 196–211]. Траплялися випадки, коли інтелігенти соромилися шляхетського походження, як-от батько Є. Олесницького. Родина насміхалася зі своєї «шляхетності», а старі родинні документи не зберігалися в належному стані, тому що їх мати «зужила в кухні під плячки» [53, с. 139]. Виховання у шляхетських сім'ях закладає в інтелігентах такі риси, як непохитність, активність позиції, цілеспрямованість, подекуди нестримність і запальність [71, с. 338], прямолінійність, нетерпимість до інтриг, джентельменство і своєрідну вишуканість [46, с. 33]. Дрібношляхетське походження не перешкоджало бути, за висловом Є. Олесницького, «щирим українцем, а навіть визначним українським діячем» [53, с. 140]. Представником «ходачкової шляхти» був відомий український адвокат Андрій Чайковський.

У другому поколінні інтелігенцію творили вихідці з різних професійних груп. Так, у другій половині XIX ст. діти державних службовців становили 10 %, однак їх частка поступово зменшувалася – до 8,3 % на 1913 р. [49, с. 9]. Частка вихідців з сімей педагогів становила близько 8 % [49, с. 9]. Цей показник можна вважати доволі високим, якщо врахувати незначний відсоток українських вчителів у професійній структурі галицького суспільства [50, с. 191–200], їх соціальну незахищеність і низький рівень матеріального забезпечення, що обмежувало можливості дати освіту дітям [3, с. 425]. Сім'ї представників вільних професій, безперечно, постачали кадри для поповнення інтелігенції, однак через малочисельність об'єктивно не могли відіграти тут істотну роль [48, с. 201].

Виховання дітей у сім'ях інтелігенції відбувалося на межі публічних запитів і приватних зразків. Найперше постулювалося виховання чесності, працьовитості, організованості, почуття обов'язку перед «народною справою» [84, с. 383]. Виховання дітей у національному дусі було прагненням інтелігенції створити династії інтелігентних родин, які дотримувалися б моделі життя «задня народу»: «[...] рад бим вам, мої діти допомагаючи, щоб ви ліпшої долі і більшого значіння добилися, то могли чимсь ліпшим прислужитися нашому руському народови, котрий потребує людий науки [...]», – писав Олександр Барвінський [35, арк. 1]. Зразком для такого прагнення були польські шляхетські роди. Богдан Барвінський, вітаючи батька з днем народження, своєю чергою, відписував: «бажаю дочекати сеї хвилі, коли ми вже на становищах будемо трудитись для нашого народу» [36, арк. 2]. Досягнувши в житті певного соціального й матеріального статусу, інтелігенти намагалися допомогти в цьому і власним дітям, що теж свідчило про певне тяжіння інтелігентів до «ошляхетнення» соціальної групи. В інтелігентних родинах важливою стала турбота про виховання таких традиційних для шляхти рис, як честь і гідність [84, с. 384].

Батьки здійснювали прихований чи очевидний вплив на все життя інтелігента. Від них майбутні інтелігенти переймали риси характеру, манеру поведінки, організацію робочого й вільного часу. «Для нас дітей був се (йшлося про батька – примітка автора) живий приклад точности, обов'язковости і невсипучої праці»; «Мати моя була вельми чутлива і лагідна а від досвідку до пізньої ночі поралася коло домашнього господарства», – так О. Барвінський згадував батьків [4, с. 42]. Мати і батько могли сприяти розвитку здібностей або зацікавлень у дітей. Адвокат і військовий діяч С. Шухевич писав, що сентимент до козаків і війська в нього зародився завдяки матері, яка часто розповідала йому історії про козаків, співала народних і військових пісень [49, с. 9]. Початкову освіту інтелігенти отримували, як правило, від батьків. Про це писали у спогадах С. Шухевич [49, с. 9], І. Крип'якевич [29, с. 80], О. Дучимінська [17, с. 154], Н. Кобринська [25, с. 319].

Таким чином, соціальне походження і родинне виховання було важливими факторами впливу на життя інтелігента. У досліджуваний період найбільше українських інтелігентів походило з священицьких і селянських родин. Причиною цього була насамперед чисельна перевага селянства над іншими верствами і духовенства над світською інтелігенцією. Моделі виховання інтелігенції були різними й залежали від соціального походження та індивідуального укладу життя кожної сім'ї.

Однак спільною рисою для всіх соціальних груп було бажання (власне або під зовнішніми впливами) батьків (можливо навіть одного) дати освіту своїм дітям, щоб вони згодом здобули краще соціальне та матеріальне становище. Дітям духовенства та інтелігенції було легше прокладати собі шлях до омріяного майбутнього, аніж селянським дітям, які змушені були долати соціальні й станові стереотипи, матеріальні труднощі, вчитися іншій манері поведінки і стилю життя. Переломним і болючим періодом для селянських дітей був час навчання, коли найбільше проявлялась їхня «інакшість». Водночас навчання у гімназіях чи вищих школах змінювало світогляд селянських дітей, які починали приймати і розуміти свій новий статус, можливу місію, покладену на них у майбутньому. Назагал, інтелігенти писали про дитинство як щасливі роки, які вони провели в оточенні близьких людей, сусідів, друзів родини. «Щасливий час» міг

продовжуватися в школі і гімназії, або закінчитися, коли виникли матеріальні труднощі або проблеми з навчанням [42, арк. 2].

Список використаних джерел

1. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. 816 с.
2. Аркуша О. Повсякденне життя українського інтелігента у Львові кінця XIX – початку XX століття (за матеріалами фонду роди Грушкевичів // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*. Т. IX. *Życie codzienne miasta. Studia z dziejów miasta* / red. naukowa K. Karolczak i Ł. T. Sroka. Kraków, 2014. С. 210–243.
3. Баран О. Джерела і шляхи формування української сільської інтелігенції у Галичині (кінець XIX ст. – 1939 р.) // *Українознавчі студії*. 2007–2008. № 8–9. С. 423–432.
4. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. Нью-Йорк. Київ, 2004. 528 с.
5. Билина І. Моя сповідь (Зі споминів інтелігента сільського походження). Тернопіль, 1928.
6. Благий В. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2003. 18 с.
7. Богачевський Д. На возі і під возом. Картини з життя вояка і правника. Торонто, 1976. 141 с.
8. Будзиновський В. Латинка // *Нові шляхи*. 1931. Ч. 3. URL: <http://latynka.tak.today/latynka-prystrasti-19-stolittia/> (дата звернення: 16.07.2017).
9. Вараниця А. Гендерний аспект виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія: історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2013. С. 26–34.
10. Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне видане). Львів, 1908. 139 с.
11. Глистюк Я. Генеральна греко-католицька семінарія у Львові 1848–1914: інституційна та соціальна історія: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2008. 21 с.
12. Глистюк Я. Богословська освіта парафіяльного греко-католицького духовенства Галичини на зламі XVIII–XIX століть // *Галицька митрополія*. 1303–1807–2007. Львів, 2008. С. 31–33.
13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 2000. 360 с.
14. Делятинський Р., Сливка Л. До питання про походження окремих священничих родів (на прикладі Станіславівської єпархії УГКЦ) // *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету УГКЦ «Добрий пастор»*. Вип. 7. Богослов'я. 2015. С. 196–211.
15. Денись зь-надь Серета. Коваль клепле, поки тепле. Мета. 1863. Т. 1. № 1. вересень.
16. Дрогобицька О. Традиція і модерн: побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ, 2014. 540 с.
17. Дучимінська О. Весняні дні // *Сумний Христос*. Львів, 1992. С. 152–218.
18. Заболотний О. На шкільних феріях // *Руслан*. 1905. Ч. 258. 19 листопада (1 грудня).
19. Заревич Ф. Хлопська дитина // *Вечерниця*. 1862. Ч. 9. 29 марта.
20. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття. Київ, 2007. 336 с.
21. Заярнюк А. Надання «презенти» на парафію у другій половині XIX ст.: соціальні та дискурсивні практики // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. С. 448–464.
22. Епізоди изъ жизни молодого галицко-русского священника // *Слово*. 1879. Ч. 63. 9 (21) іюня.
23. Климентія П. Б. Сільські політики // *Літературно-науковий вісник*. 1902. Річн. V. Т. XVII. С. 242–246.
24. Кобилянська О. Апостол черні. Львів, 1994. 247 с.
25. Кобринська Н. Вибрані твори / Упоряд. Г. Денисюк, К. Кріль. Київ, 1980. 446 с.
26. Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х рр. XIX століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Жовква, 2015. 372 с.
27. Колб Н. Проблема патронату й конкуренції в житті греко-католицького духовенства Галичини початку XX століття // *Історія релігій в Україні*. Львів, 2003. Кн. I. С. 285–291.
28. Коропецький І. Родина Коропецьких із Села Долини Товмацького повіту // *Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславівщини*. Т. III. Нью-Йорк-Київ-Івано-Франківськ, 2009. С. 751–753.
29. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві* / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 8 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). С. 77–140.
30. Крушельницька Л. Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів-Нью-Йорк, 2001. 260 с.
31. Л. Хто може зробити нещасливим? // *Руслан*. 1910. Ч. 52. 19 (6) марта.
32. Лепкий Б. Казка мого життя. Тернопіль, 2016. 416 с.
33. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т.* Київ, 1994. Т. 1. С. 413–450.
34. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника). Ф. 11. Спр. 108. Арк. 2, 36.
35. ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника. Спр. 126. Арк. 1.
36. Там само. Спр. 37. Арк. 2.
37. Там само. Ф. 167. Оп. II. Спр. 266. арк. 1.
38. Там само. Спр. 1165. Арк. 3.
39. Там само. Спр. 975. Арк. 1.
40. Там само. Спр. 1848. Арк. 14.
41. Там само. Спр. 2412. Арк. 20.
42. Там само. Ф. 240. Спр. 6. Арк. 2.
43. Там само. Ф. 97. Спр. 84. Арк. 8.
44. Там само. Спр. 86. Арк. 23.
45. Маковей О. Весняні бурі / *Твори в двох томах*. Том II. Художня проза. К.: Дніпро, 1990. С. 169–198.
46. Максимчук І. Нарис історії роду Петрушевичів. Чикаго, 1967. 280 с.
47. Макух І. На народній службі. Спогади. Київ, 2001. 572 с.
48. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни: соціальне походження // *Військово-науковий вісник*. 2005. Вип. 7. С. 191–202.
49. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2005. 20 с.
50. Мисак Н. Українські народні вчителі в Галичині на рубежі XIX–XX ст.: правове становище та національна дискримінація (за матеріалами періодичних видань) // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*: Зб. наук. праць. 2005.

Вип. 7. С. 191–200. 51. М-ській. Изъ села (Нѣчто объ образованіи нашихъ дѣвочекъ // Слово. 1877. Прилога къ 37 и 38 чч. 52. Наше теперѣшне положень // Діло. 1883. Ч. 23. 26 лютого (10 марта). 53. Олесницький Є. Сторінки з мого життя / Упоряд. М. М. Мудрий, Б. О. Савчак; авт. вступ. ст. О. Г. Аркуша; авт. прим. та комент. М. М. Мудрий. Львів, 2011. 432 с. 54. Охримович В. Кілька критичних думок про жите та розвій галицько-руської інтелігенції // Народ. 1890. Ч. 21. 55. Парандовський Я. Небо пломеніє. Львів, 1978. 251 с. 56. Патронать и приходы // Слово. 1886. Ч. 113. 57. Пеленський З. Між двома конечностями: Причинок до соціології українського національно-визвольного руху в Західній Україні між обома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 502–525. 58. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття. Дніпропетровськ, 2016. 240 с. 59. Рудницька М. Статті – Листи – Документи / Упоряд. М. Дядюк. Львів, 1998. 844 с. 60. Руска гімназія въ Перемьшли // Діло. 1897. Ч. 110. 9 (21) липня. 61. Семанок-Черемщина Н. Спогади про Марка Черемшину. – Львів, 1958. – 83 с. 62. Сливка В. Етносоціальний розвиток дрібної шляхти в Галичині (1772–1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2007. 20 с. 63. Смаль-Стоцький С. Немолів. (Спомини). Львів, 2013. 72 с. 64. Сохоцький І. Що дали греко-католицька Церква й духовенство українському народові. – Філадельфія, 1951. 104 с. 65. Старосольський Ю. Шляхами предків // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1991. Т. 210. С. 3–115. 66. Стеблій Ф. Предтечі «Просвіти» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2010. Вип. 19. С. 8–18. 67. Тарнавський Ф. Спогади. Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і першій декаді ХХ сторіччя. Торонто, 1981. 267 с. 68. Терещенко Ю. Галицький консерватизм в контексті українсько-польських відносин в Австро-Угорщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / *Ukraina Polonica*. 2007. № 1. С. 21–37. 69. Терещенко Ю. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія». 2000. Вип. 4. С. 11–67. 70. Трильовський К. З мого життя. Едмонтон-Торонто, 1999. 278 с. 71. Трофимук М. Національна свідомість через призму життя і творчості Андрія Чайковського // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: у 3 т. Львів, 2002. Т. III. С. 332–342. 72. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи / Відп. ред. О. Турій. Львів, 2003. С. 54–85. 73. Турій О. «Попи і хлопи»: соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині ХІХ століття // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2001. Ч. 3. С. 296–321. 74. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ, 1980. Т. 26. С. 74–93. 75. Центральний державний історичний архів, м. Львів. Ф. 372. Оп. 1. Спр. 1. 4 арк. 76. Центральний державний історичний архів, м. Львів. Ф. 514. Оп. 1. Спр. 102. 100 арк. 77. Чарнецький С. Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлини. Львів, 2014. 584 с. 78. Черчович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століть // Українознавчий альманах. Київ, 2013. Вип. 14. С. 86–89. 79. Шухевич С. Моє життя: Спогади. Лондон, 1991. 619 с. 80. Щербата М. Вплив релігії на формування національної ідентичності українців та особливості його відображення у працях С. Томашівського // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2009. Вип. 21. С. 49–52. 81. Яц. Іл. Ред. На вакаціях // Літературно-науковий вістник. 1901. Кн. IV. Квітень. 82. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900. Montreal; Kingston, Ontario; London; Ithaca, 1999. 236 p. 83. Magocsi R. P. Galicia: A European Land // Galicia: a multicultural land / Ed. by Ch. Hann and P. R. Magocsi. Toronto, 2005. 299 p. 84. Pudłocki T. Iskra światła czy kopcała pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939. Kraków, 2009. 523 s. 85. Ślusarek K. Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku. Wzajemne relacje // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne (Kraków). 1999. Zesz. 126. S. 117–124. 86. Wolff L. The idea of Galicia. History and fantasy in Habsburg political culture. Stanford, California, 2010. 504 p.

References

1. Antonovych V. Moya spovid': Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory [My confession: chosen historical and publicism works], Kyiv, 1995. 816 p. 2. Arkusha O. Povsyakdenne zhyttya ukrayins'koho intelligenta u L'vovi kintsya XIX – pochatku XIX stolittya (za materialamy fondu rody Hrushkevychiv) [Everyday life of the Ukrainian intelligentsia in Lviv of end of XIX – beginning of XX of century (materials Hrushkevich's family documents)]. Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura, 2014, vol. 9, pp. 210–243. 3. Baran O. Dzherela i shlyakhy formuvannya ukrayins'koyi sil's'koyi intelligentsiyi u Halychyni (kinets' XIX st. – 1939 r.) [Sources and ways of evolution of Ukrainian intelligentsia in Galicia (the end of XIX century – 1939)]. Ukrainoznavchi studiyi, Ivano-Frankivs'k, 2007–2008, № 8–9, pp. 423–432. 4. Barvins'kyi O. Spomyny z moho zhyttya. Chastyna persha ta druha [Remembrances of my life. Part first and second], Kyiv, 2004, 528 p. 5. Bylyna I. Moya spovid' (Zi spomyniv intelligenta sil's'koho pokhodzhennya) [My confession. From villager intelligent's remembrances], Ternopil, 1928. 6. Blahyy V. Student-stvo L'vivs'koho universytetu v 1900–1914 rokakh: istoryko-sotsiolohichnyy aspekt [Students of Lviv University in 1900–1914: historical and sociological aspect. Abstract, Dr. hist. sci. diss.], L'viv, 2003, 18 p. 7. Bohachevs'kyi D. Na vozi i pid vozom. Kartyny z zhyttya voyaka i pravnyka [On the cart and under the cart. Pictures of the lives of a soldier and a lawyer], Toronto, 197, 141 p. 8. Budzynovs'kyi V. Latynka [Latin]. Novi shlyakhy, 1931, Ch. 3. Available:

<http://latynka.tak.today/latynka-prystrasti-19-stolittia>, (accessed 16.07.2017). 9. Varanytsya A. Gendernyy aspekt vykhovannya u Skhidniy Halychyni druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. [Gender aspect of education in Eastern Galicia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Naukovi zapysky of the Ternopil National Pedagogical University of Volodymyr Hnatyuk. Series: history. Is. 2, ch. 1. Ternopil, 2013, pp. 26–34.* 10. Vakhnyanyn A. Spomyny z zhyttya [Reminiscences from life]. Lviv, 1908, 139 p. 11. Hlystyuk Ya. Heneral'na hreko-katolyts'ka seminariya u L'vovi 1848–1914: instyutsiyna ta sotsial'na istoriya [General Greek-Catholic Seminary in Lviv 1848–1914: Institutional and Social History. Abstract, Dr. hist. sci. diss.], Lviv, 2008, 21 p. 12. Hlystyuk Ya. Bohoslovs'ka osvita parafiyal'noho hreko-katolyts'koho dukhovenstva Halychyny na zlami XVIII–XIX stolit' [Theological education of the parochial Greek-Catholic clergy of Galicia at the turn of the XVIII–XIX centuries]. *Halyska mytropoliya. 1303–1807–2007, Lviv, 2008, pp. 31–33.* 13. Hrytsak Ya. Narys istoriyi Ukrayiny: formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st. [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the nineteenth and twentieth centuries.], Kyiv, 2000, 360 p. 14. Delyatyns'kyy R., Slyvka L. Do pytannya pro pokhodzhennya okremykh svyashchenykykh rodiv (na prykladi Stanislavivs'koyi yeparkhiyi UHKTs) [On the question of the origin of individual priestly genera (on the example of the Stanislaviv diocese of the UGCC). *Naukovyy visnyk of the Ivano-Frankivsk Theological University of the UGCC «Good Pastor», 2015, pp. 196–211.* 15. Denysz zъ-nadъ Sereta. Koval' kleple, poky teple. *Meta (Lviv), 1863, vol. 1, September.* 16. Drohobyts'ka O. Tradytsiya i modern: pobut ukrayins'koyi sil's'koyi inteligentsiyi Halychyny (kinets' XIX – 30-ti rr. XX st.) [Tradition and modernity: the life of the Ukrainian rural intelligentsia of Galicia (the end of the 19th and 30th years of the 20th century)], *Ivano-Frankivsk, 2014, 540 p.* 17. Duchymins'ka O. Vesnyani dni [Spring days], *Duchyminska O. Sumnyy Khrystos, Lviv, 1992, pp. 152–218.* 18. Zabolotnyy O. Na shkil'nykh feryyakh. *Ruslan (Lviv), 1905, №. 258, 19 November (1 December).* 19. Zarevych F. Khlops'ka dytna. *Vechernytsъ (Lviv), 1862, №. 9, 29 March.* 20. Zayarnyuk A. Idiomy emansypatsiyi. «Vyzvol'ni» proyekty i halys'ke selo u seredyni XIX stolittya [Idioms of emancipation. «Liberation» projects and Galician village in the middle of the nineteenth century], *Kyiv, 2007, 336 p.* 21. Zayarnyuk A. Nadannya «prezenty» na parafiyu u druhyi polovyni XIX st.: sotsial'ni ta dyskursyvni praktyky [Provision of «Present» to the parish in the second half of the nineteenth century: social and discursive practices]. *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist', Lviv, 2001, Is. 9, pp. 448–464.* 22. Epyzody iz zhytni molodoho halysko-russkoho svyashchennika. *Slovo, 1879, № 63, 9 (21) June.* 23. Klymentiy P. B. Shyl's'ki polityky. *Literaturno-naukovyy vistnyk, 1902, r. V, vol. XVII, pp. 242–246.* 24. Kobylans'ka O. Apostol cherni, Lviv, 1994, 247 pp. 25. Kobryns'ka N. Vybrani tvory [Selected Works], *Kyiv, 1980, 446 p.* 26. Kolb N. «Z Bohom za Tserkvu i vitchyznu»: hreko-katolyts'ke parafiyal'ne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rr. XIX stolittya [«With God for the Church and the Fatherland»: Greek-Catholic parish clergy in Galicia in the 90's of the nineteenth century], *Zhovkva, 2015, 372 p.* 27. Kolb N. Problema patronatu y konkurentsiyi v zhytti hreko-katolyts'koho dukhovenstva Halychyny pochatku XX stolittya [The problem of patronage and competition in the life of the Greek-Catholic clergy of Galicia at the beginning of the twentieth century]. *Istoriya relihiy v Ukrayini, Lviv, 2003, vol. I, pp. 285–291.* 28. Koropets'kyy I. Rodyna Koropets'kykh iz Sela Dolyny Tovmats'koho povitu [The Koropets family from the Village of the Valley of Tovmach district]. *Almanac of Stanislaviv land: Collection of materials for the history of Stanislaviv and Stanislaviv region, New-York-Kyiv-Ivano-Frankivsk, 2009, vol. III, pp. 751–753.* 29. Kryp'yakevych I. Spohady (Avtobiohrafyya) [Memories (Autobiography)]. *Ivan Kryp'yakevych u rodynni tradytsiyi, nautsi, suspilstvi, Lviv, 2001, Is. 8, pp. 77–140.* 30. Krushel'nyts'ka L. Rubaly lis... (Spohady halychanky) [They chopped the forest... (Galichanki's memories).], *Lviv-New-York, 2001, 260 p.* 31. L. Khto mozhe zrobyty neshchaslyvym? *Ruslan, 1910, №. 52, 19 (6) March.* 32. Lepkyy B. Kazka moyoho zhyttya [A fairy tale of my life], *Ternopil, 2016, 416 p.* 33. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Ukrayintsi v Halychyni pid avstriys'kym panuvannyam [Ukrainians in Galicia under the Austrian domination]. *Lysyak-Rudnyts'kyy I. Istorychni ese, Kyiv, 1994, vol. 1, p. 413–450.* 34. L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrayiny. *Viddil rukopysiv, f. 11, spr. 108, k. 2, 36.* 35. *Ibid.*, spr. 126, k. 1. 36. *Ibid.*, spr. 37, ark. 2. 37. *Ibid.*, f. 167, op. II, spr. 266, k. 1. 38. *Ibid.*, spr. 1165, k. 3. 39. *Ibid.*, spr. 975, k. 1. 40. *Ibid.*, spr. 1848, k. 14. 41. *Ibid.*, spr. 2412, k. 20. 42. *Ibid.*, f. 240, spr. 6, k. 2. 43. *Ibid.*, f. 97, spr. 84, k. 8. 44. *Ibid.*, spr. 86, k. 23. 45. Makovey O. Vesnyani buri [Spring storms]. *Makovey O. Tvory v dvokh tomakh, Kyiv, 1990, vol. II, pp. 169–198.* 46. Maksymchuk I. Narys istoriyi rodu Petrushevychiv [Essay on the history of the genus Petrushevich], *Chikago, 1967, 280 p.* 47. Makukh I. Na narodniy sluzhbi. Spohady [At the Nation's Service. Memories], *Kyiv, 2001, 572 p.* 48. Mysak N. Ukrayins'ka inteligentsiya Halychyny naperedodni Pershoyi svitovoyi viyny: sotsial'ne pokhodzhennya [Ukrainian intelligentsia of Galicia on the eve of the First World War: social origin]. *Viys'kovo-naukovyy visnyk (Lviv), 2005, Is, pp. 191–202.* 49. Mysak N. Ukrayins'ka inteligentsiya Halychyny naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: sotsial'no-profesynnyy aspekt [The Ukrainian intelligentsia of Galicia in the late XIX and early XX centuries: the socio-professional aspect. Abstract, Dr. hist. sci. diss.], *Lviv, 2005, 20 p.* 50. Mysak N. Ukrayins'ki narodni vchyteli v Halychyni na rubezhi XIX–XX st.: pravove stanovysheche ta natsional'na dyskryminatsiya (za materialamy periodychnykh vydan') [Ukrainian teachers in Galicia at the turn of the XIX–XX centuries: legal status and national discrimination (based on periodicals)]. *Naukovi zoshyty of the historical faculty of the Ivan Franko National University of Lviv, 2005, Is. 7, pp. 191–200.* 51. M-skiy. Yz sela (Nechto ob obrazovaniy nashykh devochek. *Slovo, 1877, addition of № 37, 38.* 52. *Nashe teperishne polozhen'e. Dilo, 1883, №. 23, 26 February (10 March).* 53. Olesnyts'kyy Ye. Storinky z moho zhyttya [Pages from my life], *Lviv, 2011, 432 p.* 54. Okhrymovych V. Kil'ka krytychnykh dumok pro zhytje ta rozvyi halysko-ruskoi inteligentsiyi. *Narod, 1890, №. 21.* 55. Parandovs'kyy Ya. Nebo plomeniye [The sky is flabby], *Lviv, 1978, 251 p.* 56. Patronat y prykhody. *Slovo, 188, №. 113.* 57. Pelens'kyy Z. Mizh dvoma

konechnostyamy: Prychynok do sotsiologiyi ukrayins'koho natsional'no-vyzvol'noho rukhu v Zakhidniy Ukrayini mizh oboma svitovymi viynamy [Between Two Limbs: A Cause to the Sociology of the Ukrainian National Liberation Movement in Western Ukraine Between Both World Wars]. Yevhen Konoval's'kyi ta yoho dobaб Munich, 1974, p. 502–525. 58. Portnova T. Lyubyty i navchaty: selyanstvo v uyavlenniyakh ukrayins'koyi inteligentsiyi druhoyi polovyny XIX stolittya [To love and teach: peasantry in the representations of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the nineteenth century], Dnipropetrovs'k, 2016. – 240 s. 59. Rudnyts'ka M. Statti – Lysty – Dokumenty [Articles – Letters – Documents], Lviv, 1998, 844 p. 60. Ruska gimnaziya vь Peremyshly. Dilo, 1897. № 110, 9 (21) July. 61. Semanyuk-Cheremshchyna N. Spohady pro Marka Cheremshynu [Memories of Marko Chermeshina], Lviv, 1958, 83 p. 62. Slyvka V. Etnosotsial'nyy rozvytok dribnoyi shlyakhty v Halychyni (1772–1914 rr.) [Ethno-social development of small gentry in Galicia (1772-1914.). Abstract, Dr. hist. sci. diss.], Ivano-Frankivsk, 2007, 20 p. 63. Smal'-Stots'kyi S. Nemoliv. (Spomyny) [Nemolov (Remmin)], Lviv, 2013, 72 p. 64. Sokhots'kyi I. Shcho daly hreko-katolyts'ka Tserkva y dukhovenstvo ukrayins'komu narodovi [What was given by the Greek Catholic Church and the clergy to the Ukrainian people], Philadelphia, 1951, 104 p. 65. Starosol's'kyi Yu. Shlyakhamy predkiv [The paths of ancestors]. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, New-York-Paris-Sidney-Toronto, 1991, vol. 210, pp. 3–115. 66. Stebliy F. Predtechi «Prosvity» [Forerunners of Prosvita]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist', Lviv, 2010, Is. 19, pp. 8–18. 67. Tarnavs'kyi F. Spohady. Rodynna khronika Tarnavs'kykh yak prychnok do istoriyi tserkovnykh, svyashchenyts'kykh, pobutovykh, ekonomichnykh i politychnykh vidnosyn u Halychyni v druiy polovyni XIX storichchya i pershiy dekadi XX storichchya [The Tarnavsky family chronicle as a reason for the history of church, priestly, domestic, economic and political relations in Galicia in the second half of the nineteenth century and the first decade of the 20th century.], Toronto, 1981, 269 p. 68. Tereshchenko Yu. Halyts'kyi konservatyzm v konteksti ukrayins'ko-pol's'kykh vidnosyn v Avstro-Uhorshchyni (druiya polovyna XIX – pochatok XX st.) [Galician Conservatism in the Context of Ukrainian-Polish Relations in Austro-Hungary (second half of the XIX and early XX centuries)]. Ukraina Polonica, 2007, № 1. pp. 21–37. 69. Tereshchenko Yu. Prychynky do istoriyi halyts'koho konservatyizmu [Accolades to the history of Galician conservatism]. Visnyk of the Kyiv State Linguistic University: Series «History, Economics, Philosophy», 2000, Is. 4, pp. 11–67. 70. Tryl'ovs'kyi K. Z moho zhyttya [From my life], Edmonton-Toronto, 1999, 278 pp. 71. Trofymuk M. Natsional'na svidomist' cherez pryzmu zhyttya i tvorchosti Andriya Chaykovs'koho [National consciousness through the prism of life and work of Andrei Tchaikovsky]. Andriy Chaykovs'kyi. Spohady. Lysty. Doslidzhennya, Lviv, 2002, vol. III pp. 332–342. 72. Turiy O. Hreko-katolyts'ka tserkva ta ukrayins'ka natsional'na identychnist' u Halychyni [Greek Catholic Church and Ukrainian National Identity in Galicia]. Kovchey: Naukovyy zbirnyk iz tserkovnoyi istoriyi, Lviv, 2003, № 4, pp. 54–85. 73. Turiy O. «Popy i khlopy»: sotsial'na «doktryna» hreko-katolyts'koho dukhovenstva i natsional'no-politychna mobilizatsiya ukrayins'koho selyanstva Halychyny v seredyni XIX stolittya [“Pop and Clap”: Social «doctrine» of the Greek Catholic clergy and the national-political mobilization of the Ukrainian peasantry of Galicia in the middle of the nineteenth century]. Kovchey, L'viv, 2001, ch. 3, pp. 296–321. 74. Franko I. Krytychni pys'ma o halyts'kiy inteligentsiyi [Critical letters about the Galician intelligentsia]. Franko I. Zibrannya tvoriv, Kyiv, 1980, vol. 26. pp. 74–93. 75. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv u L'vovi, f. 372, op. 1, spr. 1, 4 k. 76. Ibid., f. 514, op. 1, spr. 102, 100 k. 77. Charnets'kyi S. Istoriya ukrayins'koho teatru v Halychyni. Narysy, statti, materialy, svitlyny [The history of the Ukrainian theater in Galicia. Essays, articles, materials, photos], Lviv, 2014, 584 p. 78. Cherchovych I. Emansypatsiya zhinok v interpretatsiyakh natsional'noyi elity Halychyny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX stolit' [Emancipation of women in the interpretations of the national elite of Galicia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Ukrayinoznavchyy almanakh, Kyiv, 2013, Is. 14, pp. 86–89; 79. Shukhevych S. Moye zhyttya: Spohady [My life: Memories], London, 1991, 619 p. 80. Shcherbata M. Vplyv relihiyi na formuvannya natsional'noyi identychnosti ukrayintsiv ta osoblyvosti yoho vidobrazhennya u pratsyakh S. Tomashivs'koho [The Influence of Religion on the Formation of the National Identity of Ukrainians and the Peculiarities of Its Reflection in the Works of S. Tomashivsky]. Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku, 2009, Is. 21, pp. 49–52. 81. Yats. II. Red. Na vakatsyyakh. Literaturno-naukovyy vistnyk, 1901, vol. IV, April. 82. Himka J.-P. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900, Montreal; Kingston, Ontario; London; Ithaca, 1999, 236 p. 83. Magocsi R. P. Galicia: A European Land. Galicia: a multicultural land / Ed. by Ch. Hann and P. R. Magocsi, Toronto, 2005, 299 p. 84. Pudłocki T. Iskra światła czy kopca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939, Kraków, 2009, 523 p. 85. Ślusarek K. Włościańscy i niewłościańscy mieszkańcy wsi galicyjskiej w XIX wieku. Wzajemne relacje. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, Kraków, 1999, vol. 126, pp. 117–124. 86. Wolff L. The idea of Galicia. History and fantasy in Habsburg political culture, Stanford, California, 2010, 504 p.

Olena Hanusyn

FORMATION OF UKRAINIAN INTELLIGENTSIA IN THE GALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF 19TH – FIRST DECADE OF 20TH CENTURY: SOCIAL BACKGROUND AND FAMILY UPBRINGING

Formation of Ukrainian intelligentsia as a prominent social stratum was inspired by different factors, such as revolutions in East Central Europe in the middle of 19th century, constitutional reforms and decentralization in the Habsburg Monarchy in the second part of 19th century, multicultural nature

of the territory and confrontation in Polish-Ukrainian relations. On the base of personal accounts, the given article presents the analysis of subjective factors, such as social background and specific aspects of upbringing, which had influenced the development of Ukrainian intelligentsia. It is found that during the study period the largest part of intelligentsia stratum representatives was origin from the families of priests and farmers. The main reason of this was the numerical superiority of the rural working people over the other social groups and the clergy over the secular intelligentsia. The certain study shows that upbringing patterns of intelligentsia were various and depended on social background and individual lifestyle of every family. Children who were born in the families of priests or intelligentsia had more opportunities to achieve better future. In the same time people belonged to families of farmers had to fight over social stereotypes, pecuniary burdens and adjust themselves with rules and requirements of another lifestyle. However, studies of people's individual experience showed that social origin did not determine the future of the intelligentsia representatives, who could go beyond the social circle where they were born, because of education, talents, hard work and support of benefactors. Moreover, political, cultural, worldview, economical changes opened a wide range of opportunities of social mobility for them.

Key words: intelligentsia, Ukrainian intelligentsia, Galychyna, social stratum, family upbringing.

УДК 94:[271.4–725:32](477.83/.86) «19»

Роман Лехнюк

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДИЛЕМИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі неопублікованих джерельних матеріалів та мемуарів розглянуто основні проблеми греко-католицького парафіяльного духовенства в Східній Галичині на початку ХХ ст. у суспільно-політичній сфері. Встановлено, що ключовою проблемою був пошук парохами балансу між виконанням суто душпастирських функцій і ролі політичних функціонерів на місцях. Аналіз шляхів вирішення цієї дилеми дозволяє виділити декілька моделей поведінки парафіяльних священиків – від абсолютної пасивності до надмірної активності. Досліджено, що іншою дилемою були взаємовідносини з світськими політичними середовищами, які мали власне, часто інструментальне, бачення ролі кліру в українському національному русі. Простежено, як ця проблема впливала на погляди парохів на питання їх приналежності до політичних партій і необхідності створення власної політичної організації.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, парафіяльне духовенство, Галичина, націоналізм, соціалізм.

Греко-Католицька Церква (далі – ГКЦ) упродовж ХІХ ст. займала чільну позицію в житті українського суспільства Галичини як у духовному, так і політичному, що сформувало в уявленні кліру певне традиційне бачення власної ролі. Будучи за своєю природою консервативної інституцією, Церква традиційно виступала на захист відповідних елементів цієї традиції: власної ролі як політичного лідера українського суспільства, оборони існуючого соціального устрою, політичного легалізму, захисту суспільної моралі на ґрунті християнських норм. Ставши внаслідок реформ Марії Терезії та Йосифа ІІ природною елітою галицьких українців, ГКЦ послідовно дотримувалась означених вище засад упродовж ХІХ ст. Надважливим елементом греко-католицького кліру і його традиції була його найчисельніша складова – парафіяльне духовенство, чії ідеї і практики є невід'ємною складовою як історії Церкви загалом, так й історії вирішення складних суспільно-політичних дилем, перед якими постали парохі на початку ХХ ст. Головною з цих дилем був пошук парафіяльним духовенством свого місця між виконанням суто душпастирських функцій і потребою брати участь у суспільно-політичних процесах, бути «отцями народу» – його заступниками, радниками і лідерами.

Середовище парафіяльного духовенства з його відмінними моделями поведінки вивчала польська дослідниця Бернадетта Войтовіч-Губер [34]. У центрі її уваги історія боротьби духовенства за збереження традиційних елементів обряду, участь кліру в русофільському русі, проблема пропаганди православ'я і поширення модерних ідеологій. Праці Наталії Колб, хоча і присвячені парафіяльному духовенству 1890-х років, але допомагають краще зрозуміти історичні й організаційні особливості цього середовища [8–9]. Ці студії дозволяють скласти загальне уявлення про греко-католицьке парафіяльне духовенство наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., але не дають

відповіді на питання про те, як парохі реагували на виклики, перед якими поставали у досліджуваній час.

Відповіді на ці питання містять джерела, які варто розділити на декілька груп. До першої відносяться неопубліковані архівні матеріали, де найбільшу категорію становлять документи з фонду 201 («Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів») Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Насамперед, це листування деканатів з консисторією щодо конфліктних ситуацій між парохами, або ж між священиками і парафіянами. Іншу групу становлять документи з фонду 159 («Глинські») відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника, де, зусиллями о. Ісидора Глинського, зібрано важливі джерела, що висвітлюють життя парафіяльного духовенства досліджуваного періоду. Цінні свідчення про ментальність парохів початку ХХ ст. містять мемуари двох греко-католицьких священиків – Олекси Пристая [21–22] і Филимона Тарнавського [27]. На їх прикладі вдалося простежити конфлікт між суто душпастирськими обов'язками і фактичною необхідністю виконувати роль провідників схильного до наростаючого радикалізму українського національного руху в Галичині.

Іншу групу джерел складають матеріали періодичних видань. Серед часописів, що видавалися духовенством, найважливішим була «Нива», головна трибуна для висловлення парохами своїх поглядів на актуальні суспільно-політичні, соціально-економічні й суто церковні питання. Для реконструкції складного для кліру ідейно-політичного клімату доби необхідним було залучення часописів провідних українських політичних середовищ – націонал-демократичного «Діла» і радикального «Громадського голосу».

Викликом для Церкви загалом і для парафіяльного духовенства зокрема на початку ХХ ст. стали модерні ідеології націоналізму і соціалізму, що своїм радикалізмом й однозначним трактуванням дражливих і складних питань ставили під сумнів і загрозу традиційні цінності Церкви, а подекуди саму ГКЦ. Окрім цього, поширення в суспільстві радикальних національних гасел, тісно переплетених з ключовим, в тому числі для греко-католицького духовенства як давнього провідника народу, поняттям «патріотизму», становило велику загрозу солідарності кліру і ускладнювало маневрування між національною політикою з одного боку та душпастирськими обов'язками й християнськими засадами з іншого.

Головними пропагандистами нових ідей в українському суспільстві Східної Галичини на початку ХХ ст. можна вважати три середовища – ідейно пов'язаних між собою радикалів і соціал-демократів, а також націонал-демократів, чий періодичне видання – газета «Діло» – регулярно містила матеріали антиклерикального, а подекуди радикального характеру. Втім, становище «Діла» і націонал-демократів щодо релігії і кліру не було консеквентним. Найвагомий вплив на формування образу націонал-демократів серед духовенства мало «Діло». Його редакційна політика була непослідовною з огляду на суперечності між часто антицерковними і антирелігійними текстами часопису та ключовою роллю священиків у творенні і діяльності структур Української націонал-демократичної партії (далі – УНДП) в Галичині. Не будучи зацікавленими в політичній ролі духовенства як окремої соціальної верстви, редактори «Діла» інструментально підходили до вирішення дилеми, намагаючись втримати загал духовенства на своєму боці заради міцності власних політичних позицій. Тому не викликає здивування чергування в часописі статей про важливу роль священиків (але не Церкви) з критикою клерикалізму і церковних ієрархів [4; 16; 29]. З аналізу публікацій «Діла», в тому числі й дописів самих священиків, прихильних до націонал-демократичного середовища, досить чітко вимальовується «ідеальний» образ представника кліру з точки зору редакції – це священик-патріот, що під керівництвом світської інтелігенції усіма силами працює для користі української політики, яку найчастіше націонал-демократи ототожнювали з власною партією [25].

Чітку й безкомпромісну позицію щодо ГКЦ теоретично займали члени Русько-української радикальної партії (далі – РУРП), які намагались адаптувати до галицьких реалій ідеї європейського соціалізму, в тому числі негачію Церкви і загалом релігії. Для них духовенство було головною перепорою на шляху до «поступу» [33], йшло «слідом середніх віків» [26]. Використовуючи часті випадки непорозуміння чи конфліктів між парохами і громадами, або ж випадки незадовільного виконання священиками душпастирських обов'язків, радикали прагнули скласти конкуренцію кліру в селах. У селах активісти-радикали допомагали селянам писати скарги на парохів, закладали мережі власних товариств і читалень, провадили антирелігійну пропаганду [34, с. 258]. Радикали ефективно обертали на власну користь регулярні непорозуміння між селянами і парохами щодо тріб – оплат за душпастирські послуги, які нерідко становили важливу частину доходів священика. Іншим шляхом зниження авторитету і впливів Церкви було позиціонування кліру як байдужого до народних потреб, зокрема в господарських і просвітніх питаннях [19]. Найбільшого успіху радикали досягли на Покутті й в Гуцульщині, використовуючи

дезорганізованість духовенства, переважно русофільського, в цих краях, а також низьку освіченість і вкрай важке економічне становище місцевої людності. Втіленням успіху радикалів була популярність товариства «Січ» на чолі з провідним членом РУРП Кирилом Трильовським, відомим своїми антирелігійними і антицерковними виступами.

Але власні політичні практики радикального середовища розмивали його одностайність у тотальному запереченні необхідності Церкви для життя українського суспільства. Попри усі запевнення про шкідливість духовенства і релігії для народу, радикали різко негативно оцінили указ митрополита Андрея Шептицького, який забороняв парохам втручатись в справи інших парафій і фактично обмежував можливості політичної активності душпастирів. Замість схвалити такий крок владики, «Громадський голос» звинуватив його в намаганні відірвати священників від народної роботи [17]. Причиною такої неконсеквенції можна вважати той самий факт, що й і у випадку з націонал-демократичним середовищем – духовенство залишалось часто єдиним освіченим елементом на місцях і замінити його власними силами радикалам було не до снаги.

У своїй реакції на таку оцінку власної ролі в житті суспільства парохі реагували по-різному, найчастіше намагаючись бути не тільки об'єктом для заходів світських середовищ, а й суб'єктом суспільно-політичного життя. Глибоко укоріненим було усвідомлення ними себе як окремого стану з власною історією, традицією і призначенням, важливим для Церкви й суспільства загалом [2]. Середовище парафіяльних духівників мало власну ієрархічну стратифікацію – складалося з парохів, завідателів (обидві категорії можна віднести до самостійних душпастирів) і сотрудників [8, с. 18]. Активній позиції парафіяльного духовенства в громадських справах сприяла теж наявність власних форм самоорганізації – деканальних соборчиків, священницьких конференцій, віч, товариств. Найактивнішим було створене в 1891 р. Товариство святого Апостола Павла, що займалося видавництвом літератури і реколекціями для різних верств населення [8, с. 23–25]..

Аналіз джерел дає змогу виокремити різні типи поведінки парафіяльного духовенства, а водночас відмінні прояви як традиційної для цієї групи консервативної поведінки, так і поведінки, яка не вписується в межі відповідного світогляду й цінностей через надмірне ангажування в політичні рухи. Першим типом парохів були політично пасивні священники. Яскравим прикладом консервативної поведінки є о. Йосиф Авдиківич з села Ясенів на Бродівщині. З опису о. Филимона Тарнавського постає образ старшого священника, «зимного аристократа», що дуже дбав за дотриманням правил етикету. Хоча така манера поведінки не сприяла надмірній популярності серед парафіян, його парафія вважалась за одну із зразкових, а парох був авторитетною особою в громаді [27, с. 137–140]. Відношення о. Авдиківича до своїх парафіян дає приклад відчуття власної ролі провідника, а водночас і відповідальності за ввірену паству. Отець Авдиківич пояснював о. Тарнавському: «Село мусиш добре «за чуприну» в руках тримати, але нікому кривди на волос не зробити. Бо як кривду зробиш, чуприна тобі з рук вирветься. Ти мусиш село вести, бо ти поводити, але добре розваж, котрою дорогою поведеш, бо за всі блуди ти, а ніхто другий, будеш відповідальний і перед Богом і перед людьми» [27, с. 139]. Попри добре розуміння політичних процесів, він тримався осторонь активної політики, а успішно керована ним ясенівська читальня зберігала партійний нейтралітет. Народовця за світоглядом, о. Авдиківича відштовхувала демагогічність чільних українських партій [27, с. 141].

Натомість о. Жеребецький і о. Петро Корчинський на межі XIX–XX ст. були прикладами неактивних політично парохів, які не відповідали уявленням про «отців народу». Отець Жеребецький із села Чистопади не переймався ні освітнім, ні господарським розвитком власної парохії, як і розвитком алкоголізму серед селян. Водночас, намагаючись підкреслити власну вищість, у проповідях і в побуті часто використовував польську мову [27, с. 155–158]. Зверхність пароха як негативний зразок консервативної поведінки наводить у своїх спогадах о. Олекса Пристай на прикладі підгорецького пароха о. Петра Корчинського. Хоча о. Корчинський мав досвід активної політики – був учасником польського постановня 1863–1864 рр. – у досліджуваній час займав пасивну позицію і характеризувався ще давнім «старорусинським» консерватизмом – розглядав польську мову як «культурну» на противагу «селянській» руській [22, с. 139]. Така модель поведінки була характерною для XIX ст., але на початку XX ст. для більшості духовенства, особливо молодшого, видавалась анахронізмом.

Хоча поведінка оо. Жеребецького і Корчинського не може вважатися добрими прикладами традиційного пароха й негативно впливала на авторитет всього кліру, протилежний щодо політичної активності тип поведінки також не був запорукою збереження церковного консерватизму перед загрозою модерних викликів. Навпаки, надмірна активність парохів в національному русі була однією з найбільших загроз традиційній ролі Церкви в українському суспільстві. Занедбання парафіяльними священниками своїх прямих обов'язків душпастиря заради політичного активізму й агітації часто лише підривали авторитет пароха [15, арк. 20–20 зв.]. Цікавими є спостереження члена Польського кола в німецькому парламенті Глембоцького, який приїхав до Галичини з метою

перевірити інформацію про утиски українців поляками. На підставі своїх спостережень він сказав о. Тарнавському, що надмірна заполітизованість парохів і парафіян дозволяє їм дуже добре орієнтуватись у внутрішній і зовнішній політиці, але стоїть на заваді економічному розвитку, без якого неможливим бачилось зміцнення позицій українців [27, с. 208–209]. У цьому контексті Глембоцький позитивно оцінив консервативну поставу русофілів як недемагогічного елементу, який дещо збалансовував радикальність священників-народовців [27, с. 2010]. Стосунки між священником і громадою не завжди залежали лише від політики. Часто причиною конфліктів ставали майнові і фінансові питання, як от розмір оплат за душпастирські послуги чи при будівництвах церков [30, арк. 7–19].

Були різні причини відмінного ставлення священників до політичної активності, але за одну з головних можна вважати різницю поколінь. Автори спогадів про тогочасні події – оо. Тарнавський і Пристай – на початок ХХ ст. були представниками саме молодшого покоління душпастирів з українським модерним національним світоглядом. Ще в останнє десятиліття ХІХ ст. в стіни греко-католицької духовної семінарії у Львові проникали нові ідеї і політика. Так, у 1891 р. частина слухачів семінарії влаштувала вкрай незвичне для такого консервативного закладу явище – страйк [22, с. 33–39]. У своїй діяльності перед виїздом до США в 1911 р. о. Тарнавський був, за власними словами, «у гарячій воді купаний українець» [27, с. 141]. Він активно працював заради розвитку українського руху в селах, де був сотрудником чи парохом, неодноразово вступаючи з політичних причин в конфлікти з виконавчою владою. Засобом для досягнення національно-політичних цілей було душпастирство і для о. Пристая [22, с. 210]. У своїй політичній діяльності він пішов ще далі, ніж о. Тарнавський – під час українського мітингу під стінами Намісництва з нагоди приїзду австрійського президента міністрів Ернеста Кьорбера, що переріс у сутички з поліцією, о. Пристая заарештовано за напад на кінного поліцейського [22, с. 318–320]. Промовистою є навіть назва розділу його спогадів, присвячена діяльності на початку ХХ ст. – «Церква і Нація». Проте, за словами о. Пристая, він не впускав політики до стін церкви, чого допускалось багато його товаришів [22, с. 220].

Аргументом на користь тези про поколінневу прив'язку моделей поведінки парафіяльного духовенства є історія вже знайомих нам священників. Якщо в часі буття сотрудником в о. Авдиковича молодий о. Тарнавський вважав, що його парох «консерватист, аристократ і сучасного руху не розуміє» [27, с. 141], то в зрілому віці він змінив свою думку: «Я нині доперва бачу, яка розумна була його консервативна політика, бо стан села се найліпше показував. Але тоді я так само був демагогічно настроений і такі самі помилки робив, як і ціла наша українська суспільність... Нині я бачу демагогічні кличі в іншому світлі: тільки нарід ошукують і деморалізують, а в дійсності йому нічого не дають. Дають тільки сатисфакцію крикунові. Йому здається, що, наговоривши цілу «кupu» речей, неможливих до зреалізування, вже все здобув. Це витворило в наших масах клясу крикунів, ревунів, письменців, що... думають здобути собі тим славу великих народних «патріотів». ... І нині я готовий на всяку жертву для української народної справи, але для такої, що в даних обставинах є можлива до зреалізування і для такої, що може бути вжита для будови нашого державного організму. А демагогія, це гнилий матеріал, з якого ніколи нічого збудувати не можна» [27, с. 141, 148–149]. Схожим чином і о. Пристай розкаювався у своєму використанні душпастирства не як цілі самої в собі, а для політики [22, с. 210].

Парафіяльне духовенство впродовж першої чверті ХХ ст. відчувало на собі вплив не лише націоналістичних, а й соціалістичних концепцій. Але якщо перші дуже часто акцептувалися парохами, то соціалізм і пов'язаний з ним радикалізм знаходили, з поодинокими винятками [34, с. 260–263], солідарний опір духовенства як на сторінках періодики, так і в практичній діяльності. Це стосувалось навіть таких часом радикальних національно і політично парохів, як о. Пристай [22, с. 307–309]. У рефераті на деканальному соборчику о. Роман Добровольський відзначав, що Церква не є супротивна духові демократизації, що охопив тогочасну Європу і спонукав до оборони убогих і скривджених. Такі функції референт вважав цілком згідними з характером християнства і Христовим вченням [14, арк. 77–77 зв.]. Тут чітко простежується вплив енцикліки папи Льва ХІІІ «*Requim Novarum*». Це свідчить про ознайомлення не лише провідників Церкви, а й загалу кліру з тогочасними загальноєвропейськими інтелектуальними тенденціями. Але засадничою різницею між позицією Церкви і соціалізмом було ігнорування останнім, на думку о. Добровольського, будь-яких етичних і релігійних принципів: «Принципи соціялістів: погорда всего того – що називає ся повагою і властію – Хула тому всему, що є сьвяте. Все то, що Божі і людські права установили для поступу людскости, має після них бути знесене. Відмовляють послуху властям, котрі від Бога одержали право. Всяду проповідують безвзглядну рівність людий ві всіх правах і обовязках. Зв'язь супружеску чоловіка з женою, котрі дикі народи уважали за щось сьвятого уважають неморальною. Нападають на право власности оперте на природі і хотіли би замінити на вспільну власність все,

що було набуто чи то легальним спадком, чи працею рук – чи в кінці ощадностию... Проти сеї ложної науки мусить духовенство виступати і з цілою рішучістю поборювати» [14, арк. 78].

Оригінальний спосіб боротьби з соціалістичними ідеями практикував о. Юліан Дзерович у Стрию. Він записався в члени радикальних товариств, зокрема до робітничої організації «Воля», і регулярно відвідував його читальню. Під час відвідин о. Дзерович спілкувався з робітниками, не засуджуючи їх з висоти амвону, а спокійно вислуховував інші точки зору і дискутував з ними. Такий спосіб виявився доволі ефективним[6]. Іншим шляхом була активізація роботи в економічних товариствах, зокрема «Сільському господарі», які під орудою духовенства мали б з'єднати клір і народ в міцну цілість за зразком німецьких католиків [13, арк. 14 зв.].

Ангажування парафіяльного духовенства в політичні процеси сприяло його диференціації за партійною ознакою. Найбільше парохів брали участь в діяльності УНДП, значною мірою як головній спадкоємниці давнішого народо-вського руху. З одного боку це дозволяло священикам виконувати свій «патріотичний обов'язок» (як вони його розуміли), а з іншого породжувало конфлікт між партійною карністю і солідарністю з церковними традиціями й нормами. Парафіяльне духовенство, прихильне до націонал-демократів, не було єдиним у цій ситуації. Показовими є дискусії навколо статті автора під псевдонімом «Священик-українець» «По виборах», поміщеної в «Ділі». Дописувач закликав духовенство безоглядно долучитися до роботи з національного освідомлювання народу задля боротьби з радикалами і соціалістами. Також автор критикує ідею окремої «клерикальної» партії, відводить парохам повністю підпорядковану щодо світської інтелігенції роль у народній роботі, фактично утверджуючи інструментальний підхід більшості світських націонал-демократів щодо ролі кліру в суспільстві [25]. У відповідь «Нива», навколо якої зосереджувались насамперед саме пов'язані з націонал-демократами священики, не заперечувала необхідності праці кліру на національному полі, але зазначала, що пропонована модель є неприйнятною з кількох причин. По-перше, «священик-українець» критикувався за ігнорування змісту перед формою, тобто, що просвітницька робота має бути не лише національною, але і її зміст має відповідати християнським засадам. По-друге, дописувачу «Діла» закидається, що він критикує за реальні і уявні провини парохів (зокрема на їх плечі складає провину за ширення радикальних ідей), натомість повністю ігнорує антицерковні і антирелігійні прояви в «Ділі» і націонал-демократичному середовищі [20].

Натомість у статті о. Теофіла Гординського, який обстоював роль «Діла» як головної «хроніки» доби і виправдовував прояви антирелігійних ідей у цьому часописі [5], проявилися різниці між парохами з ліберальнішого націонал-демократичного і консервативного християнсько-суспільного середовищ. Отець Гординський критикував часопис християнських суспільників «Руслан» за намагання відірвати духовенство від інтелігенції в народній праці, «клерикалізм» (тут – прагнення утворити окрему партію з духовенства) [5]. В архіві редакції «Руслана» зберігається чернетка статті у відповідь о. Гординському, яка висвітлює бачення вже християнсько-суспільної частини парафіяльного духовенства. Автор відкидає думку про підпорядкування духовенства світській інтелігенції, як такої, що виступає проти Церкви і релігії, зокрема проти ієрархів [11, арк. 2]. Водночас він звертає увагу, що лише той парох є добрим, котрий першочергово працює на церковній ниві, а вже згодом на національно-політичній [11, арк. 3].

Диференціація парафіяльного духовенства за партійною ознакою, а значною мірою серед партій неконсервативних за своїм характером, ставило на порядок денний питання про солідарність кліру. Його порушували як митрополит і єпископи в пастирських посланнях, так і самі парохі. Першочерговою була дискусія щодо необхідності окремої політичної організації для духовенства, т.зв «клерикальної партії», як називали цей проект в пресі. На користь такого варіанту виступало прихильне до західної клерикальної традиції християнсько-суспільне середовище і пов'язане з ним духовенство. Але загальний клір поділяв точку зору, що необхідною може бути хіба що неполітична організація на кшталт вже існуючих товариств імені св. апостола Павла чи св. апостола Петра. Позицію духовенства з націонал-демократичного середовища сформулював редактор «Ниви» о. Ярослав Левицький – що клір не має наміру творити жодної «клерикальної» партії чи перебирати у свої руки політичний провід. Єдина засторога прозвучала щодо популярних в тому ж таки «Ділі» антирелігійних проявів [10].

Нова станова організація в середовищі греко-католицького духовенства виникла в 1910 р., але не з ініціативи націонал-демократичних чи християнсько-суспільних священиків, а для згуртування русофільської частини кліру. Від початку ХХ ст. і до Першої світової війни священики-русофіли, які складали велику частину духовенства, все більше потрапляли в ізоляцію з огляду на процес націоналізації ГКЦ. Вони фактично стояли осторонь дискусій в середовищі парохів-народовців обох партій, оскільки їх програми, насамперед у національному аспекті, суперечили світогляду й традиціям русофільства. Стосунки цього середовища з парохами – носіями модерної української ідентичності – з означених вище причин поступово загострювались.

Новоутворене Товариство ім. св. Іоанна Златоустого, яке очолив канцлер митрополичої капітули, крилошанин о. Олександр Бачинський, перед початком Першої світової війни налічувало як мінімум 300 священників [24]. Його програма відображала неприхильні консервативним русофілам зміни в ідейно-політичному кліматі Галичини. У ній відзначалося, що першочерговою метою організації є консолідація духовенства перед антирелігійними течіями в суспільстві, захист східного церковного обряду від латинізації. Окремо зазначалося, що хоча товариство не є національно-політичне, проте його засновники засуджували український «сепаратизм», прирівнюючи його до національного нігілізму [1]. У цьому контексті священники-русофіли виступали проти подальшої «українізації» ГКЦ, насамперед активно протестували проти ідеї запровадження народної мови в молитвах і фонетичного правопису в діловодстві, вважаючи такі дії супротивними не лише церковній традиції в Галичині, а й загальнокатолицькій [7; 23; 28]. Важливою складовою діяльності Товариства ім. св. Іоанна Златоустого і його часопису «Церковный Востокъ» був захист парохів-русофілів від звинувачень у пропаганді православ'я. Вину за це явище покладали на латинізацію обряду і національно-політичну нетерпимість всередині Церкви щодо членів русофільського середовища [3]. Окрім цього, русофільське духовенство відмежовувало себе від представників радикальнішого крила цього руху – «новокурсників»: «Обвиняють насъ въ руссофильствѣ! Что же это такое страшное – это руссофильство? По этимологии слова, это: любовь къ Руссамъ – значить, къ русскому народу и совѣмъ не идентично съ «Россіофильствомъ». Мы не признаемъ къ «россіофильству», а только къ руссофильству. Но гдѣ законъ, который запрещать бы намъ любовь къ русскому народу?!... И не только нѣтъ такого закона, но напротивъ, есть поощреніе къ тому» [18]. Хоча такого закону дійсно не існувало, нездатність русофільського консерватизму до чіткої національної самоідентифікації багато в чому зумовила антирусофільську політику намісника Міхала Бобжинського напередодні Першої світової війни. Внаслідок цього, навіть далекі від активної політики парокси-русофіли мали труднощі з отриманням посад [18].

Одним із небагатьох питань, що об'єднували парафіяльне духовенство усіх партій, за винятком «західників», було протистояння латинізації. Надактивною тут, зрозуміло, була русофільська частина кліру, для якої протистояння полонізації і латинізації було основами власної консервативної традиції й ідентичності. Але і священники-народовці активно виступали проти цього явища. Тут варто виділити два ключових мотиви: захист традиції, з якою себе ототожнювала більшість кліру, не лише русофіли, та національний аспект. Останній полягав у тому, що через переманювання греко-католиків на католицизм польське духовенство намагалось ослабити український національний рух [22, с. 253–258]. У серпні 1913 р. комітет священників-народовців, утворений для складання меморіалу до Апостольської столиці щодо протиправних дій латинського кліру, розіслав по всій Галицькій митрополії звернення з детальними інструкціями, де містилось прохання до парохів укласти якомога точніший перелік проступків римо-католицького духовенства супроти греко-католиків [15, арк. 22–22 зв.]. Окрім латинізації, консолідаційним чинником були питання соціального забезпечення парохів, насамперед чимало років тривала боротьба за підвищення конгруй (виплат священникам з державного бюджету) [12, арк. 34–34 зв.].

Партійні протиріччя не завжди автоматично вели до ворожості між парохами. У спогадах о. Тарнавського є сюжет, присвячений чільному пароху-русофілу в околиці – о. Йоні Пелехатому. Активний народовець, о. Тарнавський зберігав з ним упродовж всього часу сусідства добрі стосунки, а о. Пелехатий навіть не ображався, коли його сусід-народовець та ряд інших молодих священників співали спеціально для нього «Ще не вмерла Україна» і «Не пора, не пора» [27, с. 208]. Втім, не були рідкістю і протилежні випадки. Наприклад, невід'ємною складовою життя сколівського деканату ГКЦ були постійні взаємні скарги двох парохів – народовця о. Євстахія Качмарського і русофіла о. Еміліана Каленюка. Як писав у своєму звіті о. Володимир Сабата, призначений митрополичим ординаріатом до розслідування цих скарг: «набрав смиренно підписаний переконання що... Отці... взаємно себе ненавидять и ненависть тая до крайної границі посунена опирає ся на ... чисто политичномъ, о. Качмарській есть загорѣлий украинець, а о. Каленюкъ загорѣлий москвофіль» [32, арк. 9]. Такі ситуації виникали не лише по лінії поділу русофіл/народовець, а й між носіями модерної української ідентичності. Так, у квітні 1907 р. сотрудник з села Магдалівка о. Володимир Коломієць через відмінність політичних позицій у брутальній формі виступив проти пароха Сороцька – о. Євгена Купчинського, до парафії якого приїхав в якості політичного агітатора [31, арк. 1–8].

Отже, суспільно-політичні дилеми початку ХХ ст. поставили парафіяльне духовенство у вкрай складну ситуацію. Його становище як часто єдиного представника освічених верств українського суспільства на місцях з одного боку робило його стійкішим до утримання впливу на суспільство, ніж, наприклад, світських консерваторів, які так і не створили дієвої політичної організації у цей час. З іншого боку, цей факт часто призводив до надмірного захоплення парохів українською політикою,

розмиваючи межу християнським консерватизмом і націоналізмом. Іншою, більш консервативною, була поведінка невтручання в активну політику, яка, втім, також мала позитивні і негативні прояви. Будучи активним учасником партійного життя, парафіяльне духовенство не могло абстрагуватися від нього задля зміцнення себе як окремого громадського чинника. Попри це, активне відстоювання священниками ролі провідників українського руху на місцях і наявність власних форм самоорганізації зберігали потенціал для поєднання парохами функцій захисників традиції, душпастирів та громадських активістів вже в міжвоєнний час, коли і сільські парохі, і митрополит та єпископи зіткнулись з викликами, що частково були продовженням досліджуваної доби, а значною мірою – новими, ще більш радикальними й небезпечними для консервативного світогляду і християнських цінностей.

Список використаних джерел

1. Во имя Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа! Всея Братии нашей искренней привѣтъ! // Церковный Востокъ. 1911. Вип. I. 2. Волянський О. «Нива» яка повинна бути, а яка вона є // Нива. 1908. Ч. 20 і 21. 1 листопада. 3. Въ настоящую минуту // Церковный Востокъ. 1913. Вип. I. 4. Голос з кругів духовенства о посліднім посланію владиків // Діло. 1908. Ч. 109. 18 (5 травня). 5. Гординський Т. Пишім більше про себе (голос в дискусії) // Нива. 1914. Ч. 13–14. 1 липня. 6. Дзерович Ю. Св'ященик між соціалістами // Нива. 1909. Ч. 18–19. 15 липня. 7. Дорожинській Д. Протестъ противъ резолюціи: учити школьную молодежь щоденныхъ молитовъ въ живомъ народномъ языкѣ // Церковный Востокъ. 1911. Вип. I. 8. Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині на зламі XIX–XX століть: соціальна характеристика, майновий стан, спроби самоорганізації // Галицька Митрополія 1303–1807–2007: Статті і матеріали / Ред. кол.: З. Білик, В. Гаюк, Я. Дашкевич та ін. Львів, 2008. С. 17–30. 9. Колб Н. «З Богом за Церкву і Вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XX століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. 324 с. 10. Левицький Я. «Нива» а клерикальна партія // Нива. 1907. Ч. 1. 1 січня. 11. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 5502 / П. 338. 6 арк. 12. Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі – ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника). Ф. 159. Спр. 6 / П. 1. 40 арк. 13. ВР ЛННБУ ім. В. Стефаника Ф. 159. Спр. 10 / П. 1. 24 арк. 14. Там само. Спр. 11 / П. 1. 80 арк. 15. Там само. Спр. 16 / П. 1. 31 арк. 16. Наше становище // Діло. 11 листопада (29 жовтня) 1908. 17. Непокірний. В справі остатного подвига митрополита гр. Шептицького // Громадський голос. 11 вересня 1908. 18. Несогласіє на парохіальную інституцію // Церковный Востокъ. 1913. Вип. IV. 19. Піп – воріг просвіти! // Громадський голос. 15 серпня. 1900. 20. Попис «св'ященика-українця» в «Ділі» // Нива. 1 липня 1907. 21. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів: спомини з минулого й сучасного. Том I / Репринт. вид. Дрогобич, 2010. 254 с. 22. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів: спомини з минулого й сучасного. Том II. Львів-Ньюйорк, 1935. 366 с. 23. Сверхочередное общее Собрание членовъ Общества имени св. Иоанна Златоустаго во Львовѣ // Церковный Востокъ. 1911. Вип. II. 24. Спись членовъ Общества им. св. Иоанна Златоустаго во Львовѣ // Церковный Востокъ. 1914. Вип. III. 25. Св'ященик-українець. По виборах // Діло. 14 червня 1907. 26. Тайний союз // Громадський голос. 26 липня 1907. 27. Тарнавський Ф. Спогади. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1981. 266 с. 28. Фонетика въ церковномъ дѣловодствѣ // Церковный Востокъ. 1913. Вип. IV; 29. Цегельський Л. Ad maiore poloniae gloriam // Діло. 14 (1) серпня 1908. 30. ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 2. Спр. 904. 30 арк. 31. Там само. Спр. 907. 8 арк. 32. Там само. Спр. 913. 18 арк.; 33. Що діяти народним учителям? // Громадський голос. 29 січня 1907. 34. Wojtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 333 s.

References

1. Vo ymia Hospoda Boha y Spasa nasheho Iysusa Khrysta! Vsei Bratyy nashei yskrennii pryvity! [In the name of the our Lord Jesus Christ! To all Brothers our sincere greetings!]. Tserkovnyi Vostok. 1911. Vyp. I. 2. Volianskyi O. «Nyva» yaka povynna buty, a yaka vona ye [«Nyva» what should be, and what it is]. Nyva. 1908. Ch. 20 i 21. 1 lystopada. 3. V nastoiashchuii mynutu [In the present moment]. Tserkovnyi Vostok. 1913. Vyp. I. 4. Holos z kruhiv dukhovenstva o poslidnim poslaniiu vlyadykiv [Voice from the clergy circles about the last message of the Bishops]. Dilo. 1908. Ch. 109. 18 (5 travnia). 5. Hordynskyi T. Pyshim bilshe pro sebe (holos v dyskusii) [Let's write more about ourselves (voice in the discussion)]. Nyva. 1914. Ch. 13–14. 1 lypnia. 6. Dzerovych Yu. Sviashchenyk mizh sotsyialistamy [Priest between the Socialists]. Nyva. 1909. Ch. 18–19. 15 lypnia. 7. Dorozhynskii D. Protest protyv rezoliutsiy: uchyty shkolnu molodezh shchodennykh molytov v zhyvom narodnom yazytsi [Protest against the resolution: to study daily prayers at school in a folk language]. Tserkovnyi Vostok. 1911. Vyp. I. 8. Kolb N. Hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni na zlami XIX–XX stolit: sotsialna kharakterystyka, mainovyi stan, sprobly samoorhanizatsii [Greek Catholic parish clergy in Galicia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries: social characteristic, property status, attempts of self-organization]. Halytska Mytropoliia 1303–1807–2007: Statti i materialy / Red. kol.: Z. Bilyk, V. Haiuk, Ya. Dashkevych ta in. Lviv, 2008. S. 17–30. 9. Kolb N. «Z Bohom za Tserkvu i Vitchyznu»: hreko-katolytske parafialne dukhovenstvo v Halychyni u 90-kh rokakh XIX stolittia [«With God for the Church and the Fatherland»: Greek Catholic parish clergy in Galicia in the 90s years of the 19th century] / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha. Lviv, 2014. 324 s. 10. Levytskyi Ya. «Nyva» a

klierykalna partiia [«Nyva» and the Clerical Party]. Nyva. 1907. Ch. 1. 1 sichnia. 11. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 11 (Barvinski). Spr. 5502 / p. 338. Sviashchenyk-Tovarysh, ale ne z «Dila» – psevd. «Pyshim pro sebe bilshе» (Holos v dyskusii), 1914, 6 ark. 12. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 159 (Hlynski). Spr. 6 / p. 1. Sluzhbove lystuvannia Hlynskoho z mytropolychoiu hreko-katolytskoïu konsystoriieiu u Lvovi, 1887–1926, 40 ark. 13. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 159 (Hlynski). Spr. 10 / p. 1. Isydor Hlynskyi. Prohramy i protokoly dekanalnykh soborchykiv, 1905–1925, 24 ark. 14. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 159 (Hlynski). Spr. 11 / p. 1. Isydor Hlynskyi. Referaty sviashchenykyv na relihiini temy, prochytani na «soborchykakh», 1907–1924, 80 ark. 15. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 159 (Hlynski). Spr. 16 / p. 1. Isydor Hlynskyi. Rozrizneni materialy (stanovyshche uniatskoï tserkvy i dukhovenstva, bizhuchi spravy), 1903–1927, 31 ark. 16. Nashe stanovyshe. [Our situation]. Dilo. 1908. Ch. 255. 11 lystopada (29 zhovtnia). 17. Nepokirnyi. V spravi ostatnoho podvyha mytropolyta gr. Sheptytskoho [Insubordinate. In the case of the last feat of Metropolitan Graf Sheptytsky]. Hromadskyi holos. 1908. Ch. 53. 11 veresnia. 18. Nesohlasie na parokhialnuiu ynstytutsiiu [Disagreement on the parish institution]. Tserkvonyi Vostok. 1913. Vyp. IV. 19. Pip – vorih prosvity! [Priest – the enemy of enlightenment!]. Hromadskyi holos. 1900. Ch. 16. 15 serpnia. 20. Popys «sviashchenyka-ukraintsia» v «Dili» [Article of «Ukrainian priest» in «Dilo»]. Nyva. 1907. Ch. 13. 1 lypnia. 21. Prystai O. Z Truskavtsia u svit khmaroderiv: spomyny z mynuloho y suchasnoho [From Truskavets into the world of skyscrapers: memoirs from the past and the present]. Tom I / Reprint. vyd. Drohobych, 2010. 254 s. 22. Prystai O. Z Truskavtsia u svit khmaroderiv: spomyny z mynuloho y suchasnoho [From Truskavets into the world of skyscrapers: memoirs from the past and the present]. Tom II. Lviv–Niuiork, 1935. 366 s. 23. Sverkhocherednoe obshchee Sobranie chlenov Obshchestva ymeny sv. Ioanna Zlatoustaha vo Lvovy [Extraordinary general meeting of the members of the St. John Chrysostom Society in Lviv]. Tserkovnyi Vostok. 1911. Vyp. II. 24. Spys chlenov Obshchestva ym. sv. Ioanna Zlatoustaha vo Lvovy [List of members of St. John Chrysostom's Society in Lviv]. Tserkovnyi Vostok. 1914. Vyp. III. 25. Sviashchenyk-ukraints. Po vyborakh [Ukrainian priest. After elections]. Dilo. 1907. Ch. 122. 14 chervnia. 26. Tainyi soiuz [Secret union]. Hromadskyi holos. 1907. Ch. 55. 26 lypnia. 27. Tarnavskiy F. Spohady [Memories.]. Toronto: Ukrainiske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», 1981. 266 s. 28. Fonetyka v tserkovnom dilovodstvi [Phonetics in church paperwork]. Tserkovnyi Vostok. 1913. Vyp. IV. 29. Tsehelskyi L. Ad maiore poloniae gloriam [For more Polish honor]. Dilo. 1908. Ch. 182. 14 (1) serpnia. 30. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 201 (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia, m. Lviv). Op. 2. Spr. 904. Skarhy, protokol rozsliduvannia, lystuvannia z Halytskym namisnytstvom u m. Lvovi, Berezhanskym, Zhuravenskym dekanatamy ta in. dokumenty stosovno sviashchenykyv Biletskoho Emiliiana, Petrytskoho Petra ta Sadovskoho Mykoly, 1904–1906, 30 ark. 31. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 201 (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia, m. Lviv). Op. 2. Spr. 907. Donesennia Skalatskoho dekana, skrha, protokol rozsliduvannia pro rozghliad zvyuvachen vid parokha s. Sorotsko Kupchynskoho Yevhena proty sotrudnyka s. Mahdalivka i ekspozytora Kolomytsia Volodyslava v hanebnomu i znevazhlyvomu stavlenni pid chas pryizdu do yikhnoi parafii na peredyborni zbory, 1907, 8 ark. 32. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. F. 201 (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia, m. Lviv). Op. 2. Spr. 913. Donesennia Liubinetskoho, Skolivskoho, Tukhlianskoho dekanativ, poiasnennia sviashchenykyv ta in. dokumenty pro rozghliad zvyuvachen vid parokha s. Slavsko Kachmarskoho Yevstakhiia proty sotrudnyka s. Khashchovanie Kaleniuka Emiliiana v oskvernenni yoho v hazeti «Halychanyn», pidburiuvanni proty noho parafian, politychnykh ahitatsiiah, 1907, 1909, 18 ark. 33. Shcho diiaty narodnym uchyteliem? [What should folk teachers do?]. Hromadskyi holos. 1907. Ch. 8. 29 sichnia. 34. Wojtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918) [«Fathers of the nation». Greek Catholic clergy in the national movement of Galician Ruthenians (1867–1918)]. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 333 s.

Roman Lekhniuk

SOCIO-POLITICAL DILEMMAS OF THE GREEK-CATHOLIC PARISH CLERGY IN GALICIA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

In the article, on the basis of unpublished source materials and memoirs are analyzed main problems of the Greek Catholic parish clergy in Galicia at the beginning of the 20th century in the socio-political sphere. It was found that the key problem was finding the balance between performing pastoral functions and the role of political functionaries. The analysis of the ways of solving this dilemma allows distinguishing several models of priest's behavior – from absolute passive to excessive active. It was investigated that another dilemma was the relationship with secular political environments, which had an actual, often instrumental, vision of the clergy role in the Ukrainian national movement. It was traced how this problem influenced the views of the parish clergy on their relationship with political parties and the need to create their own political organization.

Key words: Greek Catholic Church, parish clergy, Galicia, nationalism, socialism.

УДК 94 (477.74) «1920»

Олександр Шишко

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСІ (ТРАВЕНЬ 1920 Р.)

У статті досліджується здійснення політичного терору Одеською губернською надзвичайною комісією (далі – ОГНК) у травні 1920 р. За березень-квітень ОГНК, очолювана Станіславом Реденсом, прийняла, зокрема, рішення про розстріл 113 осіб. Упродовж травня відбулося дев'ять засідань колегії ОГНК, на яких прийнято рішення про розстріл 163 осіб. У 90-х рр. ХХ ст. 42 особи з цього переліку реабілітовано. Посилення терору в травні 1920 р. стало наслідком значного погіршення економічного становища, зокрема продовольчого забезпечення. Це, у свою чергу, спричинило поширення спекуляції, особливо, валютою. Відповідно спекулянти та фальшивомонетники доповнили перелік осіб, які були обвинувачені «у контрреволюційній діяльності». Наступ українського та польського війська на Київ призвів до початку «розкриття підпільних організацій, які ставили за мету повалення радянської влади». Розкриття «підпільної петлюрівської організації» стало демонстрацією переходу до «безпощадного винищення куркульсько-петлюрівських елементів як злісних ворогів радянської влади».

Ключові слова: Одеса, політичний терор, концтабір, контрреволюція, реабілітація.

Після прийняття законів про декомунізацію у 2015 р. в Україні активізувався процес демонтажу комуністичних символів, який засвідчив той факт, що в українському суспільстві ще існують значні прошарки населення, громадські організації та політичні партії, які негативно ставляться до знесення пам'ятників, перейменування населених пунктів, адміністративних одиниць, вулиць, майданів, назви яких уособлювали тоталітарне минуле. Отже, хоча комуністичні символи зникли з навколишнього простору, у свідомості багатьох людей радянське минуле продовжує викликати ностальгію, впливає на їхню поведінку, у тому числі у політичному житті під час проведення виборів до представницьких органів влади.

Тому дослідження комуністичного тоталітарного режиму, особливо державного терору радянського зразка у всіх його проявах, має не тільки теоретичне, а й практичне значення, адже минуле продовжує стримувати поступальний розвиток України, демократичні перетворення ще не набули всеохоплюючого характеру.

Українська історіографія накопичила значний масив досліджень політики терору комуністичної влади, у тому числі на регіональному рівні. У третьому томі «Одеського мартиролога» вміщено анотації на 132 архівно-слідчі справи, фігурантами яких було 158 осіб, заарештовані ОГНК упродовж лютого-квітня 1920 р. [1, с. 176–475]. У 90-х рр. ХХ ст. 42 особи з цього переліку, розстріляні у травні 1920 р., реабілітовано. Наступне фундаментальне дослідження політики терору радянської влади на Одещині побачило світ у рамках Всеукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Відповідно у виданні «Реабілітовані історією. Одеська область» один з розділів присвячено політиці терору періоду становлення радянської влади та наведено стислий виклад інформації про «викриття Одеською губЧК підпільної петлюрівської організації» [2, с. 27]. Ще раніше подібна інформація була вміщена у праці Віктора Ченцова, який зробив посилання на харківську газету «Пролетарий» [3, с. 76].

У той же час ще потребують детального вивчення окремі періоди здійснення терору такими каральними органами, як ОГНК. Тому метою цієї статті є дослідження політичного терору в Одесі у травні 1920 р. на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівно-слідчих справ з архіву управління СБУ в Одеській області, періодичних видань та з'ясування особливостей форм та методів терору ОГНК цього періоду.

З перших днів свого володарювання в Одесі у лютому 1920 р. більшовицька влада в особі губернського революційного комітету (губревкому) активно розпочала процес «комуністичного будівництва». Одночасно створено Одеську губернську слідчу комісію (далі – ОГСК), перед якою поставлено завдання виявляти та арештовувати «контрреволюційні елементи». Ця комісія, очолювана Борисом Северним, за час свого існування впродовж лютого та початку березня розстріляні рішення не приймала, а лише проводила арешти та здійснювала попереднє слідство.

Ситуація змінилася, коли 4 березня до Одеси прибула група надзвичайників, серед яких був Станіслав Реденс, який очолив ОГСК, яка вже 9 березня була перейменована в ОГНК. Впродовж березня-квітня відбулося дев'ять засідань нового складу колегії ОГНК, на яких прийнято рішення про розстріл 113 осіб, про ув'язнення до концтабору 110 осіб, про передачу 29 справ на розгляд революційного трибуналу та про продовження слідства у справах 33 осіб. Також були прийняті

рішення про звільнення 182 осіб. Це пов'язано з тим, що під час облав у місті затримувалася значна кількість осіб.

У травні ситуація в Одесі та Одеській губернії, так само як і в усій Україні, значно погіршилася. У першу чергу це стосувалося продовольчого забезпечення, вірніше його відсутності у зв'язку з тим, що селяни відмовлялися виконувати декрет про хлібну розкладку з його нормами про «тверді ціни» на збіжжя. Дефіцит палива часто не давав можливості випікати хоча б мінімальну кількість хліба, через що ціни на хліб та товари першої необхідності зросли за лютий-квітень 1920 р. майже на 300 %. Крім цього, відсутність грошових знаків дрібного номіналу, у зв'язку з чим робітники отримували заробітну плату 10-тисячними купюрами та змушені були їх розмінювати за великий відсоток, спричинила зростання невдоволення серед робітників.

Більшовицька влада ще у лютому 1920 р. заборонила обіг грошових знаків нерадянського зразку. Але при цьому не змогла забезпечити потреби у грошовій масі, особливо купюр дрібного номіналу. Що, з одного боку, призвело до збільшення виготовлення та збуту фальшивих грошей, а з іншого, – до того, що в неофіційному обігу продовжили знаходитися купюри: «романовські», «керенки», «донські», «колокольчики» та українські карбованці. У відповідь ОГНК регулярно викривала фальшивомонетників, розстрілюючи та ув'язнюючи їх до концтабору. Так, на засіданні колегії ОГНК, яке відбулося 4 травня, прийнято рішення про розстріл Степана Кашенкова, Шайчика та Елі Гершкович, Михайла Семенова, Петра Внукова та Іхель Штельмаха, обвинувачуваних «у збуті фальшивих грошових знаків».

Загалом на цьому засіданні, яке відбулося за участі Станіслава Реденса, Макса Дейча, Леоніда Заковського та Уральцева, прийнято рішення про розстріл десяти осіб, до концтабору ув'язнено 12 осіб, щодо п'яти осіб слідство продовжено, 23 особи звільнено з-під варті [4, арк. 72–87]. Третій том «Одесского мартиролога» містить анотовані справи щодо чотирьох страчених осіб. Так, Лев Авербух, який сам був комуністом, був обвинувачений «у видачі комуністів білогвардійській контррозвідці з кар'єрною метою», Микола Недзельський «у контрреволюційній діяльності, яка виражалась у погромних повстаннях та виступах, у службі у білогвардійських частинах та повстанських загонах», подібні обвинувачення висунуто Трофиму Карпову, а Андрій Гаврилук був обвинувачений «у зраді радянській владі, у грабунках та розбійних нападах». Усі були реабілітовані у 90-х рр. XX ст. [1, с. 212–214, 279–280, 379–381, 415–417]. Всього у третьому томі «Одесского мартиролога» міститься 42 анотовані справи реабілітованих осіб, щодо яких колегією ОГНК впродовж травня прийняте розстрільне рішення.

Це засідання колегії відрізнялося великою кількістю розглянутих організаційних питань. Зокрема, розглядалось питання стосовно арештованих галичан та про їхнє майно. Відповідно до телеграми начальника штабу Південно-Західного фронту всіх галичан нижніх чинів ОГНК мала відправити до Харкова, а їхнє військове майно конфіскувати та передати у користування батальйону при ОГНК. Обговорення цього питання на колегії ОГНК викликане тим, що напередодні у місті розігралася «одеська трагедія», коли після повстання підрозділів Червоної Української Галицької армії проти радянської влади за наказом С. Реденса заарештовано 640 галичан, які лікувалися в одеських шпиталях, у тому числі 240 старшин. Незабаром їх звільнено та дозволено виїхати з міста до своїх військових частин. Але до ешелону, у якому розмістилися галичани, паротягу не подали. Натомість серед ночі вагони були оточені підрозділами ОГНК, які відкрили вогонь, застреливши таким чином за різними відомостями від 20 – до 60 осіб. Після цього поранених відвезли до лікарень, інших знову заарештували [5, с. 88].

9 травня 1920 р. на засіданні колегії ОГНК, у якому, крім С. Реденса, М. Дейча, Л. Заковського, Уральцева, взяв участь ще й Соколов прийнято рішення про розстріл 16 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, щодо трьох осіб продовжено слідство, 66 осіб звільнено з-під варті [4, арк. 88–99]. На цьому засіданні також був присутній «представник начальника особливої групи при начальнику всіх НК та особливому відділі при Раднаркомі України тов. Мартинов». Після його доповіді прийнято рішення розстріляти двох осіб, обвинувачуваних «у бандитизмі», але які були вже вбиті караулом «під час спроби втечі». Більш детальна інформація про цих осіб містилася у газетній публікації з розстрільним списком: «Обидві крупні бандити-нальотчики, які у 1918 р. втекли з Московського концтабору, здійснили багато набігів й грабунків з вбивствами, під час спроби втечі були розстріляні на Сабанеєвському узвозі» [6].

Також після доповіді Федора Мартинова прийнято рішення розстріляти сімох осіб «за бандитизм», причому виконання цього рішення трьом з них призупинено після звернення того ж Ф. Мартинова, дві особи ув'язнено до концтабору, щодо однієї особи слідство продовжено. Трьох осіб розстріляно за «підробку дозволу «опродкомгуба» на вивіз значної кількості солі на адресу кооперативу «Южный Меркурий» та за дискредитацію цим радянської влади в очах населення». Павла Зіверта розстріляно за обвинуваченням «у службі у білогвардійців у державній варті», у газетній публікації ще й зазначалося що за «травлю й ловлю комуністів та активну

контрреволюційну роботу». Його дружину ув'язнено до концтабору «до закінчення громадянської війни».

Впродовж всього 1920 р. ОГНК регулярно проводила арешти осіб, які служили у денікінській армії, та особливо у контррозвідці. На засіданні 9 травня прийнято рішення розстріляти Володимира Максимовича та Кузьму Кулішова «за службу у державній варті», Костянтина Гладкова «за службу у контррозвідці та побитті політичних ув'язнених», Петра Семенова «як незареєстрованого офіцера», Володимира Серпіліна «за службу у французькій контррозвідці та побитті комуністів» [1, с. 202–205; с. 301–304; с. 313–316; с. 328–332; с. 346–349]. Усі вони були реабілітовані. А от Анатолію Кільдєєву у реабілітації відмовлено. У висновку прокуратури Одеської області зазначалося, що «аналіз матеріалів справи свідчить про обґрунтованість притягнення А. Кільдєєва до кримінальної відповідальності» [7, арк. 76]. Такий висновок прокуратури зроблено на основі показів трьох свідків, які вказали на факт перебування А. Кільдєєва у денікінській контррозвідці, причому один із них був арештований контррозвідкою, але залишився живий. У показах свідків не було жодної згадки не те що про участь А. Кільдєєва у розстрілах, а й катуваннях арештованих. Натомість колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл А. Кільдєєва, обвинувативши його «у провокації, у службі у денікінській контррозвідці та побитті радянських службовців» [7, арк. 73].

На засіданні колегії ОГНК, яке відбулося 12 травня та у якому взяли участь лише С. Реденс, М. Дейч та Л. Заковський, прийнято рішення про розстріл 12 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, справу однієї особи передано до ревтрибуналу, 23 особи звільнено з-під варті. Знову шість осіб були обвинувачені у причетності до денікінської армії та контррозвідки та реабілітовані. Інші шість осіб були страчені за скоєння кримінальних злочинів: «за утримання злочинського притону», «за участь у збройному пограбуванні», «намагання звільнити з-під варті арештованих бандитів», «за напад та обеззброєння чинів міліції та за участь у бандитизмі» [4, арк. 100–107]. Тут варто наголосити, що ОГНК вела рішучу боротьбу з кримінальними елементами, розстрілюючи без суду і слідства осіб, які були причетні до скоєння злочинів.

14 травня відбулось наступне засідання колегії ОГНК у повному складі. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 30 осіб, до концтабору ув'язнено 13 осіб, з-під варті звільнено 23 особи [4, арк. 108–116]. Серед них було 11 осіб, які були страчені за обвинуваченням «у фабрикації та збуті фальшивих грошей».

Це було перше засідання, на якому розглядалася справа «про діяльність підпільної організації, яка мала за мету заклик до повалення радянської влади шляхом прокламацій та антирадянської агітації». На жаль, справи обвинувачених у цій справі осіб не вдалося виявити у архіві УСБУ в Одеській області. Єдиним джерелом, яке містить більш детальну інформацію, ніж та яка присутня у протоколі засідання колегії ОГНК, є дві газетні публікації. Перша публікація містила інформацію під назвою «Розкриття підпільної денікінської організації», яка, відповідно до звіту ОГНК, «мала за мету підняття повстання серед німців-колоністів, селян-куркулів та серед несвідомого елемента міста для повалення радянської влади». Далі у цій публікації розповідалося про діяльність цієї організації, яка полягала у тому, що її члени друкували прокламації, які закликали населення до єврейських погромів, а також вели усну агітацію на околицях міста, в установах, на базарах і взагалі у тих місцях, де було скупчення народу. Крім цього, ОГНК отримала агентурні відомості про те, що у швейцарському консульстві проживали відверті контрреволюціонери, білогвардійці та що там друкувалася контрреволюційна література під керівництвом офіцерів, які служили у добровольчій контррозвідці, та співробітників денікінського відділу пропаганди в Одесі та карно-політичного розшуку. ОГНК встановлено найенергійніше слідкування за всіма підозрілими у підпільній контрреволюційній роботі проти радянської влади у результаті чого з'ясовано, що у швейцарському консульстві проживали без прописки Анатолій Грабовський та сім'я Великанових. Крім цього, у консульстві влаштовано головну штаб-квартиру цієї організації, до складу якої входили А. Грабовський, Петро Шеховцов та Павло Петровський, який мешкав в Одесі під прізвиськом Купенко. Найбільш активними помічниками цих керманців були Олександр Добровольський, його син Сергій Добровольський, Георгій Антонов та колишній співробітник одеського відділу пропаганди за Денікіна Еммануїл Веліховський (він же Луцинський Самуїл). Головними агітаторами й розповсюджувачами літератури були Борис Лебединський, Микола Туркан-Суринович, Олександр Кравченко та Прокопій Терновський.

У цьому ж номері газети опубліковано список розстріляних осіб, з короткою інформацією про них та про підстави страти. Отже, цей список містив 12 осіб: «Грабовський А. В., 23 роки, колишній помічник завідувача відділом поширення літератури одеського відділу пропаганди добровольчої армії; Шеховцов П. В., 42 роки, капітан; Петровський-Купенко П. Ю., 40 років, інспектор пропаганди ростовського відділу добрармії; Кравченко-Мотяш О. Г., 25 років, поручик, офіцер-пропагандист одеського відділу пропаганди при добровольчій армії; Добровольський О. В., 44 роки, полковник;

Добровольський С. О., 20 років, поручик, син О. Добровольського; Лебединський Б. Ф., 19 років, Туркан-Суринович М. П., 20 років, Тернавський П. Ф., 20 років, партизан Дроздовської дивізії (всі троє були співробітниками одеського відділу пропаганди при добровольчій армії); Антонов Г. І., 39 років, офіцер-пропагандист одеського відділу пропаганди при добровольчій армії; Глушков М. П., який переховував білогвардійських підпільних працівників; Левіт Н. Д., 32 роки, який переховував Лебединського та інших членів білогвардійської організації». Також ця газетна публікація дещо доповнювала інформацію з протоколу засідання колегії ОГНК: «Перші десять осіб розстріляні за активну участь у білогвардійській підпільній організації, яка переслідувала мету повалення радянської влади, провокаційні виступи, антирадянську агітацію, поширення білогвардійської літератури. Два останніх за те, що переховували у себе вдома контрреволюціонерів та за активну допомогу підпільній білогвардійській організації» [8]. В. Ченцов та В. Савченко у своїх працях лише вказали на те, що розстріляно 10 керівників підпільної білогвардійської організації [2, с. 27; 3, с. 76].

Наступне засідання колегії ОГНК тривало 17 та 18 травня. На цьому засіданні прийнято рішення також про розстріл 30 осіб, причому за розпорядженням С. Реденса рішення про страту трьох осіб призупинено, до концтабору ув'язнено 36 осіб, справи чотирьох осіб передано до ревтрибуналу, 103 особи звільнено з-під варті [4, арк. 117–142].

Це засідання колегії було особливе тим, що вдруге розглядалось питання про діяльність підпільної організації, але на цей раз мова йшла про «підпільну петлюрівську організацію». Розкриття цієї підпільної організації стало своєрідною відповіддю на програмну заяву Ф. Дзержинського після його прибуття до України. Під час бесіди зі співробітником «Укрросту» він заявив, що «у зв'язку з подіями на Західному фронті підпільна діяльність різних антирадянських організацій, анархо-бандитських зграй та петлюрівських організацій ожила, а тому викоринення у найкоротший термін вогнищ цієї антирадянської роботи є найбільш нагальною задачею моменту». До всього, ця його заява була знаковою ще й у тому плані, що тут оголошено про припинення практики червоного терору як політики залякування, арештів та знищення ворогів революції за ознакою їх класової приналежності або їх ролі у минулі дореволюційні періоди та переходу до «безпощадного винищення анархо-бандитів та куркульсько-петлюрівських елементів як злісних ворогів Радянської влади». Навпаки, як наголосив Ф. Дзержинський, тепер «навіть перебіжчики з інших таборів, ліберально налаштовані, зустрінуть з нашого боку теплий прийом, якщо тільки буде упевненість у тому, що вони прийшли з метою чесно служити Радянській владі» [9].

Отже, газетна версія «розкриття підпільної петлюрівської контрреволюційної організації, яка мала за мету підняти повстання в Одесі та в Одеському повіті проти Радянської влади», виглядала таким чином. У п'ятницю 7 чи суботу 8 травня повинна була бути інсценована відправка з Одеси на фронт проти Тютюнника бойового загону з музикою, прапорами, під звуки «Інтернаціоналу». Але ОГНК вдалось попередити цю відправку, тому що з'ясувалось, що загін виявився загonom підпільної петлюрівської організації. Відповідно ОГНК арештувала всіх знакових та найбільш дієвих осіб цієї організації, на чолі якої перебував колишній командир добровольчого Дроздовського полку Гусак-Гусаченко. В Одесі він організував загін, який мав виступити на фронт, нібито проти Тютюнника під виглядом червоноармійської частини, після цього підняти в Одеському повіті куркульське повстання і у вирішальну мить перейти на бік Тютюнника. Головним завданням Гусака-Гусаченка було об'єднати навколо себе якомога більшу кількість білогвардійських бойових офіцерів, обіцяючи їм командирські посади у Тютюнника, тому що у нього була велика недостача в офіцерах. Для успішності задуманої справи організацією замовлено печатки Одеського повітового воєнкома, без дозволу якого загін не міг бути відправленим на фронт. В організації знайдено також інші підроблені печатки, бланки й документи, на основі яких члени організації мешкали в Одесі. Першим помічником та замісником Гусака-Гусаченка був брат Тютюнника – Георгій Тютюнник, який мешкав в Одесі під прізвищем Тютюнников [8]. Колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти Георгія Тютюнникова (32 роки), Володимира Маковського, Миколу Солчинського (34 роки), Галину Чижевську (26 років), Михайла Ротаря, Юхима Пушкаря, Івана Пацойця (27 років), Михайла Клика (24 роки) та Георгія Гапонова (27 років) [4, арк. 131].

Архівно-слідчі справи обвинувачених осіб так само не вдалось виявити в архіві УСБУ в Одеській області. Газетний же матеріал потребує критичного ставлення, тому доречною виглядає ремарка В. Савченка про те, що «Гусаченко нібито готував перехід сформованих ним збройних частин на бік Тютюнника» [2, с. 27].

20 травня відбулося наступне засідання колегії ОГНК. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 24 осіб, до концтабору ув'язнено 32 особи, з-під варті звільнено 89 осіб, до ревтрибуналу направлено дві справи, щодо двох осіб слідство продовжено, а щодо двох осіб слідчі дії припинено. Також прийнято рішення про розшук двох осіб з наступною їх стратою. Одна справа стосувалася Стефана Тречука, якого визнано «підозрілою особою та як галичанина відправлено до Харкова разом з іншими арештованими галичанами» [4, арк. 143–162].

Ще двом особам з цього розстрільного списку юридичним консультантом УСБУ в Одеській області у 1995 р. у реабілітації відмовлено у зв'язку з тим, що вони «обвинувачувались у бандитизмі» [10, арк. 25]. Мова йде про Федора Васильєва та Герасима Сушка, віком 19 та 20 років, яких 12 квітня за підозрою у бандитизмі заарештовано співробітником комендатури міста Одеси та порту. Перший раз вони були допитані 22 квітня військовим слідчим адміністративно-юридичного відділу при коменданті міста та порту Лісовським. Другий раз допит відбувся 15 травня у відділі з боротьби з бандитизмом у ОГНК. Обидва рази всі обвинувачення у бандитизмі вони відкидали, тому всі обвинувачення ґрунтувалися на показах свідка, який заявив про те, що «Васильєв за добровольців затримував відповідальних людей та під загрозою арешту вимагав від них гроші». Сам свідок начебто дав Васильєву, який тоді мав прізвище Адаменко, 250 рублів, щоб уникнути арешту. Згодом цей же свідок бачив Васильєва-Адаменка у порту у формі добровольця, що викликало у нього думку про те, що той служив у портовій контррозвідці. На час арешту Ф. Васильєв служив у Червоній армії, до Одеси прибув у відпустку, тому у справі є свідчення члена КП(б)У, військового чиновника Ф. Ковальського про те, що «Ф. Васильєв є чесний і вірний слуга Радянської влади, ніякий не бандит». Крім цього, на ім'я Лісовського надійшла заява від імені комісара будинку по вулиці Балковській та А. Адаменко, яку також підписали вісім мешканців цього будинку, у якій мова йшла про те, що Ф. Васильєв прибув у відпустку з фронту, з раннього дитинства ніколи не був помічений у протиправних діях, а тому підписанти просили слідчого відпустити арештованого під їхнє поручительство.

Так само шість осіб підписалися під листом матері Г. Сушка написаного на ім'я Лісовського, у якому містилася та ж сама інформація, що була зафіксована під час допиту Г. Сушка. Суть справи полягала у тому, що Г. Сушко займався хліборобством, свій земельний наділ здавав у оренду, а сам допомагав господарювати своєму дядькові, чим утримував свою матір та родину з шести осіб. Г. Сушко приїхав до матері на Пасху, випадково зустрів свого знайомого Ф. Васильєва, під час прогулянки містом їх і заарештовано. До речі, Г. Сушко заявив, що Адаменко і Васильєв це різні люди. Проте висновок помічника уповноваженого з боротьби з бандитизмом ОГНК базувався виключно на показах свідка з пропозицією до колегії прийняти рішення про їх розстріл, що вона й зробила.

Ця справа та багато подібних справ, фігурантам яких відмовлено у реабілітації або взагалі вони не подавалися на реабілітацію, свідчить про те, що цей процес був недосконалим, закритим від громадськості, не відповідав об'єктивному історичному підходу й тому потребує перегляду та врегулювання.

Двадцять першого травня відбулось наступне засідання колегії ОГНК. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 10 осіб (одна особа, якій винесено вирок, втекла), до концтабору ув'язнено 18 осіб, з-під варті звільнено 52 особи, до ревтрибуналу направлено одну справу, щодо трьох осіб слідство продовжено, а щодо п'яти осіб слідчі дії припинено. На цьому засіданні зокрема прийнято рішення покарати Я. Жабка за спекуляцію, а М. Малешкевича за видачу фальшивих документів для виїзду до Польщі, помістивши їх в'язниці «як заручників, як польських підданих». До речі, на «поляків, як підданих держави, яка розпочала збройну боротьбу проти Росії» не поширювалась амністія, яка була прийнята «на честь 1 травня 1920 року» [10]. Справи Є. Топлиган «як румунськопідданої» та ще 4-х осіб за ініціативи Л. Заковського передано до особливого відділу 14-ї армії [4, арк. 163–172].

На засіданні колегії ОГНК, яке відбулось 24 травня, прийнято рішення про розстріл 19 осіб, до концтабору ув'язнено 14 осіб, з-під варті звільнено 13 осіб, щодо однієї особи слідчі дії припинено у зв'язку з її втечею. За ініціативою С. Реденса прийнято рішення продовжити слідчі дії стосовно професора Г. Стаднікова, який «за білих був головою Оборони Одеси». Анотовані справи двох осіб вміщено у третьому томі «Одесского мартиролога», всі вони були реабілітовані.

Більшовицька влада виготовлення та збут фальшивих грошей наряду з бандитизмом вважала одних із найтяжчих злочинів. У розмові зі співробітником газети «Вісти» представник ОГНК заявив, що серед всіх видів спекуляції найбільш небезпечною для радянської влади є спекуляція валютою. Це було для неї великим злом, адже піднімаючи ціну на валюту, спекулянти тим самим зменшували курс рубля. Відповідно представник ОГНК заявив, що валютні спекулянти будуть каратися і як спекулянти, і як контрреволюціонери. Тому ці особи не підлягали амністії. Крім спекулянтів під дію цієї амністії не потрапляли «активні контрреволюціонери, бандити, дезертири, професійні злодії, а також ті, хто скоїв злочин за посадою, чим явно дискредитували радянську владу» [11].

Незважаючи на погрози та покарання спекуляція валютою не припинялася. Ця спекуляція, зокрема, значно підвищила у ціні карбованці або «українки», тому фальшивомонетники почали їх виготовляти у великих розмірах, на що не могла звернути увагу ОГНК. У результаті активних пошукових дій виявлено декілька «фабрик фальшивих грошей». Одна з таких «фабрик» друкувала

«українки» номіналом 50 крб. на хуторі Мушинського біля села Нерубайського. Під час обшуку виявлено машину зі всіма необхідними пристосуваннями для друку грошей, літографічне каміння, фарбу, валики тощо та 50 тис. крб. у наполовину виготовленому вигляді. Відповідно заарештовано та розстріляно власника хутора Якова Мушинського, двох колишніх офіцерів Добровольчої армії Теофіла Юндта та Отто Феля. Дружину Я. Мушинського Ерозміну ув'язнено до концтабору на два роки.

На цьому засіданні колегії ОГНК прийнято рішення про поширення діяльності ОГНК на повіти губернії, зокрема через створення секретних підвідділів у структурі повітових виконкомів. Вирішено делегувати право М. Дейчу та Л. Заковському надіслати до повітів частину працівників колишнього особливого відділу та секретно-оперативного відділу ОГНК. Також призначено керівників цих підвідділів: у Одеському повіті завідувачем став Курочкін; у Тираспольському – Нефьодов, а його помічником Подзаходников; у м. Вознесенськ – «командирований партією тов. Масленников»; у м. Ананьїв – «уповноважений з боротьби з контрреволюцією ОГНК тов. Григор'єв» (на його місце призначено Глебова); у м. Балта – «командированого Балтським повітвиконкомом тов. Корнев». Для фінансового забезпечення їхньої діяльності всім повітовим секретним підвідділам видано авансом по 1 млн рублів. Крім цього, призначено Бармінського уповноваженим з боротьби зі шпигунством та з військових справ при секретно-оперативному відділі ОГНК. Поширення діяльності ОГНК на повіти викликане тим фактом, що там панував «бандитизм, куркульство й шовінізм».

28 травня відбулося останнє у цьому місяці засідання колегії ОГНК, у якому взяли участь С. Реденс, М. Дейч, Л. Заковський, Уральцев. На цьому засіданні прийнято рішення про розстріл 12 осіб, до концтабору ув'язнено 34 особи, з-під варті звільнено 39 осіб, з них 10 осіб вислано за межі губернії, щодо однієї особи слідчі дії припинено у зв'язку з її відсутністю. На цьому засіданні з'явилася така новація як фінансове покарання, дві особи були оштрафовані на 2 млн крб., три особи на 1 млн крб. [4, арк. 179–186]. Знову п'ять осіб розстріляно за фальшування грошей у справі «фабрики з Великого Фонтану». Загалом на кінець травня ліквідовано вісім «великих фабрик з виготовлення фальшивих кредитних білетів».

У рішеннях засідання цієї колегії привертають увагу дві справи, які розглядалися одна за одною. У одній з них фігурував В. Каплаухін «кат Комендантського Управління, брав участь у розстрілі робітників, під час арешту вчинив збройний спротив». За це його ув'язнено до табору на п'ять років. Це в той час, коли обвинувачення у «побитті комуністів» було підставою для розстрілу. Ця невідповідність покарання була не поодиноким. Ще у квітні місяці губпартком та губвиконком намагалися встановити контроль над діяльністю ОГНК, зокрема навести лад у процедурі арештів. Упродовж травня виникало все більше питань щодо підстав розстрілів. Між губпартком та губвиконком з одного боку та ОГНК з іншого стосунки ставали все більш напруженими.

Вадим Золотарьов, досліджуючи біографію свояка Сталіна С. Реденса, навів два приклади з історії стосунків цих структур. Так, під час засідання бюро одного з комуністичних осередків туди увірвалися Реденс, Дейч та Заковський. Реденс здійняв галас, що «бюро не має права у робочий час збиратися» та заявив про його розпуск. Коли вже співробітниця контрольного відділу губкому намагалася увійти до кабінету Реденса, щоб ознайомитися з роботою ОГНК, той заволав, що «ніяких контрольних відділів не знаю і вас прийняти не бажаю» [12, с. 213].

Наприкінці травня в Одесі перебував Анатолій Луначарський, який долучився до розв'язання цього конфлікту, написавши листа до В. Леніна з проханням направити до Одеси Ф. Дзержинського, щоб той «підтримав своїм величезним авторитетом тутешню ЧК». Одночасно А. Луначарський «піддав критиці нерішучість місцевого губкому КП(б)У та губвиконкому», поклавши на них вину за відсутність взаємодії з ОГНК. С. Реденс відразу організував відправку цього листа до Харкова, а звідти до Москви «особисто В. І. Леніну». Приблизно у ці дні Всеволод Балицький передав листа Ф. Дзержинського до С. Реденса, у якому той писав: «Все, що я чув про вашу роботу, свідчить, що ви цілком на місці. ... Залізною рукою ви повинні викоринити злочини та різного роду свинство радянських працівників» [12, с. 214]. Врешті-решт на початку липня С. Реденс залишив Одесу. За час його перебування на посаді голови ОГНК відбулося 24 засідань її колегії, на яких прийнято рішення про розстріл 430 осіб.

Таким чином, у травні 1920 р. ОГНК значно активізувала свою діяльність, що пов'язано зі значним погіршенням економічного становища у місті. Дефіцит продуктів харчування та товарів першої необхідності й відповідно зростання цін призвело до поширення такого явища як виготовлення фальшивих грошових знаків та до спекуляції валютою. У відповідь ОГНК спрямувала свої зусилля на виявлення фальшивомонетників та почала застосовувати до них суворі заходи впливу, зокрема розстріли та ув'язнення до концтабору. Такі ж покарання чекали на учасників «підпільних організацій», зокрема «петлюрівських», які ставили за мету, згідно версії ОГНК, повалення у місті радянської влади. Значний відсоток жертв ОГНК становили особи, які були

обвинувачені у службі у денікінській армії, державній варті та контррозвідці. Для влади вони несли потенційну загрозу у разі вибуху антирадянського повстання. Значна кількість реабілітованих осіб вказує на той факт, що ОГНК не надавала великого значення збиранню доказової бази вини конкретних осіб.

У наступні місяці тривало посилення політичного терору, зокрема у червні «розкрито» чергову «підпільну петлюрівську організацію». Свідченням такого посилення став арешт 170 осіб тільки у справі цієї організації, 63 з яких розстріляно, серед яких були вояки та старшини УГА, 48 ув'язнено до концтабору, інші 59 осіб все ж таки звільнено. Отже, наступні періоди діяльності ОГНК так само потребують детального дослідження.

Список використаних джерел

1. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. / Составители Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – историко-мемориальное издание. Одесса: ОКФА, 2005. 896 с. (Серия «Реабилитированные историей»). 2. Савченко В. А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. О.: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с. 3. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль, 2000. 481 с. 4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. 5. Филипенко Артем. Українська галицька армія і «одеська трагедія» // Південний-Захід. Одесика. Одеса: Optimum, 2006. Вип. 2. С. 80–89. 6. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 13 травня. 7. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – архів УСБУ в Одеській області). Спр. № 017018 [Кільдєєв А. В.]. 8. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 23 травня. 9. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 22 травня. 10. Архів УСБУ в Одеській області. Спр. № 017017 [Васильєв Ф., Сушко Г.]. 11. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. 1920. 15 травня. 12. Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу С. Ф. Реденса // 3 архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. 2004. № 1–2 (22–23). С. 210–249.

References

1. Koval'chyk, L. V. & Razumov, G. A. (ed). Odesskij martirolog: Dannye o repressirovannykh Odessy i Odesskoj oblasti za gody sovetskoj vlasti. T. 3. Istoriko-memorial'noe izdanie [Odessa Martyrology: Data on the repressed in Odessa and the Odessa region during the years of Soviet power. T. 3. Historical and memorial edition]. Odessa: OKFA, 2005. 895 p. [in Russian]. 2. Savchenko, V. A. Chervonyy teror na Odeshchyni v period stanovlennya radyans'koyi vlyady (1918–1920) [Red Terror in Odesa Region in the Period of the Establishment of Soviet Power (1918–1920)]. Rehabilitated by history. Odesa Oblast: Book First. Odesa: «PLASKE», 2010, p. 19–30. 3. Chentsov, V. V. Politychni represiyi v radyans'koyi Ukrayini v 20-ti roky [Political repressions in Soviet Ukraine in the 1920s]. Ternopil, 2000. 481 p. 4. Haluzevyj derzhavnyj arxiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. Fund 6, description 3, case 282. 5. Fylypenko, A. Ukrainska halytska armii i «odeska trahediia» [Ukrainian Galician Army and «Odessa Tragedy»]. Southwest. Odessika. Odesa: Printing house, 2006, vol. 2, pp. 80–89. 6. Visty Odes'koho Hubernal'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. 1920. 13 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 13th]. 7. Arxiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], case № 017018 [Kildeev A.V.]. 8. Visty Odes'koho Hubernal'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. 1920. 23 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 23th]. 9. Ibid, 22 travnya [May 22th]. 10. Arhiv Upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrayiny v Odes'kij oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region], case № 017017 [Vasiliev F., Sushko G.]. 11. Visty Odes'koho Hubernal'noho Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychyx, Selyans'kyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ i Odes'koyi Rady Robitnychyx i Chervonoarmijs'kyx Deputativ. – 1920. – 15 travnya [Herald of the Odessa Provincial Executive Committee of the Workers, Peasants' and Red Army Deputies' Councils and the Odessa Council of Workers' and Red Army Deputies, 1920, May 15th]. 12. Zolotarov, V. Svoiyak Stalina (storinky biohrafiiy komisara derzhavnoyi bezpeky 1-ho ranhu S. F. Redensa [Stalin's Brother-in-Law (pages of the biography of the commissar of state security of the 1st rank S.F. Redens)]. From the archives of VUCHK-DPU-NKVD-KGB, 2004, vol. 1–2 (22–23), pp. 210–249.

Oleksandr Shyshko

ON HISTORY OF POLITICAL TERROR IN ODESSA (MAY 1920)

The article investigates the implementation of political terror by the Odessa Hubernia Extraordinary Commission (OHEC) in May 1920. During March-April, the OHEC headed by Stanislav Redens, among other decisions, has ordered to shoot 113 people and imprison 110 people in the concentration camp. In May, during 9 meetings of the OHNK Board, the decision was made to shoot 163 people and to imprison in the concentration camp 187 people. In 1990s 42 individuals from this list, who had been shot, were rehabilitated. The intensification of terror in May was a consequence of a significant deterioration in the economic situation, in particular food supplies. This, in turn, led to the spread of speculation, especially for currency. Accordingly, speculators and counterfeiters supplemented the list of those who were accused of «counter-revolutionary activity». The offensive of Ukrainian and Polish troops on Kiev led to the beginning of «the disclosure of underground organizations that aimed at overthrowing the Soviet power.» The disclosure of the «underground Petliura organization» was a demonstration of the transition to «merciless extermination of the kurkul-Petliura elements as vicious enemies of Soviet power.» The availability of newspaper material only and the absence of archival and investigative cases require a critical attitude to the accusations against those accused of involvement in these organizations. A significant number of rehabilitated individuals, according to the available personal cases, confirms the thesis that OHNK did not attach much importance to finding evidence of guilt of a particular individual.

Key words: Odessa, political terror, concentration camp, counterrevolution, rehabilitation.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП

У статті проаналізовано практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр. На базі архівних джерел встановлено, що основною причиною звернення радянської влади до оренди була нездатність більшовицької держави налагодити ефективне управління економікою та її післявоєнну відбудову. З'ясовано, що I Подільський губернський з'їзд рад, ухвалюючи 4 липня 1921 р. рішення щодо впровадження орендних відносин, наполягав на необхідності керуватися при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. Встановлено, що вже до середини жовтня 1921 р. в оренду передано 83,58 % зареєстрованих на той час підприємств. Висвітлено особливості орендних відносин в провідних галузях економіки Поділля – цукровій та борошномельній. Підкреслено, що при визначенні орендарів влада віддавала перевагу державним підприємствам перед приватниками. Наголошено, що з 1926 р. влада перейшла від утисків до витіснення орендарів і до кінця 1928 р. їх практично не залишилося.

Ключові слова: Поділля, НЕП, оренда, орендар, приймально-здавальна комісія.

Однією з характерних ознак сучасного етапу українських економічних відносин є оренда. Як позитивні, так і негативні її аспекти значною мірою походять ще з радянського минулого, з часів нової економічної політики. У кожному регіоні реалізація генеральної лінії мала свої особливості, зокрема в прикордонній Подільській губернії. Проте дана проблема ще не стала предметом спеціального дослідження. Саме тому метою статті є проаналізувати на основі архівних джерел практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр.

Запровадження НЕП покликане створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. Леніна, ця політика на місцях «залишалася значним чином не роз'ясненою», X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. резолюцією «Про економічну політику» пояснила, що держава повинна підтримати «кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства». Місцеві господарські органи отримали право самостійно здавати в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державні підприємства [1, с. 405–406].

Наданим правом досить оперативно скористався I Подільський губернський з'їзд рад, який 14 липня 1921 р. резолюцією «Про діяльність губернської ради народного господарства» зобов'язав губраднаргосп зосередити зусилля на відновленні «важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної», та дрібної, продукція якої необхідна для сільського господарства. Для цього

слід було налагодити трудову дисципліну на виробництві та широко використовувати здачу підприємств у оренду, керуючись при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. При виборі орендарів з'їзд радив віддавати перевагу кооперативним об'єднанням, трудовим артілям і приватним особам, які мають адміністративний і господарський досвід [2, с. 90].

Відповідно до вказівок центру розпочалася робота з укладення угод оренди. Як доповідали на нараді працівників губраднаргоспу 23 жовтня 1921 р. керівники його повітових відділень, у 9 з 12 повітів кооперативні організації, кустарні артілі, підприємства, приватні особи, військові частини та навіть відділення Державного політичного управління (далі – ДПУ) взяли в оренду 687 підприємств з 822 зареєстрованих на той час, або 83,58 %. Зокрема: 649 млинів, 7 тютюнових фабрик, 21 миловарний, 5 пивоварних, 4 свічкових заводи та 1 завод фруктових вин. Зазначимо, що в Літинському повіті першими на Поділлі наважилися здійснити денационалізацію – колишнім власникам повернули 60 маслобоєнь [2, с. 125–132].

Перший досвід проведення орендної кампанії показав, що укладення орендних договорів потребувало чіткого визначення власника об'єкта. Щоб уникнути тривалих суперечок навколо даного питання та заощадити час і гроші, ВУЦВК постановою від 15 березня 1922 р. визначив, що всі промпідприємства з числом працівників понад 5-ти при наявності механічного двигуна і 10-ти без нього, які перейшли у власність Республіки до 21 червня 1921 р., вважаються націоналізованими. Всі підприємства, віднесені до розряду великих і середніх, були «залишені за державою» [3, арк. 44].

Провідною галуззю промисловості на Поділлі була цукрова. Проте, незважаючи на те, що в 1921 і 1922 рр. працювало відповідно 22 і 23 цукрозаводи, в оренду з 52 наявних передано лише три підприємства: Старосинявський, Щедрівський та Проскурівський заводи – Проскурівської округи [4, арк. 61; 5, арк. 77; 6, арк. 3 зв.]. Серед них виділявся Проскурівський цукрозавод, який орендувала 1-а дивізія Червоного козацтва. Всіма господарсько-виробничими питаннями тут займався уповноважений від дивізії Червоного козацтва «крупний непман, син власника кількох підприємств і заводів» Абрам Штеренгас, якого окружне відділення ДПУ підозрювало в неблагонадійності, грі на «чорній біржі» та тримало під постійним наглядом [7, арк. 109–110]. Поширювати орендні відносини на інші заводи перешкоджав як їхній технічний стан і відсутність матеріальної можливості для відновлення підприємств, так і побоювання влади втратити контроль над стратегічною для подільського краю галуззю.

Значно масштабніше орендні відносини впроваджувалися в борошномельній промисловості, яка займала друге місце в економіці краю. Причиною цього була недостатня кількість зерна для забезпечення роботи майже тисячі націоналізованих млинів. Його не вистачало навіть для роботи 15 найбільших млинів, які були в підпорядкуванні Українського борошномельного тресту (далі – Укрбот). Через те, що подільські селяни могли дати лише 40 % потрібного для їхньої роботи зерна, Укрбот використовував тільки вісім підприємств [8, арк. 4].

Для передачі млинів в оренду Подільська губернська економічна нарада 30 травня 1922 р. створила приймально-здавальну комісію. Практична передача млинів в оренду розпочалася 10 червня 1922 р. Термін оренди становив 3 роки і більше [9, арк. 5–5 зв.].

При визначенні орендарів комісія віддавала перевагу державним підприємствам перед приватними підприємцями. Так, попри заяви орендарів, вальцеві млини, які знаходилися на території спиртових заводів у Сутисках Тиврівської волості та в Мартинівцях Межирівської волості Вінницького повіту, передала спиртзаводам [10, арк. 2]. Так само слід було чинити, відповідно до розпорядження Правобережної контори Українського тресту радгоспів від 24 вересня 1923 р., при виборі орендарів млинів, які розташовувалися на території радгоспів. Однак місцеві органи влади не поспішали передавати млини радгоспам. Вони воліли краще перездавати їх в оренду приватникам і отримувати більші надходження від орендної плати. Приватники ж, задля отримання вищих доходів, економили на ремонтах і підтриманні всього млинарського господарства в належному стані, що призводило до деградації млинів. Тому вповноважений радгосптресту Поділля 23 вересня 1924 р. звернувся до губвиконкому зі скаргою на неправомірні дії місцевих органів влади та вимогою негайно передати млини радгоспам [11, арк. 213]. Доцільно зазначити, що при укладенні договорів оренди органи влади зазвичай вимагали, щоб орендарі своїм коштом здійснювали ремонт млинів [12, арк. 47].

Лише коли державні підприємства не справлялися з орендованими млинами, їх передавали в суборенду приватникам. Зокрема, у вересні 1923 р. така доля спіткала збиткові млини: Мизяківський (Вінницька заготконтора) – суборендар громадянин Дарер; Муравський (Жмеринська заготконтора) – Штаркман; Станіславчицька – Котик; Черчецька (Кам'янецька заготконтора) – Шриєр. Загалом ще 14 млинів [10, 20–20 зв. арк.].

Укрбот самостійно вирішував питання передачі млинів у оренду. Оскільки це були великі сучасні вальцеві напівавтоматичні підприємства, то бажаних орендувати їх вистачало. Між

претендентами відбувалася запекла боротьба. Зокрема, восени 1924 р. секція місцевого господарства губернської планової комісії підтримала клопотання Тульчинського окружного виконкому та Тульчинської районної споживчої спілки щодо вилучення з відання Укрботу та передачі в підпорядкування губвиконкому великих товарних млинів: Печарського, продуктивністю 2500 пудів на добу, Брацлавського – 1000 пудів і Забузького – 800 пудів. Підставою для цього рішення було те, що Брацлавський і Забузький млини Укрбот передав у оренду приватним особам Гросману та Солітерману, а Печарський – Тульчинській райспоживспілці. Такі дії не давали змоги провести трестування цих млинів і зекономити на накладних витратах, а також «свідчили, що Укрботу вони не потрібні». Передача цих прибуткових млинів в розпорядження губвиконкому «дозволила б суттєво збільшити надходження до місцевого бюджету» [11, арк. 45, 65, 106–107]. Зазначимо, що курс на передачу млинів у оренду сільськогосподарській кооперації був визначальним у всіх округах Поділля.

Проте не завжди місцеві органи влади та державні установи переймалися турботою про благо громади. Так, коли в 1924 р. переукладалася договори оренди, Гайсинське відділення ДПУ продовжило орендний договір на потужний Ладижинський млин, який воно орендувало з 1922 р., за 1500 крб. щорічної плати. В той же час орендна плата з менших млинів складала щонайменше 3000 крб. Як зазначалося в скарзі на ім'я губвиконкому від Мойсея Рабиновича, фактичним орендарем був Ель Штейн. Його відносини з формальним орендарем не зміг встановити навіть юриконсульт губвиконкому Черкаський, який розглядав скаргу. Він зробив висновок, що відділення ДПУ, згідно постанови ВУЦВК від 17 жовтня 1923 р. про заборону урядовим органам мати підприємства торгівельного та промислового типу, не має права орендувати млин. Крім того, орендна плата є «невідповідно низькою». Відтак юриконсульт дав рекомендацію вказаний договір оренди розірвати [13, арк. 140 зв.].

Відповідно до зазначеної постанови ВУЦВК упродовж листопада-грудня 1924 р. чекісти повернули райвиконкомам орендовані ними млини. Всі організаційні питання при цьому вирішували спеціально створені комісії [14, арк. 415]. Однією з причин цього була запроваджена постановами губвиконкому № 195 від 11 жовтня 1924 р. та Кам'янецького окрвиконкому № 56 від 14 жовтня вимога про передачу 40 % помолу відділенням Держбанку для постачання населенню [15, арк. 166 зв.]. Отож у користуванні Укрботу залишилося 6 млинів, об'єднаних у два куці – Вінницький (млини у Вінниці та Браїлові) та Бершадський (4 млини в Бершадському районі). Лише з цього часу вони почали працювати прибутково. Проте заробітна плата, з урахуванням масштабу цін, складала лише 50–60 % від довоєнної [7, арк. 14–15].

Починаючи з 1926 р. державна політика щодо орендованих та приватних млинів почала змінюватися в бік їхнього витіснення з ринку. Для цього вдавалися до підвищення орендної плати та податків, заборони селянам молоти там зерно, прямих провокацій. Економічні аспекти не бралися до уваги. Внаслідок такої політики вже в 1928 р. приватних млинів на Поділлі не залишилося [16, арк. 5].

Етапи ухвалення рішення про передачу підприємства в оренду добре видно на прикладі Вінницької державної сірникової фабрики. Спочатку президія губраднаргоспу в березні 1922 р. намагалася стимулювати якісну роботу персоналу фабрики натуральним преміюванням, виділивши: «50 пар чобіт, 50 робочих костюмів, 50 комплектів легкої матерії для жіночих костюмів, 10 халатів для робітників, зайнятих на брудних роботах і 150 пудів деревного вугілля». Наступним кроком став її дозвіл від 2 травня 1922 р. директору фабрики Мільману надати працівникам двотижневу відпустку для проведення городніх і польових робіт. За цей час на фабриці повинні були провести ремонт обладнання. Крім того, йому наказали створити підсобні підприємства при фабриці. Для проведення ремонту виділили через відділ торгівлі губвиконкому 2,5 млрд крб. радянськими знаками оборотних коштів і наказали вжити заходів з «якнайшвидшого і дорожчого розпродажу сірників». Також «зміцнили керівництво» фабрики, призначивши заступником директора Гейлера. В цьому ж контексті слід розглядати рішення щодо виплати зарплати за травень. Однак ніщо не допомогло. Тому рішенням президії губраднаргоспу від 17 липня 1922 р. Вінницьку сірникову державну фабрику здали в оренду на умовах орендарів – «Блайваса і Труба: впродовж місяця, потрібного на ремонт і трьох пільгових місяців орендна плата не стягується, в наступні 6 місяців орендна плата стягується в розмірі 15 ящиків сірників на місяць, а далі – 8% загального виробництва або його вартості» [17, арк. 11–39].

Показовим прикладом ставлення влади до орендарів є доля орендованого в 1922 р. колишнім власником Вацлавом Девішиком Зіньківського медопивоварного заводу. Орендар відновив не лише виробництво, але й чисельність персоналу [18, с. 105–106]. Однак, коли внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1923 р. Зіньків перейшов до складу Кам'янецької округи, становище орендаря різко погіршилося через вороже ставлення керівництва Кам'янецького окружного відділу місцевого господарства. Врешті-решт під тиском численних перевірок і

непосильних податків на початку 1926 р. він змушений був розірвати договір оренди. Проте окружна влада виявилася нездатною забезпечити роботу заводу, який без Девішика зупинився. Тому 1 березня 1926 р. зазначений відділ в особі його голови Карпова та Проскурівський державний дріжджово-пивоварний завод в особі його представника Іовеля Гальперіна уклали договір оренди на чотири роки. Він передбачав, що орендар упродовж трьох місяців повинен налагодити виробництво, на свій страх і ризик забезпечити виконання щорічної виробничої програми в 10 тисяч відер меду або пива. Перших три роки орендна плата не стягувалася, а на четвертий становила 1500 крб. і повинна була вноситися поквартально. Податки та збори оплачував орендар [19, арк. 112–113 зв.].

Зауважимо, що, на думку губраднаргоспу, передачі об'єктів у оренду перешкоджали руйнація багатьох підприємств та загальний важкий стан губернії [20, арк. 13 зв.]. Крім того, суттєво стримували розвиток орендних відносин непосильні податки. Так, для тютюнових фабрик вони становили 180 %, з них прямі – 23 %, непрямі – 150 %, відрахування – 7 %. Для інших галузей податки складали 30–40 %. Крім того, 18–20 % відрахувань від продуктивності становила орендна плата [21, арк. 25–25 зв.]. Саме тому, наприклад, у Кам'янецькій окрузі впродовж 1924/25 р. планували здати в оренду 25 підприємств. Коли це не вдалося, окрвиконком наполіг на їхній передачі приватним господарям за умови, що ті приведуть отримані об'єкти до належного технічного стану [22, арк. 35].

Отже, потреба повоєнного відновлення економіки та відсутність для цього ресурсів змусили більшовиків дозволити в рамках непу орендні відносини. На Поділлі вони поширювалися лише на ті підприємства, які губерньська влада або не могла самостійно відновити, або для їхньої діяльності не вистачало сировини. Найбільша кількість договорів оренди стосувалася млинів. Орендарів, яких частіше називали непманами, всіляко утісняли податками й блокували можливість розширення бізнесу. В другій половині 20-х рр. ХХ ст., з відбудовою промислового потенціалу регіону, під різними приводами орендні договори розривалися. Впродовж 1928 р. орендарів-приватників, яких влада вважала класово ворожою силою, на Поділлі практично не залишилося.

Список використаних джерел

1. Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26–28 мая 1921 г. / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи). Изд. 5, исправл. и доп. Москва: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. Ч. 1. С. 405–407.
2. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Зб. док. і мат-лів. / Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вінковецький та інш. Вінниця, 1957. 560 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 513.
4. Держархів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.) Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 529.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 532.
6. Там само. Спр. 537.
7. Там само. Спр. 497.
8. Там само. Спр. 480.
9. Там само. Ф. Р-925. Оп. 1. Спр. 440.
10. Там само. Спр. 465.
11. Там само. Спр. 126.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.) Ф. Р-926. Оп. 1. Спр. 1.
13. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 1. Спр. 159.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 346.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 57.
16. Держархів Вінницької обл. Ф. П-29. Оп. 1. Спр. 365.
17. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 806.
18. Рибак І. В. Зінків від найдавніших часів до сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2010. 160 с., іл.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 444.
20. Держархів Вінницької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 541.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 44.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 508-А.

References

1. Ob jekonomicheskoy politike. Rezoljucija X Vserossijs'koj konferencii RKP(b) 26–28 maja 1921 g. / Vsesojuznaja Kommunisticheskaja partija(b) v rezoljucijah i reshenijah sezдов, konferencij i plenumov CK (Pod red. V. V. Adoratskogo, A. N. Poskrebyшева, M. A. Savel'eva, I. P. Tovstuhi). Izd. 5, ispravl. i dop. [(On Economic Policy. Resolution of the Tenth All-Russian conference of RKP(b), 26–28 May 1921/All-Union Communist Party (b) in resolutions and summit decisions, conferences and plenums of the Central Committee (Eds. V.V. Adoratsky, A.N. Poskrebyшева, V.A. Savelyeva, I.P. Tovstukha), fifth edition, corr. and ed. Moscow, 1936, vol. 1, pp. 405–407.
2. Podillya v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921–1925 rr.): Zb. dok. i mat-liv. / Red. kol.: I. O. Pshuk (vidpov. red.), A. H. Babenko, S. Ya. Vinikovets'kyj ta insh. [(Podillya in the period of the rebuilding of the economy (1921–1925): collection of documents and materials./Ed. Col. I.O. Pshuk (Acc. Ed.), A.G. Babenko, S.Ya. Vinikovetsky et al]. Vinnytsa, 1957. 560 p.
3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy, f. 1, op. 2, spr. 513.
4. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 529.
5. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 532.
6. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 537.
7. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 497.
8. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 480.
9. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fr. 925, op. 1, spr. 440.
10. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fr. 925, or. 1, spr. 465.
11. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fr. 925, op. 1, spr. 126.
12. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fr. 926, op. 1, spr. 1.
13. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fr. 925, op. 1, spr. 159.
14. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fr. 337, op. 1, spr. 346.
15. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fr. 337, op. 1, spr. 57.
16. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 29, op.

1, spr. 365. 17. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fr. 925, op. 2, spr. 806. 18. Rybak I. V. Zin'kiv vid naydavnishykh chasiv do s'ohodennya. [Zinkiv from ancient times to the present]. Kamyanets-Podilsky, 2010, 160 p. 19. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fr. 337, op. 1, spr. 444. 20. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti, fp. 1, op. 1, spr. 541. 21. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fp. 3, op. 1, spr. 44. 22. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti, fr. 337, op. 1, spr. 508-A.

Mykola Oliynyk

**PRACTICE OF IMPLEMENTATION OF ORDINARY RELATIONS
UNDER THE YEAR OF NEP**

The present article researches the introduction of lease in Podillya region in 1921–28. The archive materials suggest that the principle reason why the Soviet authorities resorted to the lease was inability of the bilshovyk's state to reestablish an effective management of the economy and to rebuild it after the war. As a fact, when adopting the decision on introduction of lease on 4 July 1921, the First Podillya provinces Congress insisted on the need to be driven by the economic expediency and profit. By mid-October 1921, cooperatives, handicraft guilds, enterprises, private individuals, military units, and state political management institutions rented 83.58 % of registered enterprises. The article clarifies the specific characteristics of leasing in the leading branches of Podillya economy – sugar and milling industries. It also reveals that lease contracts were not always transparent and serving the community needs. When choosing tenants, the authorities preferred state enterprises to private entrepreneurs. The article emphasizes that the dilapidation of many enterprises, general hardship situation in the province, unbearable taxes and high renting fees were impeding the lease. It was established, that as of 1926, the authorities shifted from harassing the tenants, who were perceived as class enemies, to their targeted crowding out of the market. This was achieved by raising the renting fees and taxes and by direct provocations. Economic considerations were not taken into account. As a result, by the end of 1928 there were practically no tenants in Podillya.

Key words: Podillya, NEP, lease, tenant, Leasing Commission.

УДК 94(477)»1923/1929»

Леся Вовк

ТОВАРИСТВО «УЧИТЕЛЬСЬКА ГРОМАДА»: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОГО ВЛАДНОГО РЕЖИМУ (1923–1929 РР.)

Проаналізовано діяльність товариства «Учительська громада» в 1920-х рр., акцентовано на організаційній розбудові учительської організації та її відносинах із польськими центральними та місцевими органами влади. Відзначено, що після завершення польсько-української війни (1918–1919 рр.) та рішення Ради амбасадорів про приєднання Східної Галичини до складу Польської держави (1923 р.), товариство переживало один із найважчих етапів у своїй історії. Зауважено, що польська влада чинила перепони у розвитку «Учительської громади», зокрема не реєструвала її статут, шляхом репресій та залякувань намагалася чинити тиск на керівні органи організації у період відновлення її діяльності. Констатовано, що в умовах колонізації системи початкової та середньої освіти, на жаль, чимало ухвал Головного відділу та резолюцій загальних зборів товариства залишилися нереалізованими зважаючи на відсутність достатнього фінансування та байдужість українських педагогів, які не вступали у лави учительської організації.

Ключові слова: «Учительська громада», Галичина, учитель, школа, освіта.

«Учительська громада» – одне з провідних учительських товариств Галичини, яке після завершення Першої світової війни зуміло відновити діяльність в умовах польського владного режиму. Один з провідних діячів товариства – О. Терлецький констатував, що у 1923 р. «вчительство ввійшло в цю добу по великих історичних подіях, по великих надіях серед боротьби за незалежність і по невдачі цієї боротьби, а це все вплинуло на зміну його довосного, романтично-ідеалістичного світогляду...» [1, с. 3]. У нових суспільно-політичних умовах перед товариством стояли нові завдання, вирішення яких вимагало консолідації українських педагогів.

Діяльність товариства «Учительської громади» в міжвоєнний період ХХ ст. залишилася поза увагою українських та польських науковців. У працях М. Барної [2], Г. Білавич та Б. Савчука [3], Н. Кошелевої [4], І. Курляк [5], О. Луківа [6], Б. Ступарика [7], В. Чоповського [8] та ін. вчених у контексті значно ширших проблем фрагментарно висвітлено окремі аспекти досліджуваної проблеми.

Джерельну основу статті становлять матеріали періодичної преси, спогади учителів-членів учительських товариств.

Основна мета розвідки – охарактеризувати особливості діяльності «Учительської громади» у 20-х рр. ХХ ст. у контексті суспільно-політичних та національно-культурних процесів Другої Речі Посполитої.

Клопітка праця керівництва «Учительської громади» у 1923 р. дозволила 26 грудня 1924 р. провести загальні збори товариства, на яких уконституйовано новий Головний віділ товариства: голова – І. Громницький, заступник – І. Брик, секретар – Г. Микитей, скарбник – І. Сітницький. Спільними зусиллями редколегії та членів товариства, у 1924 р. відновлено видання часопису «Українська школа», який став своєрідним наступником «Нашої школи» (відповідальний редактор – Г. Микитей) [9, с. 1]. Водночас, внаслідок фінансових проблем, перестав виходити журнал «Учительської громади» «Світло».

1 січня 1925 р. Головний віділ «Учительської громади» обговорив проект учительської службової прагматики і звернувся до Української парламентської репрезентації (М. Черкавський, М. Козицький) з проханням підтримати пропоновані зміни. Водночас, відповідно до ухвали загальних зборів товариства від 26 грудня 1924 р., порушено питання про створення власного друкованого органу. Для реалізації цієї мети (затвердження «програми і наряду журналу») згодом скликано «ширшу нараду» за участю І. Брика, М. Галушинського, В. Калиновича, І. Макарушки, Г. Микитея, М. Рудницької, О. Терлецького, Р. Цегельського, С. Шаха, В. Щурата та ін. Останні «до ведення редакції» запросили І. Брика, В. Калиновича, Г. Микитея, М. Рудницьку, Р. Цегельського та В. Щурата [10, с. 73].

Одним із завдань «Учительська громада» вважала зміцнення впливу української мови у навчальних закладах Галичини. З цією метою, 28 травня 1925 р. відбулася нарада вчителів української мови, скликана Головним відділом. На ній О. Макарушка виголосив доповідь про завдання вчителя української мови і запропонував обмежити матеріал старої літератури (старого письменства) [11, с. 76]. «Навчання української мови є впровадженням ученика в духовно-

моральне життя власного народу. Навчання рідної мови веде до тісної стичності зі всім найліпшим, найглибшим і найкращим, що видав дух народу» [11, с. 76], – відзначив доповідач.

Зменшення кількості навчальних предметів, які викладалися у школах Галичини українською мовою неминуче вело до скорочення кількості українських вчителів у цих навчальних закладах. Обговорення цієї проблеми відбулося на позачергових (надзвичайних) загальних зборах «Учительської громади» 2 липня 1925 р. за участю 106-ти членів товариства. «На збори прибула, незважаючи на літні ферії, більшість Товаришів, зайятих у львівських сер. школах, а із представників поодиноких філій тов. «Учит. Гр.», на жаль, тільки незначна кількість», – із сумом відзначав кореспондент «Української школи» [12, с. 73]. У підсумкових резолюціях наголошено на необхідності: «використати всі шляхи для оборони українського шкільництва від меморіалів аж до особистих інтервенцій у всіх інстанціях і законодавчих установах» [12, с. 75].

Своєрідним продовженням загальних зборів «Учительської громади» став черговий з'їзд українців 3 липня 1925 р., що відбувся за участю 35 учителів [13 с. 76–77]. Вступну промову виголосив В. Щурат, якого власне й обрали головою кружка українців. Науковець наголосив, що основою школи є вчитель, учень та підручник і завдання українців – працювати в усіх напрямках над вдосконаленням методики викладання, розширенням кругозору молоді і вдосконаленням українських навчальних матеріалів. «Коли українець є мертвий і не йде з поступами науки, користи з його навчання мало», – підсумував доповідач [13 с. 77].

Загалом упродовж лютого – вересня 1925 р. Головний відділ «Учительської громади» працював доволі продуктивно – 9 разів збиралися на засідання його представники за винятком Г. Микитея, який у червні цього ж року «виїхав на поратуння здоров'я» [14, с. 78]. Головний відділ зумів упорядкувати справу фондів, відбув конференцію у шкільних справах з представниками політичних партій та Української парламентської репрезентації, вислав меморіал до Міністерства освіти у справі обмеження українського стану посідання в шкільництві.

26 грудня 1925 р. у будинку УПТ «Рідна школа» (м. Львів, вул. Мохнацького, 12) відбувся з'їзд представників філій і кружків «Учительської громади» на який прибуло 14 відпоручників та 48 звичайних членів товариства [15, с. 60]. З'їзд відкрив голова товариства С. Громницький, який згодом передав слово Г. Микитею для повідомлення про діяльність товариства упродовж останнього року. Його міркування зводилися до необхідності: обрати нову редакційну колегію «Української школи» у складі п'яти осіб; обговорити із Головним відділом товариства «Взаємна поміч українського вчительства» питання спільного видання друкованого органу для українських учителів; передплатувати закордонні педагогічні видання для редколегії журналу та інших членів «Учительської громади» та ін. [15, с. 60].

Пропозиції колишнього голови товариства викликали інтенсивну дискусію, яка значно похвалилася після звітування представників філій товариства. Стало очевидним, що окремі філії «Учительської громади» проявляють абсолютну бездіяльність, про що зокрема свідчить звіт Стрийського осередку товариства. Саме тому, було відкинуто пропозицію Г. Микитея щодо запровадження посади «платного урядника», оскільки й так чимало представників товариства «й так нічого не роблять» [15, с. 61]. Згодом не знайшла підтримки й пропозиція щодо об'єднання редколегій видань «Учитель» та «Українська школа». Зокрема, подібні думки висловили Яворівський, Рибчин, Кучер та ін., які виступили за «видавання органу в теперішнім об'ємі» та висловилися «проти злуки обох органів», як, зрештою, проти формування мандрівних бібліотек [15, с. 61].

У напруженій атмосфері пройшло обговорення резолюції «в університетській справі», прийняти яку вимагали більшість присутніх. Однак, С. Громницький, за свідченням очевидців, «противиться всякій резолюції та закриває з'їзд. Так отже делегати філій та кружків не мали змоги прийняти поодинокі внесення та одногосно рішили домагатися скликання надзвичайних загальних зборів задля вибрання нового головного відділу й дальшого обміркування невіршених на з'їзді справ» [15, с. 62].

14 лютого 1926 р. відбулися позачергові загальні збори товариства «Учительська громада» відповідно до «домагання 30 членів львівської філії та на рішуче жадання станиславівської філії» [16, с. 62]. Головуючий (Ю. Тимошук) у вступній промові висловив побажання, щоби «товариші з нинішніх зборів розійшлися в злагоді», а також щоб була усунена прірва, яка «повстала на останнім з'їзді делегатів» [16, с. 62].

Після вибору «комісії-матки» (Ю. Дзерович, О. Тердецький, В. Калинович, В. Гусак, І. Рибчин), остання після тривалих нарад вирішила запропонувати головування у товаристві С. Кархуту. Також обрано новий Головний відділ «Учительської громади» у складі В. Бригідера, М. Полека, М. Посацького, І. Сітницького, М. Струтинського, Л. Турчина та вирішено залишити без змін «місячну вkladку» у розмірі 3 зл. [16, с. 63].

Подальша «виміна думок» викристалізувала підсумкові резолюції позачергових зборів товариства у яких відзначено необхідність: подальшої публікації друкованого органу товариства – «Української школи»; передати «привіт» директорові Рогатинської гімназії А. Крушельницькому з нагоди його 25-ти ліття письменницької діяльності; відновити діяльність «завмерлих» філій «Учительської громади»; провести реорганізацію товариства [16, с. 63].

Новообраний виділ спробував вирішити одну з найнагальніших проблем – відсутність приміщення в «Учительської громади», однак барк коштів та безініціативність членів організації поставили під сумнів можливість реалізації цього проекту. «Коли б знайшлося 400 наших щирих членів, які б рішилися декларувати для товариства по 10 доларів, як пайки платні впродовж року або й 2 літ, тоді товариство маючи цими деклараціями запевнені 4000 доларів може сміло розглянутися за власною хатою у Львові, – зауважував скарбник товариства. – Тому й треба не боятися об тім думати, треба хотіти лиш, а хата найдеться і в нас, і слід по нас марно не загине» [17, с. 48].

Новий Головний виділ спробував перереєструвати філію товариства у Рогатині та заснувати нову філію у Дрогобичі. Також відповідно до «прохання» дирекції поліції м. Львова, «Учительська громада» надіслала лист до Міністерства внутрішніх справ (Варшава) з вимогою зареєструвати зміни, що були внесені до статуту організації у 1923 р. Крім того, голова товариства пропонував внести правки у нову редакцію статуту [18, с. 29–30].

Зважаючи на відсутність коштів, Головний виділ пропонував або узагалі припинити видавати «Українську школу» або ж «його об'єм ще більше обмежити» (до двох – трьох аркушів на рік) й, таким чином, перетворити часопис в своєрідний інформаційний бюлетень, основна мета якого б полягала в інформуванні населення про практичну діяльність організації. На зекономлені кошти, керівництво «Учительської громади» пропонувало видавати літературу для шкільної молоді [18, с. 30].

Додамо, що упродовж 1926 р. на видавництво часопису «Учительська громада» виділила близько 3000 злотих (далі – зл.), проте «Українська школа», за словами голови товариства, «не принесла доходу жодного». Більше того, не розіслані номери «лежали у нас як непотрібний нікому баляст». З цих причин С. Кархут постійного наголошував, що «т-во не існує і не може існувати тільки задля видавання журналу, бо воно не є наукове, а професійне. Наш орган має бути тільки засобом до мети, а не метою» [18, с. 30].

Загалом, матеріально-фінансовий стан «Учительської громади» був близьким до банкрутства. Майно товариства у 1926 р. складало: шафа, письмовий стіл, два крісла, нерозпродані номери «Нашої школи», «Світла», «Української школи», «Календарика», білий папір (36 кг.) та одна акція Земельного Банку [18, с. 30]. «Це все добро, що було порозкидане в п'ятьох ріжних місцях, тепер спроваджено до своєї домівки», – зауважував С. Кархут [18, с. 35].

До основних недоліків новообраного Головного виділу товариства слід віднести, по-перше, бездіяльність на міжнародній арені, оскільки голова організації «не займався зовсім справою зносин з аналогічними товариствами інших народів поза границями держави, ні справою вступлення нашого товариства до міжнародної організації учителів сер. шкіл» та, по-друге, припинення ведення статистичної інформації про кількість українських учителів у краї та їх утиски місцевою владою [18, с. 33].

Стратегічна мета «Учительської громади» полягала у збільшенні кількості членів товариства шляхом відкриття філій у містах Західної України або ж принаймні заснування кружків за умови членства менше 10 осіб. Водночас, щоб «оживити життя філій», Головний Виділ мав надсилати у регіони своїх представників. Однак, станом на 1927 р. ситуація із розбудовою товариства була невтішною: якщо осередки організації у Львові, Перемишлі, Рогатині, Тернополі «розвивалися правильно», то філія у Чорткові «проявляла дуже слабку діяльність», а філії у Бережанах, Долині, Золочеві, Сокалі, Стрию узагалі не надіслали Головному Виділу «ні списів членів, ні звітів» [19, с. 7–8].

Після обрання головою товариства О. Терлецького стали помітні перші позитивні зрушення в організаційній розбудові товариства і, на думку членів організації, «у наших кругах повіяло іншим духом, духом розуміння спільноти інтересів та конечности організації й самооборони» [20 с. 9]. Головний виділ не заперечував, що раніше «на загальних зборах та на з'їздах «Учительської громади» у Львові від кількох літ приходило навіть до бурхливих сцен та суперечок на тлі антагонізмів між львівськими членами» [20, с. 9].

О. Терлецький спробував нав'язати тісніший контакт із філіями товариства. Члени Головного виділу виїжджали до філій, щоб на місцях обговорювати організаційні справи, виголошували доповіді для місцевої інтелігенції. Зокрема у лютому 1927 р. О. Терлецький відбув поїздку до Яворова, а в червні 1927 р. – до Самбора. Діяльність філій залежала від місцевих умов. Найактивнішою була діяльність філій у Станиславові, Перемишлі, Яворові та Рогатині. Львівська

філія була найчисленніша. Загалом на початку 1927 р. «Учительська громада» нараховувала 17 філій та 1 кружок, понад 400 членів товариства.

Нововведенням голови товариства стало також проведення зібрань організації у різних регіонах Другої Речі Посполитої. Зокрема, 5 червня 1927 р. за участю 51-го члена організації відбувся з'їзд представників філій «Учительської громади» у Станиславові. Після «оживленої дискусії» вирішено звернутися до учительства краю з проханням вступати до лав «Учительської громади», закликати усіх членів товариства до станової солідарності, нагадати учителям про їх громадські обов'язки, які полягали, передусім, у гартуванні національного духу тощо [21, с. 4–5]. У підсумкових резолюціях, зокрема, відзначалося: «1. З'їзд відпоручників взиває всіх українців-учителів середніх шкіл належати до «Учительської громади»; 2. Взиває всіх членів «Учительської громади» до станової солідарності; 3. Взиває свої філії й кружки, щоби в становій діяльності головну увагу клали на станові інтереси українського вчительства українського вчительства середніх шкіл» [21, с. 5].

Зроблено перші кроки для посилення співпраці з іншими професійними організаціями Другої Речі Посполитої і Центрально-Східної Європи. Зокрема у першій половині 1927 р. Головний Виділ «нав'язав зносини» із Становим Союзом учителів жидівських середніх шкіл у Другій Речі Посполитій, а також відгукнувся на запрошення взяти участь у роботі IX міжнародного конгресу учительства середніх шкіл, що мав відбутися у Будапешті 20 – 27 серпня 1927 р. [22, с. 9]. Забігаючи наперед відзначимо, що роботу конгресу відкладено до 1928 р. через смерть румунського короля Фердинанда [23, с. 3].

Невтішними залишалися фінансові надходження «Учительської громади». Надалі основним джерелом доходів товариства залишалися членські внески, сплата яких залишалася на низькому рівні. Так, найбільші доходи у 1927 р. принесли філії товариства у Львові (1324 зл.), Перемишлі (490 зл.), Станиславові (422 зл.), Тернополі (379 зл.), Коломиї (287 зл.), Рогатина (190 зл.), Золочева (132 зл.), Городенки (113 зл.), Яворова (96 зл.). Існували й філії, члени яких практично не платили членських внесків. Зокрема осередок організації у Самборі передав Головному Виділу за звітний період 65 зл., Бучача – 54, Дрогобича – 45, Красного – 40, Чорткова – 25, Бережан – 14 [24, с. 7–8]. Найбільші «матеріальні засоби» мала філія у Станиславові – 11270 зл., на «другому місці» – філія в Перемишлі (151 долар) [24, с. 7–8].

Проблемні питання обговорювалися на позачерговому з'їзді «Учительської громади», який відбувся 31 січня 1928 р. у Львові за участю 55 делегатів (37 – зі Львова). Обрано новий склад Головного виділу, який знову очолив О. Терлецький. Основне питання загальних зборів – надходження до фонду «власної домівки». Члени організації хоча й визнали надзвичайно незадовільний стан із збиранням коштів на окреслену мету, проте не відмовилися від ідеї купівлі будівлі у Львові для потреб організації [25, с. 10].

Відзначено, що Головний виділ сприяв діяльності секцій, які виникли при товаристві (Комітет учителів українських приватних середніх шкіл; гурток українців). Члени першої секції «обороняли» станові інтереси учителів приватних шкіл та діяли відповідно до власного «правильника», представники другої секції (гурток українців), на жаль, «в останніх роках [1926 – 1927 рр. – авт.] не проявляв ніякої діяльності» [26, с. 16–17]. У 1928 р. засновано історичну секцію при «Учительській громаді» [27, с. 102].

Ще одна проблема, яку намагалося вирішити товариство – внесення змін до статуту [26, с. 16]. Відповідно до ухвали загальних зборів 1928 р., створено комісію у складі О. Терлецького, Р. Цегельського, Г. Микитея, М. Панчука та А. Крушельницького, яка «мала випрацювати проект змін» [26, с. 16]. Також Головний виділ звернувся до філій з проханням надсилати власні «проекти, побажання і замітки». На цей заклик відгукнувся тільки осередок «Учительської громади» в Перемишлі, який «висказав побажання, щоби діяльність товариства була поширена на Волинь і Полісся» [26, с. 16].

Комісія запропонувала новий проект статуту загальним зборам «Учительської громади» 2 лютого 1929 р. Діяльність «Учительської громади» поширено на всю територію Польської держави. Статут врахував окремі інтереси учителів приватних шкіл, створивши автономну секцію приватних учителів і «запевнив їй вибір її представників до Головного виділу, який перейменовано на Головну раду». На цих же загальних зборах обрано новий Головний виділ на чолі із В. Радзиковичем.

Зауважимо, що упродовж 1925–1928 рр. «Учительська громада» хоча й повільно, проте, все ж таки, зростала чисельно. У 1928 р., зокрема, найбільшими були філії товариства у Львові (144 особи), Перемишлі (49), Станиславові (42), Тернополі (32), Чорткові (32), Коломиї (31), Дрогобичі (29), дещо меншими у Самборі (20), Рогатині (19), Стрию (19), Бережанах (16), Яворові (15), Золочеві (10). Додамо, що філії зростали чисельно надзвичайно повільно (для прикладу: упродовж першої половини 1929 р. товариство зросло чисельно на одну особу) [28, с. 102], проте осередки

«вложили... багато праці в напрямі скріплення внутрішньої організації та брали живу участь в загальному локальному життю», – відзначав голова товариства [29, с. 20].

Таким чином, упродовж 1923–1929 рр. «Учительська громада» намагалася зайняти «свою нішу» серед українських культурно-освітніх товариств Галичини. Незважаючи на перепони польської влади, товариство продовжувало відстоювати інтереси українських педагогів, дбати про розвиток українського шкільництва в краї. На заваді реалізації багатьох задумів стали відсутність коштів, байдужість значної кількості педагогів, які не бажали вступати до фахової організації. Ці, а також інші причини унеможливили виконання багатьох ухвал Головного відділу товариства, сприяли моральному занепаду «Учительської громади» в окреслений період.

Список використаних джерел

1. Терлецький О. 30-ліття «Учительської громади» (1908–1938) // Українська школа. 1938. Ч. 1–6. С. 2–5.
2. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині (1772–1939 рр.) // Рідна школа. 2002. № 7–8. С. 33–48.
3. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1999. 208 с.
4. Кошелєва Н. Організація українського вчителства у Східній Галичині в 1881–1914 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 108–113.
5. Курляк І. Народне шкільництво у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) // Педагогіка і психологія. 1995. № 1. С. 144–151.
6. Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900–1933 рр.) // Slavia Tarnopolensis. Тернопіль, 1996. С. 168–178.
7. Ступарик Б. Підготовка учителів в Галичині у XIX ст. // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. 1995. № 1. С. 45–55.
8. Чоповський В. Будителі національного духу. Діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукраїнських землях (друга половина XIX ст. – 20–30-ті роки XX ст.). Львів, 1993. 63 с.
9. Наші завдання // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 1–3. С. 1.
10. Головний Виділ від 26 грудня 1924 до 1 березня 1925 // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 1–3. С. 73.
11. Народа львівських українців // Українська школа. 1925. Т. II. Зш. 4–6. С. 76.
12. Надзвичайне Загальне Зібрання тов. «Учительська Громада» // Українська школа. 1925. Т. III. Зш. 7–9. С. 73–75.
13. Краєвий з'їзд українців // Українська школа. 1925. Т. III. Зш. 7–9. С. 76–77.
14. Звідомлення секретаріату // Українська школа. 1925. Т. III. Зш. 7–9. С. 78.
15. Константинович Я. З'їзд від поручників філій і кружків // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 13–14. С. 60–62.
16. Надзвичайне загальне зібрання // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 13–14. С. 62–63.
17. Фонд власної хати // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 15–16. С. 48.
18. Звідомлення Головного Виділу «Учительської Громади» за час від 14. II. до 31. XII. 1926 р. // Українська школа. 1926. Т. I. Зш. 17–18. С. 29–35.
19. Загальні збори // Українська школа. 1927. Ч. 1. С. 7–8.
20. Під знаком обнови // Українська школа. 1927. Ч. 2. С. 9.
21. Звідомлення про з'їзд відпоручників філій та кружків «Учительської громади» в Станиславові 5 червня 1927 // Українська школа. 1927. Ч. 2. С. 4–5.
22. З Головного Виділу // Українська школа. 1927. Ч. 2. С. 9.
23. З Головного Виділу // Українська школа. 1928. Ч. 1. С. 3.
24. Фонди «Учительської громади» // Українська школа. 1928. Ч. 1. С. 7–8.
25. Звіт з надзвичайних загальних зборів «Учительської громади» // Українська школа. 1928. Ч. 1. С. 10.
26. Звідомлення з діяльності Головного Виділу Тов. «Учительська громада» за 1928 р. // Українська школа. 1928. Ч. 2–3. С. 16–17.
27. З географічної комісії при товаристві «Учительська громада» // Українська школа. 1929. Ч. 1–2. С. 102.
28. Звідомлення з діяльності Головного Виділу «Учительської громади» за час від 1. II.–15. VI. 1929 рік // Українська школа. 1928. Ч. 2–3. С. 102–105.
29. Філії та кружки // Українська школа. 1928. Ч. 2–3. С. 20.

References

1. Terlets'kyi O. 30-littya «Uchytel's'koyi hromady» (1908–1938) [30-th Anniversary of the «Ucitel'ska gromada» (1908–1938)]. *Ukrayins'ka shkola*, 1938, vol. 1–6, pp. 2–5.
2. Barna M. Rozvytok pedahohichnoyi osvity v Halychyni (1772–1939 rr.) [Development of pedagogical education in Galicia (1772–1939)]. *Ridna shkola*, 2002, vol. 7–8, pp. 33–48.
3. Bilavych H., Savchuk B. *Tovarystvo «Ridna shkola» (1881–1939 rr.)* [Society «Native school» (1881–1939)]. Ivano-Frankivsk, 1999, 208 p.
4. Koshelyeva N. *Orhanizatsiya ukrayins'koho vchytel'stva u Skhidniy Halychyni v 1881–1914 rokakh* [Organization of Ukrainian Teaching in Eastern Galicia in 1881–1914]. *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya istorychna*, 1998, vol. 33, pp. 108–113.
5. Kurlyak I. *Narodne shkil'nytstvo u Halychyni (Druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Folk schooling in Galicia (second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. *Pedahohika i psykholohiya*, 1995, vol. 1, pp. 144–151.
6. Lukiv O. *Rozvytok sturktury pol's'kykh i ukrayins'kykh osvitnikh zakladiv u Skhidniy Halychyni (1900–1933 rr.)* [Development of the structure of Polish and Ukrainian educational institutions in Eastern Galicia (1900–1933)]. *Slavia Tarnopolensis*, 1996, pp. 168–178.
7. Stuparyk B. *Pidhotovka uchyteliv v Halychyni u XIX st.* [Preparation of Teachers in Galicia in the nineteenth century]. *Visnyk Ternopil's'koho eksperemental'noho instytutu pedahohichnoyi osvity*, 1995, vol. 1, pp. 45–55.
8. Chopovs'kyi V. *Budyтели natsional'noho dukhu. Diyal'nist' kul'turno-osvitnikh tovarystv «Prosvita» ta «Ridna shkola» na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh (druha polovyna XIX st. – 20–30-ti roky XX st.)* [Buddhists of the national spirit. Activities of cultural and educational societies «Prosvita» and «Native school in Western Ukrainian lands (second half of the nineteenth century – 20–30th years of the twentieth century)», L'viv, 1993, 63 p.
9. *Nashi zavdannya*. *Ukrayins'ka shkola*, 1926, vol. I, Zsh. 1–3, pp. 1.
10. *Holovnyy Vydil vid 26 hrudnya 1924 do 1 bereznya 1925*. *Ukrayins'ka shkola*, 1926, vol. I, Zsh. 1–3, pp. 73.
11. *Narada l'viv's'kykh ukrayinistiv*, *Ukrayins'ka shkola*, 1925, vol. II, Zsh. 4–6, pp. 76.
12. *Nadzvychnayne Zahal'ne Zibrannya tov. «Uchytel's'ka Hromada»*, *Ukrayins'ka shkola*, 1925, vol. III, Zsh. 7–9, pp. 73–75.
13. *Krayevyy zyizd ukrayinistiv*. *Ukrayins'ka shkola*, 1925, vol. III, Zsh. 7–

9, pp. 76–77. 14. Zvidomlennya sekretariatu. Ukrayins'ka shkola, 1925, vol. III, Zsh. 7–9, pp. 78. 15. Konstantynovych Ya. Zyizd vid poruchnykiv filiy i kruzhkiv [Rally from the offices of branches and circles]. Ukrayins'ka shkola, 1926, vol. I, Zsh. 13–14, pp. 60–62. 16. Nadzvychayne zahal'ne zibrannya. Ukrayins'ka shkola, 1926, vol. I, Zsh. 13–14, pp. 62–63. 17. Fond vlasnoyi khaty. Ukrayins'ka shkola, 1926, vol. I, Zsh. 15–16, pp. 48. 18. Zvidomlennya Holovnoho Vydilu «Uchytel's'koyi Hromady» za chas vid 14.II. do 31. KhII. 1926 r. Ukrayins'ka shkola, 1926, vol. I, Zsh. 17–18, pp. 29–35. 19. Zahal'ni zborny. Ukrayins'ka shkola, 1927, vol. 1, pp. 7–8. 20. Pid znakom obnovy. Ukrayins'ka shkola, 1927, vol. 2, pp. 9. 21. Zvidomlennya pro z'yizd vidporuchnykiv filiy ta kruzhkiv «Uchytel's'koyi hromady» v Stanyslavovi 5 chervnya 1927. Ukrayins'ka shkola, 1927, vol. 2, pp. 4–5. 22. Z Holovnoho Vydilu. Ukrayins'ka shkola, 1927, vol. 2, pp. 9. 23. Z Holovnoho Vydilu. Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 1, pp. 3. 24. Fondy «Uchytel's'koyi hromady». Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 1, pp. 7–8. 25. Zvit z nadzvychaynykh zahal'nykh zboriv «Uchytel's'koyi hromady». Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 1, pp. 10. 26. Zvidomlennya z diyal'nosti Holovnoho Vydilu Tov. «Uchytel's'ka hromada» za 1928 r. Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 2–3, pp. 16–17. 27. Z heohrafichnoyi komisiyi pry tovarystvi «Uchytel's'ka hromada», Ukrayins'ka shkola, 1929, vol. 1–2, pp. 102. 28. Zvidomlennya z diyal'nosti Holovnoho Vydilu «Uchytel's'koyi hromady» za chas vid 1.II. – 15.VI. 1929 rik. Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 2–3, pp. 102–105. 29. Filii ta kruzhky. Ukrayins'ka shkola, 1928, vol. 2–3, pp. 20.

Lesya Vovk

«USHITEL'SKA GROMADA»: ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT AND ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF THE POLISH AUTHORITY (1923–1929)

The activity of the «Ushitel'ska gromada» society in the 1920's was analyzed, attention to the organizational development of the teaching organization and its relations with the Polish central and local authorities was paid. It was noted that the defeat of Ukrainians in state-building competitions (1918–1919) overestimated their hopes for the formation of a Ukrainian school and led to the harassment of nationally-conscious teachers by the Polish authorities, which had a negative effect on the activities of the «Ushitel'ska gromada» in the early post-war years, that were almost the most difficult since time the company was founded.

It is noted that after the end of the Polish-Ukrainian War (1918 – 1919) and the decision of the Council of the Ambassadors on joining the Eastern Galicia to the Polish state (1923), the organizational development of the partnership took place under the conditions of the Polish regime. In the 1920's, central and local authorities hampered the development of the «Ushitel'ska gromada», in particular, refused to register its charter, through repression and intimidation of Ukrainian teachers tried to exert pressure on the governing bodies of the organization and local branches.

It was stated that in the conditions of polonization of the system of primary and secondary education in the 1920's, unfortunately, many of the decisions of the Main Department of the «Ushitel'ska gromada» and the resolutions of the general meeting of the society remained unfulfilled, given the lack of sufficient funding and indifference of Ukrainian teachers who did not enter teacher organization. However, in spite of numerous problems, the company managed to resume the activities of its local affiliates, established relations with Ukrainian national-cultural societies, took the first steps to strengthen cooperation with professional organizations of the Second Rzecz Pospolita and Central and Eastern Europe.

Key words: «Ushitel'ska gromada», Galicia, teacher, school, education.

УДК 94(477.8):67]-055.2»1944/1953»

Галина Чорній

ЖІНОЦТВО У ВІДБУДОВІ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ВСЕРЕДИНИ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

У статті шляхом комплексного та об'єктивного аналізу низки архівних джерел та історіографічних матеріалів охарактеризовано участь жіноцтва у відбудові та розвитку промислової сфери Дрогобицької, Львівської, Тернопільської та Станіславської областей в перші повоєнні роки. Висвітлено кількісні показники цієї категорії населення у промисловості західних областей УРСР, а також жінок, які займали керівні посади на підприємствах, заводах та фабриках. Проаналізовано процес підвищення їх професійного рівня, опанування так званими «чоловічими» спеціальностями. Наведено приклади залучення радянською владою жінок до різноманітних форм трудової активності. Продемонстровано кількісні характеристики стахановок та передовиків, які працювали на промислових підприємствах краю та виконували виробничі плани понад норму. З'ясовано істотні труднощі, з якими стикалися жінки під час роботи на виробництві.

Ключові слова: жіноцтво, промисловість, робітниця, стахановки, раціоналізаторський рух, західноукраїнський регіон.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства вітчизняна історична наука почала надавати все більше уваги вивченню питань, що в певній мірі торкаються проблематики гендерних досліджень. Швидкими темпами зростає зацікавленість дослідників до з'ясування місця та ролі жіноцтва в тих чи інших історичних процесах, які відбувалися по всій території УРСР в перші повоєнні роки. Однак, незважаючи на ряд публікацій, актуальним залишається питання участі жінок у відбудовчих процесах республіки, зокрема промислової сфери західноукраїнського регіону в середині 1940-х на початку 1950-х рр.

Дослідженню загальної картини промислового розвитку західних областей України, формуванню робітничого прошарку, характеристиці форм прояву трудової активності робітництва, а також підготовці кваліфікованих кадрів у різних галузях промисловості в перші роки повоєнної відбудови присвячені наукові праці Б. Буяка [1–2], І. Богодиста [3], К. Жбанової [11], О. Гараня [12], Г. Ковальчака [13]. Політику радянської системи щодо жіноцтва Дрогобищини в 1944–1953 рр., а також залучення жінок до відбудови промислової сфери розкриває Р. Попп [15], В. Галаган [5] та М. Смольницька [4; 6] подають інформацію про участь жіночого населення у відбудові народного господарства УРСР та оволодіння професіями, що раніше не були характерними для жінок. Як бачимо, обрана тематика дослідження висвітлена фрагментарно та потребує детального розгляду.

Мета статті – проаналізувати політику залучення жінок до відбудови промисловості західноукраїнського регіону в середині 1940-х на початку 1950-х рр.; висвітлити внесок жіноцтва в розвиток промислової сфери західних областей України в перші повоєнні роки; з'ясувати суттєві проблеми, з якими стикалися жінки під час роботи на виробництві.

Одразу після звільнення від німецьких окупантів західних областей України восени 1944 р., радянська влада поставила завдання відновити в короткий термін промислову сферу регіону, скерувавши випуск продукції виключно для мирних цілей [1, с. 81]. Війна завдала непоправних збитків промисловості Західної України, тому після визволення, її, фактично, прийшлося створювати заново.

У травні 1945 р. радянське керівництво прийняло постанову про заходи щодо відбудови та подальшого розвитку народного господарства в західних областях УРСР [2, с. 233]. У постанові зазначалося, що всебічний розвиток промисловості та індустріалізація західноукраїнського регіону мають чітко контролюватися з боку вищих партійно-радянських органів влади та місцевих виконавчих комітетів. Взятो курс на перетворення західних областей в промислово-розвинутий регіон Української РСР шляхом побудови нових підприємств машинобудівної та електротехнічної промисловості, розвитку нафтової, газової та вугільної промисловості, а також реконструювання легкої та харчової промисловості, що базувалася на відсталій техніці [3, с. 56].

Масштабні втрати населення в роки війни суттєво змінили демографічну ситуацію України. Наявний демографічний дисбаланс найбільше спостерігався серед осіб працездатного віку. Згідно статистичних даних, чисельність працездатного населення у 1945 р. становила близько 3,5 млн осіб, а перед війною – 7,2 млн відповідно. У свою чергу, кількість жіночого населення республіки станом на 1 січня 1945 р. складала 64 % [4, с. 165]. Значна нерівномірність населення за статевую

ознакою, зменшення народжуваності та приросту, жахливе скорочення трудових ресурсів обумовлювали застосування праці жінок у відбудові та розвитку майже всіх галузей народного господарства республіки. Приміром, станом на 1 жовтня 1945 р. жінки становили 52,2 % від загальної кількості робітників та службовців УРСР, а саме: в промисловості – 43,8 %, сільському господарстві – 58,7 %, будівництві – 36,3 %, транспорті та зв'язку – 42,2 % [5, с. 34].

Створення навесні 1945 р. при обласних, міських та районних осередках партії західноукраїнського регіону спеціальних відділів з роботи серед жінок, давало можливість партійно-радянській владі впливати на місцеве жіноцтво та контролювати їх діяльність. Окрім цього, на підприємствах, фабриках та заводах сформувалася широка мережа представницьких жіночих зборів – делегатських зборів та жіночих рад з різноманітними секціями. Ключова їх роль полягала у пропагуванні радянської ідеології та залученні жінок до виробничого процесу.

Залучення радянським урядом жінок до відбудови народного господарства західноукраїнського регіону не було стихійним. Центральним партійним комітетом прийнято низку рішень та постанов, якими у своїй роботі керувалися жіночі та партійно-державні структури різних рівнів, зокрема: «Про роботу серед жінок в західних областях Української РСР» (5 квітня 1945 р.), «Про заходи з покращення роботи серед жінок в Західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях України» (28 квітня 1946 р.), «Про заходи з поліпшення роботи серед жінок на Україні» (19 квітня 1948 р.), а також ряд указів, розпоряджень та рішень партійно-державних органів на місцях [6, с. 169]. Згідно даних постанов, жінвідділи та партійно-радянське керівництво західних областей УРСР мали забезпечити контроль за виконанням проведеної роботи серед жінок, яка в основному стосувалася процесу залучення їх до відбудови та розвитку народного господарства, участі в боротьбі за здійснення п'ятирічного плану в чотири роки, охоплення виробничим навчанням тощо.

Вже на початку 1945 р. у всіх обласних центрах західноукраїнського регіону практикувалося проведення жіночих нарад, що присвячувалися завданням жінок у післявоєнний час. Влада намагалася сформувати в радянському соціумі образ жінки як ідеального виробничника [4, с. 165]. Ідеї партії системно дублювалися активістками на різних жіночих зібраннях. Для прикладу, на першій обласній нараді жінок Станіславської області (28–29 червня 1945 р.) лунали заклики щодо участі жіноцтва у відбудовчих процесах: «Радянська влада прагне, щоб усі трудящі на рівні як чоловіки, так і жінки брали участь у відбудові народного господарства» [7, арк. 7]; «На підприємства, фабрики та заводи прийшли тисячі жінок та дівчат, які опановують нові професії, якості їх роботи можуть позаздрити самі чоловіки» [7, арк. 35].

Найактивніше планувалося залучати жіноцтво до відбудови промислових підприємств м. Львова, який мав стати промисловим центром республіканського значення. Зокрема, під час Львівської обласної наради активу жінок, яка відбулася в травні 1945 р. зазначалося: «Щоб зробити Львів великим індустріальним центром потрібно не тільки відбудувати усі підприємства, а й збудувати десятки нових, утворити зовсім нові галузі важкої промисловості такі, як: машинобудівництво, електропромисловість» [8, арк. 26]. Активістки агітували жінок долучатися до відбудови міста, будівництва заводів та фабрик, а також оволодіння новими професіями та спеціальностями.

Починаючи з 1946 р., розвиток промисловості базувався на основі директивних п'ятирічних планів. 18 березня 1946 р. Верховна Рада СРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.». Завдання четвертої п'ятирічки полягали у відбудові зруйнованих територій країни, відновленні довоєнного рівня розвитку промисловості та сільського господарства, а в кінцевому результаті – зростання цього рівня у значних розмірах [1, с. 97].

План нової п'ятирічки передбачав повну відбудову та розвиток легкої та харчової промисловості, яка мала збільшити виробництво продукції на 17 %. Планувалося розширити кількість підприємств харчової промисловості, зокрема: цукрових заводів, хлібзаводів, м'ясокомбінатів, молочних заводів. У легкій промисловості – збільшення обсягів виробництва бавовняних та шерстяних тканин, шкіряного взуття тощо [9, арк. 74].

Істотно зросла кількість жінок, що працювали в народному господарстві Західної України. Найвищі темпи залучення жіноцтва до відбудовчих процесів були на Станіславщині. Так, чисельність задіяних жінок у 1949 р. відносно 1946 р. збільшилася на 65,9 %. Згідно архівних даних, питома вага жіноцтва зайнятого в народному господарстві західних областей України в 1949 р. становила 34,5 %, а загальнодержавний показник – 41,6 % [10, с. 195]. Як бачимо, кількість жінок, що працювали в народному господарстві західноукраїнського регіону, ще відставала від республіканського показника.

У досліджуваний період перед радянською владою стояло завдання значного збільшення чисельності працівників промислової сфери. Формування робітничого класу мало прискорити процес індустріалізації західноукраїнського регіону. Збільшення робітничих кадрів відбувалося

шляхом оргнаборів, що представляли собою договірне залучення населення до праці на промислових об'єктах. Через них проходили селяни, а в основному сільська молодь. Варто зауважити, що методи здійснення «добровільного» оргнабору нічим не різнилися від трудової мобілізації, а особи, які намагалися уникнути договору, або ж самовільно залишали робочі місця, відбували покарання у вигляді виправно-трудова робіт [11, с. 88–89]. Ще одним напрямом кадрової політики радянської влади в Західній Україні було надсилання робітників та службовців із східних областей УРСР та інших регіонів Радянського Союзу [12, с. 58]. Так, впродовж 1944–1946 р. на постійну роботу до Львова з великих промислових центрів країни прибуло понад 1900 інженерно-технічних працівників та майже 14 тис. робітників [1, с. 190]. Характерною особливістю формування робітничих лав промислової сфери західних областей України було те, що місцеві рекрутовані не володіли виробничими спеціальностями, або ж будь-якими навиками для роботи в промисловості [13, с. 46].

Попри відсутність виробничих спеціальностей та професійних навичок, жінки досить активно включалися до відбудови промислової сфери західних областей УРСР, а їх кількість з кожним роком помітно зростала. До прикладу, на початку 1945 р. в різних галузях промисловості та транспорту Дрогобищини працювали близько 25 тис. жінок, зокрема в нафтовій галузі – 1718 або 15,4 % від загальної кількості робітників [14, арк. 7]. В 1949 р. чисельність жінок у промисловому виробництві області становила 12 % (від загальної кількості працюючих), а в 1950 р. – 23 % відповідно. Впродовж 1946–1952 рр. кількість жінок на виробництві краю зросла вдвічі [15, с. 331]. Така ж ситуація спостерігалася і в Тернопільській області. Зокрема, в 1950 р. на підприємствах, заводах та фабриках Тернопільщини працювали 4498 жінок [16, арк. 51], а в 1952 р. – близько 6 тис. [17, арк. 83].

На промислових підприємствах Дрогобицької області в 1949 р. працювали 5938 жінок або 19 % від числа всіх працюючих (50 % вихідців із місцевого населення). Серед них в провідних галузях промисловості, таких як, видобуток нафти працювало 11,4 % жінок, в нафтопереробній галузі – 17,7 %, в газовій – 17 % і в озокеритній – 13,3 % жінок. Значно більше жіноцтва залучено до роботи в харчовій промисловості: на м'ясопереробних підприємствах 26 %, хлібзаводах – 43,7 %, борошномельній – 25 %, цукровій – 30 %, соляній галузях промисловості – 28 % жінок. На підприємствах легкої промисловості працювало 70 % жінок [18, арк. 25].

У звітах районних, міських та обласних жіночих відділів поряд із вказаною чисельністю працюючих у промисловості жінок, зазначалися кількісні або відсоткові показники місцевих робітниць. Зокрема, на фабриках та підприємствах Львівської області в 1949 р. працювали 46424 робітники, з них 27 тис. жінок (місцевих – 9740) [19, арк. 5]. Тодішня влада робила значну ставку на місцевих робітниць, оскільки останні за своєю соціальною природою мали стати опорою радянської системи в західноукраїнському регіоні.

Незважаючи на складні умови праці та ряд інших проблем, жінки були керівниками підприємств, начальниками цехів, майстерень, окремих дільниць. Наприклад, у 1949 р. 2718 жінок Львівщини обіймали посади начальників цехів, бригадирів, майстрів [19, арк. 5]. У 1952 р. понад 3 тис. працювали інженерами та техніками, понад 1300 начальниками цехів, 5 головними інженерами та 11 керівниками підприємств [20, арк. 19]. Керівниками промислових об'єктів Дрогобицької області в 1949 р. працювали 10 жінок [18, арк. 28].

Індустріалізація західноукраїнського регіону вимагала забезпечення народного господарства, в тому числі й промисловості краю досвідченими кадрами, фахівцями та робітниками. Підготовка кваліфікованих працівників для промислової сфери відбувалася декількома шляхами: через мережу спеціально створених учбових навчальних закладів – ремісничих та залізничних училищ, а також шкіл фабрично-заводського навчання; безпосередньо на виробництві шляхом підвищення кваліфікації чи методами індивідуального, бригадного або ж курсового навчання [1, с. 198].

Під керівництвом відділів з роботи серед жінок та вищих партійно-радянських структур жіночі ради підприємств взяли курс на значне підвищення продуктивності праці серед робітниць, направляючи всю роботу на дострокове виконання виробничих планів, залучення жінок до виробництва, а також набуття ними масових кваліфікацій. На всіх підприємствах фабриках та заводах лунали заклики: «Жодної жінки, яка б не мала кваліфікації» [8, арк. 27].

На підприємствах та установах Львівської області в 1946 р. працювали 36947 жінок, зокрема у м. Львів – 21846. Шляхом бригадного, індивідуального навчання на підприємствах та через школи ФЗН підготовлено 9248 жінок (у м. Львові – 6197, з яких 3478 місцевих). Значна увага зверталася на технічне навчання жінок. Так, у 1946 р. близько 4 тис. жінок Львівської області закінчили курси технімінімуму [21, арк. 28]. Зі звіту відділу з роботи серед жінок Львівського міського партії за 1951 р. дізнаємося про заводи та фабрики міста, де жіночі ради активно займалися технічним навчанням виробничниць, а саме: завод автотранспорту, низьковольтних ламп, електроламповий завод, панчішна та бавовняно-прядильна фабрика [22, арк. 9].

Радянська влада використовувала жінок як незамінну виробничу силу в відбудові майже всіх галузей народного господарства. Вони працювали навіть там, де потрібно було докладати значних фізичних зусиль та умови праці були вкрай несприятливими для здоров'я. Досить часто, жінки оволодівали «чоловічими» спеціальностями основних галузей промислової сфери: бондарів, слюсарів, фрезерувальників, електрозварників [4, с. 165], вагонників, токарів, забійників, шахтарів тощо [23, арк. 77]. Наприклад, з 50 жінок, які працювали в ремонтно-механічних майстернях нафтового промислу м. Борислава Дрогобицької області, 40 жінок працювали електромонтерами та майстрами нафтовидобутку [24, арк. 7].

Жіночий трудовий запал спонукали різними формами трудової активності, зокрема – так званим «соціалістичним змаганням», «раціоналізаторським рухом», «новаторським почином», «рухом стахановок та ударниць», «вахтами» тощо. Варто відмітити, що найперші вияви жіночої ініціативності в промисловості західноукраїнського регіону спостерігаємо в 1946 р., оскільки саме в той час масовості набули всесоюзні змагання за виконання та перевиконання норм четвертої сталінської п'ятирічки. Зазначені прояви трудової активності робітників відіграли в повоєнні роки не лише значну господарську роль, а й ідейно-політичну. Партійно-радянське керівництво надавало їм особливого значення і як засобу зміцнення свого авторитету, і як важелю виконання та перевиконання виробничих завдань [1, с. 223].

На промислових об'єктах створювалися жіночі бригади, які приймали участь у соцзмаганнях. Приміром, на заводах і фабриках Львівської області в 1948 р. за відмінні виробничі показники змагалися 273 жіночі бригади. Найкращих успіхів досягли бригади Львівського механізованого заводу віконного скла, Львівської панчішної фабрики, робітниць депо «Львів–Захід» та ін. [25, с. 125]. Жіночі бригади швейної фабрики м. Станіслава в 1946 р. перевиконали норми на 399 %, а шкіряного заводу – на 200 % [26, арк. 24]. Колектив локомотивно-ремонтного заводу ливарного цеху перевиконав річний план по бронзовій литві за 10 місяців на 146 %, а по чавуну – на 195 % [27, арк. 124]. У 1949 р. жіночі бригади підприємств м. Тернополя виконали річні плани понаднормово: міськпромкомбінату на 129,2 %, цегельного заводу – 120,3 %, підприємства з видобутку торфу – 144,9 %, артілей «Праця» – 155,2 % та «Коопраця» – 144,2 % [28, арк. 85].

Для 1948 р. були характерними поширення досвіду кращих бригад і ударників праці, раціоналізаторські рухи, а також рухи за систематичне перевиконання виробничих норм, економію палива та матеріалів тощо [1, с. 227]. Приміром, оператор Бориславського нафтоперегінного заводу Н. Рогова відкрила особистий рахунок економії та заощадила до 20 тис. крб., долучивши до цього процесу 6 жіночих бригад відмінної якості, які щомісяця заощаджували 1500–1700 крб. Вони висунули 18 раціоналізаторських пропозицій, найбільше по заводу, з яких 13 реалізовано. У свою чергу, оператор Дашавського газового промислу Р. Білінська боролася за заощадження електроенергії [18, арк. 28]. Помічниця машиніста депо Коломиї М. Березовська, кожного місяця удосконалювала технічну швидкість потяга при нормі 22 км/год., і, таким чином, зекономила до 10 тонн палива [30, арк. 28].

Доволі популярними серед жінок західних областей України були рухи стахановок та ударниць. Із 3960 жінок, що працювали в промисловій сфері Станіславської області в 1948 р., 2150 достроково виконували виробничі плани, в тому числі 1375 жінок-стахановок виконували по 2 норми [29, арк. 7]. В промисловості та залізничному транспорті Львівської області в 1950 р. працювало близько 21 тис. робітниць, з них майже 17 тис. стахановок та ударниць. Понад 550 жінок завершили свої п'ятирічні плани, багато з них виконали 6–9-ти і навіть десятирічні плани, зокрема робітниці заводу електроприладів Н. Смирнова та електролампового заводу І. Стронська [19, арк. 28]. Варто зазначити, що через відсутність матеріального заохочення стахановський рух у 1950 р. помітно послабшав, однак кількість стахановок формально зроста.

Засоби масової інформації постійно висвітлювали дані про розгортання жіночої трудової активності. Газети місцевого, обласного та республіканського значення безперестанку подавали матеріали про подвиги жінок у відбудові та розвитку народного господарства. Повідомлення про дострокове виконання та перевиконання виробничих планів супроводжувалося фотографіями жінок-стахановок та ударниць безпосередньо за робочими процесами (лише за I півріччя 1949 р. на сторінках Дрогобицької обласної газети «Радянське слово» надруковано 22 такі світлини). Кращих жінок-передовиків виробництва заохочували матеріальними виплатами, а також державними нагородами. Приміром, в 1953 р. у Дрогобицькій області трудовими відзнаками нагороджено 1595 осіб, в тому числі 736 жінок [15, с. 331].

Партійними організаціями безперервно контролювалася робота згідно розгортання соцзмагання серед жінок, які працювали в різних галузях промислової сфери. Увага акцентувалася на виконання виробничих планів підприємствами в цілому та кожною робітницею зокрібно, підвищення ролі жіночих рад підприємств за дострокове завершення виробничого плану, випуск продукції відмінної якості, рентабельну роботу підприємств тощо. З цією метою скликалися наради

керівників жінвідділів обкомів, міськкомів та окремих райкомів партії, де розташовувалася та чи інша галузь промисловості, проводилися наради жіночих рад та жіночого активу, міські збори стахановок, а також збори жінок, що не виконували виробничих завдань. До останніх органи влади застосовували ряд покарань, зокрема: штрафів, доган, понаднормових робіт, звільнень тощо [18, арк. 25–26].

Жіноча праця на виробництві характеризувалася низкою проблем. Керівництво промислових об'єктів практично не піклувалося про створення необхідних побутових та виробничих умов для жінок. Неодноразово порушувалося законодавство з охорони праці. Досить часто жінки працювали понаднормово, у вихідні дні та без обідньої перерви. На підприємствах, фабриках та заводах не організовано кімнат гігієни, кімнат для годування дітей, не працювали душові та медпункти, не завжди в цехах була питна вода. Талонів на промтовари робітниці не отримували по декілька місяців. Варто зауважити і про низький рівень заробітної плати. Зокрема, зарплата робітниць алебастрового заводу Дрогобицької області в середньому становила 70–80 крб. та не виплачувалася впродовж 2–4 місяців [31, арк. 2].

Відсутність розвиненої соціальної інфраструктури, особливо мережі дитячих ясел та садочків, значно обмежувала виробничу активність жінок. Перед молодими матерями поставала проблема співвідношення нагального піклування за малими дітьми та виконання виробничих планів. Приміром, жіночі колективи взуттєвої фабрики та шкіряного заводу м. Станіслава не раз вимагали від дирекції створення своїх відомчих дитячих садочків. Однак, ні керівництво, ані жіночі ради на протязі багатьох років не змогли домогтися їх відкриття. Лише в квітні 1952 р. при шкіряному заводі, де нараховувалося 70 дітей дошкільного віку, організували дитячий садочок [32, арк. 3]. Відсутність цих дитячих закладів відбивалася на праці робітниць-матерів, які змушені були залишити свої робочі місця. Лише за I квартал 1950 р. керівництво Львівської бавовняної фабрики звільнило понад 30 робітниць, які через наявність малих дітей не виконували виробничих норм [33, арк. 89].

Таким чином, в перші повоєнні роки радянська влада розгорнула політику масштабного залучення жінок до відбудовчо-виробничих процесів на західноукраїнських землях. Її особливістю було те, що жінки на рівні з чоловіками приймали участь у відбудові та розвитку основних галузей промисловості, оволодівали так званими «чоловічими» професіями. Вони становили переважну більшість практично у всіх сферах народного господарства регіону. Партійно-державна система безперервно контролювала кількісну участь жіноцтва у промисловій сфері, а різні форми жіночої трудової активності використовувалися з метою виконання та перевиконання виробничих завдань. Слід відмітити, що робота жінок на виробництві супроводжувалася низкою проблем, зокрема: відсутністю розвиненої соціальної інфраструктури, низькою заробітною платою, важкими умовами праці.

Список використаних джерел

1. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери Західних областей Української РСР протягом 1944–1958 рр. (На матеріалах Львівської, Дрогобицької, Івано-Франківської, Тернопільської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2001. 257 с.
2. Буяк Б. Формування та розвиток промисловості в Західній Україні на початку та у другій половині 1940-х рр. XX ст. // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. Тернопіль, 1998. Вип. VII. С. 229–236.
3. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945–1950 рр.). К.: Вид. Київського ун-ту, 1961. 176 с.
4. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К, 2011. Вип. 16. С. 162–174.
5. Галаган В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. К.: Знание, 1990. 48 с.
6. Смольницька М. До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х на початку 1950-х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2013. Вип. 18. С. 166–178.
7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 265. 102 арк.
8. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 324. 131 арк.
9. Там само. Оп. 2. Спр. 289. 139 арк.
10. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: зб. док. і матеріалів / упоряд. Х. І. Горожанкіна. К., 1980. 546 с.
11. Жбанова К. Становлення та розвиток органів організованого набору робітників та їх переселення в УРСР (1943–1991 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 87–93.
12. Гарань О. В. Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х – 50-х роках // Український історичний журнал. 1989. № 10. С. 55–65.
13. Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості за 20 років Радянської влади (1939–1958 рр.). Історико-економічний нарис. К.: Наукова думка, 1965. 188 с.
14. Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 9. Спр. 282. 138 арк.
15. Попп Р. Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобищини у перші повоєнні роки (1944–1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск III. Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 328–336.
16. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 210. 68 арк.
17. Там само. Спр. 275. 339 арк.
18. Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 10. Спр. 173. 56 арк.
19. Там само. Ф. П-3. Оп. 3. Спр. 461. 78 арк.
20. Там само. Оп. 4. Спр. 837. 54 арк.
21. Там само. Оп. 3.

Спр. 459, 40 арк. 22. Там само. Оп. 4. Спр. 238, 194 арк. 23. Там само. Оп. 2. Спр. 289, 139 арк. 24. Там само. Ф. П-5001. Оп. 9. Спр. 282, 138 арк. 25. Жінки радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / відп. ред. М. М. Підтиченко. К., Політвидав України, 1971. 188 с. 26. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 452, 194 арк. 27. Там само. Спр. 595, 135 арк. 28. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 173, 185 арк. 29. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 800, 147 арк. 30. Там само. Спр. 635, 154 арк. 31. Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 8. Спр. 252, 177 арк. 32. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1606, 39 арк. 33. Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 3. Спр. 690, 180 арк.

References

1. Buyak B. B. Rozvytok promyslovoyi sfery Zakhidnykh oblastey Ukrayins'koyi RSR protyahom 1944–1958 rr. (Na materialakh L'vivs'koyi, Drohobys'koyi, Ivano-Frankivs'koyi, Ternopil's'koyi oblastey). Dys. kand. ist. nauk [The development of the industrial sphere in the western regions of Ukraine during the years of 1944–1958 (On materials of Lviv, Drohobych, Ivano-Frankivsk, Ternopil regions). Cand. hist. sci. diss.], Chernivtsi, 2001. 257 p. 2. Buyak B. Formuvannya ta rozvytok promyslovosti v Zakhidniy Ukraini na pochatku ta u druhiy polovyni 1940-kh rr. XX st. [Formation and development of industry in Western Ukraine in the beginning and second half of the 1940s of the twentieth century], Naukovi zapysky TDPU. Seriya: Istoriya, Ternopil, 1998, Vol. 7, pp. 229–236. 3. Bohodyst I. Sotsialistychne budivnytstvo v zakhidnykh oblastyakh URSS (1945–1950 rr.) [Socialist construction in the western regions of the USSR (1945–1950)], Kyiv, 1961. 176 p. 4. Smo'nits'ka M. Zhinka v radyans'komu suspil'stvi: ofitsiynny obraz i real'na praktyka [A woman in Soviet society: an official image and a real practice], Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka: Zb. st., 2011, Vol. 16, pp. 162–174. 5. Galagan V. Sovetskaya zhenshchina: portret v retrospektive [Soviet woman: portrait in retrospect], Kyiv, "Znanie" Publ., 1990. 48 p. 6. Smol'nits'ka M. Do problemy stanovlyshcha cholovikiv i zhinok u sil's'komu sotsiumi v URSS v seredyni 1940-kh na pochatku 1950-kh rr. [Positions of men and women in peasant communities, in Soviet Ukraine, in the mid-1940s – early 1950s], Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka: Zb. st., 2013, Vol. 18, pp. 166–178. 7. Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 265, 102 ark. 8. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-3, op. 1, spr. 324, 131 ark. 9. Ibid., op. 2, spr. 289, 139 ark. 10. Sotsialistychni peretvorenniya v zakhidnykh oblastyakh Ukrayins'koyi RSR 1939–1979: zb. dok. i materialiv [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR in 1939–1979: a collection of documents and materials], Kyiv, 1980. 546 p. 11. Zhanova K. Stanovlennya ta rozvytok orhaniv orhanizovanoho naboru robitnykiv ta yikh pereselennya v URSS (1943–1991 rr.) [Formation and development the system of the organised recruitment of workers and their relocation in Ukrainian SSR (1943–1991)], Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya, Ternopil, 2014, Vol. 2, P. 3, pp. 87–93. 12. Haran' O. V. Problemy formuvannya natsional'nykh kadrov u zakhidnykh oblastyakh URSS u druhiy polovyni 40-kh–50-kh rokakh [Problems of formation of national personnel in the western regions of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940's and 50's], Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal, 1989, Vol. 10, pp. 55–65. 13. Koval'chak H. I. Rozvytok promyslovosti za 20 rokiv Radyans'koyi vlady (1939–1958 rr.). Istoryko-ekonomichnyy narys [Development of industry over 20 years of Soviet power (1939–1958). Historical and economic essay], Kyiv, "Naukova dumka" Publ., 1965. 188 p. 14. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-5001, op. 9, spr. 282, 138 ark. 15. Popp R. Polityka radyans'koyi systemy shchodo zhinotstva Drohobychchyny u pershi povoyenni roky (1944–1953) [Soviet system's policy towards Drohobych womenfolk in the first post-war years (1944–1953)], Drohobys'kyy krayeznavchyy zbirnyk, Vol 3, 2017, pp. 328–336. 16. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti, f. P-3, op. 1, spr. 210, 68 ark. 17. Ibid., spr. 275, 339 ark. 18. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-5001, op. 10, spr. 173, 56 ark. 19. Ibid., f. P-3, op. 3, spr. 461, 78 ark. 20. Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 837, 96 ark. 21. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-3, op. 3, spr. 459, 40 ark. 22. Ibid., op. 4, spr. 238, 194 ark. 23. Ibid., op. 2, spr. 289, 139 ark. 24. Ibid., f. P-5001, op. 9, spr. 282, 138 ark. 25. Zhinky radyans'koyi Ukrayiny – aktyvni budivnyky komunistychnoho suspil'stva [The women of Soviet Ukraine are active builders of the communist society], Kyiv, "Politydav Ukrayiny" Publ., 1971. 188 p. 26. Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 452, 194 ark. 27. Ibid., spr. 595, 135 ark. 28. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti, f. P-3, op. 1, spr. 173, 185 ark. 29. Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 800, 147 ark. 30. Ibid., spr. 635, 154 ark. 31. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-5001, op. 8, spr. 252, 177 ark. 32. Derzhavnyy arkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti, f. P-1, op. 1, spr. 1606, 39 ark. 33. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. P-3, op. 3, spr. 690, 180 ark.

Halyna Chornij

WOMENFOLK IN RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT OF INDUSTRY OF WESTERN UKRAINIAN REGION IN THE MIDDLE 1940-S – BEGINNING 1950-S.

In the article, through the comprehensive and objective analysis of a number of archival sources and historiographical materials, was characterized the womenfolk's participation in the reconstruction of the industrial sphere of Drohobych, Lviv, Ternopil and Stanislav regions in the first post-war years. The quantitative indicators of this category of population in the industry of the western regions of the Ukrainian SSR, as well as women, who occupied the management posts at enterprises, factories and plants, were highlighted. Here was analyzed the process of their professional level rising, and the «male» specialties mastering. Examples are given of the involvement of women in the various forms of labor activity by the Soviet authorities. Moreover, the quantitative characteristics of stackers and forwarders who worked at industrial enterprises of the region and performed production plans beyond the norm were shown. The main difficulties encountered by women during work on the work were found out.

Key words: womenfolk, industry, workers, stakhanovky, innovative movement, western Ukrainian region.

УДК 94(477) «1960/1969»

Сергій Оніщенко

ПІДГОТОВКА ТА ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1960-Х РР.

У статті досліджується підготовка і забезпечення якості професійних кадрів для залізниць Українській РСР у період 1960-х рр., рівень їхньої освіченості та процес адаптації у виробниче середовище. Процеси становлення системи підготовки кадрів для залізничного транспорту проходили в складних суперечливих соціальних й економічних умовах. Була сформована розгалужена навчальна мережа, яка поєднувала традиційні спеціальні навчальні заклади (технічні школи, технікуми та університети) і технічне навчання на відділеннях залізниць (індивідуальне навчання, школи передового досвіду, школи майстрів, курси). Потужною та особливо популярною була система заочної освіти. Вказані позитивні тенденції проявились перш за все у підвищенні освітнього рівня робітників транспорту, особливо локомотивної служби та помітному збільшенні частки інженерно-технічних працівників. Забезпечити залізничний транспорт в основному вдалося кадрами масових професій, тоді як відчувався гострий дефіцит інженерно-технічного персоналу. Їх обов'язки виконували переважно практики. На це вплинула й відсутність належного стимулювання молодих фахівців, нерозв'язаність житлового питання та загальна безперспективність продовження роботи у сфері залізничного транспорту.

Ключові слова: залізнична галузь, професійні кадри, кваліфікація, «школи передового досвіду», лекційні курси.

У процесі розвитку та функціонування залізничного транспорту в УРСР у післявоєнний період поряд із його виробничою інфраструктурою важливе значення відігравала й соціокультурна сфера та розвиток трудового потенціалу галузі. Успіхи модернізації у виробничій сфері транспорту закономірно мали потягти за собою модернізаційні зміни в його соціальній сфері, що багато в чому пов'язано з освітнім і професійним рівнем працівників залізниць країни.

Варто зазначити, що в радянський період не було спеціальних праць присвячених освіті працівників залізничної галузі УРСР. Та й сама історична наука носила заполітизований характер, розглядаючи минуле крізь призму марксистсько-ленінської ідеології. В окремих працях, що вийшли в роки незалежної України, за авторством А. Хахлюка [1] і В. Вертеля [2] проблема освіченості та кваліфікації трудових ресурсів залізничної галузі розглядалась здебільшого у контексті її розвитку. Однак, у сучасній історіографії відсутні спеціальні дослідження присвячені підготовці й подальшій професійній самореалізації залізничників у означений період, що й зумовлює тематику даної статті.

Мета статті – з'ясувати рівень підготовки, стан освіченості працівників залізничного транспорту УРСР у 1960-х роках, проаналізувати умови адаптації у виробниче середовище.

На початку 1960-х рр. увага до кадрового забезпечення залізничної галузі викликала підвищений інтерес. У наказах по управлінням залізниць вказувалось на необхідність покращення «рівня організаційної роботи з кадрами». Відповідальність за «підбір, розстановку та виховання

кадрів» покладалася безпосередньо на керівників, які в разі невиконання завдання могли навіть позбутися роботи [3, с. 68]. У ці ж роки збільшилась підготовка кадрів таких масових професій: машиністів тепловозів і електровозів та їх помічників, слюсарів із ремонту тепловозів, стрілочників, кондукторів і провідників вагонів [4, с. 40].

Більшість працівників проходили підготовку й перенавчання безпосередньо на місцях. Найбільш поширеною формою підготовки кадрів масових професій була індивідуальна. На Козятинському відділенні шляху в 1965 р. підготовлено 524 фахівців [5, с. 74].

Підготовка кадрів без відриву від виробництва з кожним роком лише зростала. Про це свідчили статистичні дані ряду залізниць. Так, на Південно-Західній залізниці в 1964 р. планувалося підготувати 3670 працівників масових професій, тоді як підготовлено 4769, у тому числі з відривом від виробництва лише 980 [6, с. 74]. Наступного року на цій залізниці пройшли професійну підготовку 4846 осіб, у тому числі з відривом від виробництва лише 725. Отже, зростання підготовлених кадрів залізниць досягалося багато в чому завдяки навчанню працівників при її відділеннях.

Подібна ситуація була характерна й для системи підвищення кваліфікації кадрів. Наприклад, у 1963 р. на Південній залізниці планувалося підвищити кваліфікацію 20 тис. робітникам, у тому числі з відривом від виробництва – 900. Закінчило ж навчання 38670 слухачів, з яких 928 працювало [7, с. 38].

Здебільшого робітники самі не бажали йти на перенавчання, адже при навчанні з відривом від виробництва вони не забезпечувались житлом у повній мірі. Наприклад, гуртожиток Київського технікуму залізничного транспорту міг забезпечити проживання для 19 учнів навчально-консультативного пункту підвищення кваліфікації, інші – 80 осіб – яких викликали на лабораторно-екзаменаційну сесію, мали знаходити житло самостійно, що створювало додаткові незручності [8, с. 3]. Перевірки відділень залізниць також засвідчували, що річні плани без відриву від виробництва виконувались краще, ніж із відривом.

У 1960-х рр. при відділеннях залізниць почали активно розгортати просвітницьку діяльність дорожні, відділеннєві та місцеві «школи передового досвіду», при яких щорічно навчались до 4 тис. осіб на кожній залізниці. Наприклад, у 1961 р. на Придніпровській залізниці діяла 481 школа передового досвіду, в яких навчалось понад 3900 учнів [9, с. 168]. У роботі цих шкіл брали участь начальники вантажних станцій, транспортних цехів підприємств і передовики виробництва [3, с. 77].

Школи передового досвіду давали позитивні результати. Наприклад, на Південно-Західній залізниці в 1965 р. у 3 школах локомотивного депо Коростень по економії палива на тепловозах досягнуто значних покращень практичних знань працівників. Крім цього покращилась робота окремих локомотивних бригад із економії палива, утримання локомотивів, зменшення пошкодження локомотивів [5, с. 76].

На підприємствах промислового транспорту з метою підвищення рівня технічних і економічних знань працювали школи майстрів. Лекційні курси стосувалися в основному питань організації праці, соцзмагань і передачі досвіду [10, с. 6].

Для покращення якості підготовки й підвищення кваліфікації кадрів у середині 1960-х рр. були прийняті заходи щодо оновлення навчальної матеріальної бази технічних кабінетів і куточків, які оснащувались новими експонатами, моделями та професійною літературою [5, с. 74]. Цьому сприяла й розгалужена мережа бібліотечних фондів. Так, якщо у 1953 р. працювало 152 пересувних бібліотеки з книжковим фондом 7740 книг, то в 1960-х рр. мережа лінійних бібліотек нараховувала вже понад 667 тис. книг. Щорічно фонди бібліотек поповнювались на суму понад 38 тис. крб. У 1960-х рр. лише залізнична науково-технічна бібліотека нараховувала понад 92 тис. книг [11, с. 1–9].

Проте вже в 1960-ті рр. збільшення обсягів підготовки працівників, які б забезпечували зростаючі перевезення новими видами тяги, відбувалося недостатніми темпами. Так, у 1965 р. план підготовки машиністів електровозів був виконаний на 77 %, машиністів тепловозів – 86 % [12, с. 72].

У той же час характерними були випадки, коли підготовка проводилась за старими програмами, які не враховували вимоги часу. У зв'язку з введенням на залізниці ділянок, обладнаних диспетчерською централізацією, електричною централізацією стрілок і сигналів, необхідно було змінити програму підготовки чергових по станції. Часто чергові не знали, як працюють нові системи та прилади. Особливо це стосувалося лінійних станцій 4-го та 5-го класів, на яких були відсутні робітники служби зв'язку, а найменше порушення приладів СЦБ призводило до збою поїздів [13, с. 76].

Найбільші труднощі професійного характеру були характерні для таких масових професій: оглядач вагонів, робітник колій, електромонтер [14, с. 44]. Незадовільною залишалася підготовка в спеціальних навчальних закладах дівчат – колійниць і експлуатаційниць, яких випускали

Сімферопольський і Київський залізничні технікуми. Здебільшого медкомісія просто не допускала їх до роботи, пов'язаної з рухом поїздів [14, с. 37]. Та все ж у основному всі підприємства залізниць вже наприкінці 1960-х рр. були укомплектовані кадрами провідних масових професій [6, с. 70].

Зростання кількості студентів стало результатом того, що в 1960-ті рр. для заочників стали покращуватись умови з метою поєднання роботи на виробництві та навчання. При відділеннях залізниць і підприємств організовувались консультативні пункти, більшість з яких працювали на громадських началах із залученням інженерного складу підприємств і викладачів навчальних закладів. Допомогу заочникам надавали діючі при відділеннях дороги й підприємствах технічні бібліотеки [15, с. 46].

У другій половині 1960-х рр. технічні бібліотеки значно поповнились підручниками для заочників. Наприклад, у Сумському відділенні за рахунок виділених коштів з фонду підприємства придбано підручників для заочників на 1700 крб. [14, с. 41].

Допомогу в організації заочного навчання фахівців надавали створені за ініціативою відділів кадрів залізниць «ради сприяння заочному навчанню» при відділеннях залізниць [15, с. 47]. Відповідно до цього систематично проводились наради представників рад із метою обміну професійним досвідом, організації роботи консультативних пунктів, шефської роботи досвідчених інженерів над заочниками. Подібна організація обміну досвідом сприяла подальшому зростанню активності рад, особливо в здійсненні заходів щодо підбору й обладнання класів для занять, забезпечення підручниками, надання допомоги у відборі кандидатів у навчальні заклади [14, с. 40]. Ради також залучали до роботи на громадській основі інженерів і техніків підприємств.

Заочні курси для інженерів-паровозників охоплювали 1,5 року, під час якого вони проходили перекваліфікацію для роботи в галузі тепловозного господарства. Крім цього діяли дев'ятимісячні вечірньо-заочні курси перекваліфікації інженерів електровозників для роботи в області тепловозного господарства [3, с. 72]. Більшою популярністю користувалися заочні школи робітничої молоді. Так, на Південно-Західній залізниці в 1960 р. у таких школах навчалось 2503 осіб при запланованих 1500 [16, с. 5].

З цього приводу керівництво залізниць у звітах зазначало, що «насиченість вузлів залізниць інженерно-технічними кадрами загалом відповідала вимогам». Проте розгляд інформації по спеціальностях у ті часи доводив протилежне – залізниці відчували нестачу спеціалістів, зв'язківців і колійників тепловозного та електровозного господарства [17, с. 32].

Позитивно вплинув на кадровий потенціал залізниць наказ Міністерства шляхів сполучення в 1958 р., який збільшив відповідальність керівників відділень за правильний підбір і розміщення кадрів, його якісний склад. Результатом цих процесів стало те, що з початку 1960-х рр. на інженерно-технічні посади почали призначати більше спеціалістів. На керівні посади «просували» молоді кваліфіковані кадри, які добре зарекомендували себе на низовій роботі, а керівників-практиків почали активніше залучати до заочного навчання [4, с. 17]. У відповідних поясненнях вказувалось, що «змінність працівників номенклатури керівного складу проводилась в інтересах виробництва, з метою покращення якісного складу робітників та зміцнення відстаючих ділянок, за рахунок висунення зростаючих на виробництві спеціалістів, заміни практиків, які не забезпечували роботу. У числі тих, яких просували на більші роботи були й практики, які добре проявили себе на низовій роботі та успішно пройшли навчання в заочних навчальних закладах» [4, с. 19]. Наприклад, на Одеській залізниці в 1961 р. 305 начальників відділень висунуто на керівні й інженерно-технічні посади номенклатури, а 548 керівників-практиків і техніків залучено до заочного навчання [4, с. 17]. Проте ці заходи не могли кардинально змінити реального стану речей – низького рівня забезпеченості залізниць інженерно-технічними кадрами, про що свідчили статистичні дані в УРСР загалом.

Південно-Західна залізниця станом на 1 січня 1961 р. була забезпечена спеціалістами з вищою освітою на 84 %, з середньою технічною освітою – на 76 %. По окремим кваліфікаціям забезпеченість була такою: спеціалістів руху: інженерів – 76 %, техніків – 52 %, паровозної спеціальності: інженерів – 79 %, техніків – 59 %, вагонної спеціальності: інженерів – 64 %, техніків – 51 %, енергетиків-інженерів – 49 %, техніків – 48 %, інженерів колій – 41 %, техніків – 64 %, інженерів-будівельників – 22 %, техніків – 57 %, [18, с. 40].

У 1962 р. на Придніпровській залізниці працювало близько 7 тис. спеціалістів, з яких 2149 мали вищу освіту (60,6 % від потреби), у тому числі 1300 інженерів (51,7 %), 736 лікарів і медичних працівників (80,7 %), 113 педагогів (93 %) [3, с. 46].

На Південній залізниці працювало 2607 фахівців із вищою освітою, у тому числі 1599 інженерів, що складало 62 % від потреби [7, с. 20]. У вагонному господарстві потреба в інженерах складала 256 працівників, а працювало 99 [308, с. 20]. У 1967 р. на Південній залізниці працювало 1915 спеціалістів із вищою освітою (82,7 % від потреби) та 4771 спеціаліст із середньою

спеціальною освітою (70,7 %). У порівнянні з 1965 р. кількість спеціалістів із вищою освітою зросла на 1,5 %, з середньою спеціальною – на 5 % [14, с. 1].

Отже, найбільші труднощі залізниця відчувала в укомплектуванні інженерних посад через нестачу спеціалістів з вищою освітою, особливо по господарствам руху, шляху та зв'язку, де їх обов'язки часто виконували практики [13, с. 10]. Наприклад, Одеська залізниця в 1963 р. була забезпечена спеціалістами з середньою освітою на 55,6 % від загальної потреби. До того ж на 6100 технічних посадах працювали лише 2100 техніків, 3804 практики, 196 інженерів і 555 працівників із середньою освітою [13, с. 15]. Подана статистика підтверджувала той факт, що на технічних посадах працювали в основному практики.

Важливим фактором, який впливав на укомплектування інженерних посад спеціалістами, було недостатнє регулювання їхнього розподілу по підприємствах залізниць, а також те, що значна частина працівників працювала на посадах, які навіть не потребували спеціальної освіти. Так, на Одеській залізниці в 1963 р. 8,2 % інженерів працювали на технічних і навіть нижчих посадах [13, с. 10]. Техніки ж працювали переважно на таких посадах: помічники машиністів локомотивів, начальники станцій IV-V класів, наглядачі вагонів, електромонтери, оператори станцій, вантажні й товарні касири, бухгалтери, рахівники, квиткові касири, комірники й продавці.

На початку 1960-х рр. на Південно-Західній залізниці з числа техніків на непередбачених посадах працювало 780 осіб, у тому числі черговими по станції 3–4 класів – 129, машиністами локомотивів і їх помічниками – 140, бухгалтерами – 41, монтерами – 44, завідувачами магазинами – 10, товарними касирами та ваговиками – 108. Особливо незадовільна ситуація з працевлаштуванням спеціалістів склалася на Львівському відділенні, де понад третина фахівців працювала не за спеціальністю [18, с. 42].

Проблема використання трудових кадрів не за відповідними професіями пояснювалась не лише об'єктивними причинами, що залежали від умов виробництва, але й також прагненнями самих працівників. Забезпечення належного матеріального стимулювання роботи кваліфікованих кадрів було вкрай низьким. Для прикладу, на Північно-Західній залізниці в 1961 р. 5 інженерів і 67 техніків, які працювали машиністами локомотивів, категорично відмовлялися з матеріальних причин переходити на інженерно-технічну й навіть керівну роботу в депо. В іншому випадку – машиністу депо Коломия т. Літенко двічі пропонувалася посада заступника начальника депо Коломиї або начальника депо Королеве, але він відмовлявся. На станціях Чоп і Ужгород на невідповідних посадах працювали 4 інженери руху, які відмовлялися від оперативної або інженерної роботи за сімейними обставинами [18, с. 42].

З середини 1960-х рр. відділи кадрів були змушені вживати «більш радикальних» заходів для переведення максимальної кількості спеціалістів на технічну й інженерну роботи, виконуючи завдання по зміцненню фахівцями лінійних відділень [13, с. 16]. Тоді ж партійним керівництвом була усвідомлена й необхідність створення нових центрів підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Розширення мережі навчальних закладів, які готували інженерно-технічні кадри в 1960-х рр. давало позитивні результати. Це можна простежити на прикладі Південної залізниці. У 1960 р. на заочних відділеннях інститутів навчалось 747 її працівників, у технікумах – 790, на вечірніх відділеннях інститутів – 167, технікумів – 60. Вже в 1966 р. з числа працівників Південної залізниці навчалось в інститутах 1430 осіб, у технікумах – 1736. При цьому навіть тоді, як вказувалась у місцевих звітах, залізниця не вистачало 400 інженерів і 1994 техніків [14, с. 2].

Проблема належного забезпечення необхідними інженерно-технічними кадрами крилась у відсутності дієвих заходів по закріпленню кадрів на залізницях і підвищенню престижу кваліфікованої праці, а також прорахунках партійно-державного керівництва галузі у відносинах із молодими спеціалістами. Зокрема в 1961 р. на Південно-Західну залізницю з інститутів і технікумів надійшло 813 молодих спеціалістів. Кількість молодих спеціалістів на залізниці складала: інженерів – 29 % від загального числа, техніків – 34 % [18, с. 43]. Однак на Південно-Західній залізниці в 1961 р. лише 40% влаштованих на роботу інженерів і 13 % техніків забезпечено квартирами або кімнатами в залізничних будинках, 47 % інженерів та 45 % техніків отримали кімнати в гуртожитках, інші – були розміщені в родичів або на приватних квартирах [18, с. 45]. На іншу залізницю – Одеську – в 1961 р. прибуло 323 молодих спеціалісти, з яких лише 20 були забезпечені житлом у будинках Міністерства шляхів сполучення і місцевих комунальних господарств. У гуртожитках розміщено 109 осіб, у власних будинках – 46, у приватних квартирах – 37 інженерів і техніків [4, с. 32].

Отже, молоді спеціалісти не забезпечувались житлом у повній мірі. У 1961 р. на Придніпровській залізниці житлову площу отримали 1190 працівників, з яких було лише 78 молодих спеціалістів [9, с. 125].

При направленні на роботу більше пільг мали випускники «з досвідом роботи», тоді як молоді спеціалісти часто використовувались не за фахом. Спеціалісти з вищих навчальних закладів, які

вже мали досвід роботи або більш менш серйозну практику направлялися безпосередньо на керівні посади – майстрів, прорабів, інженерів й чергових по станції на великі вузли. Працівники менш підготовлені, що не мали досвіду та техніки, направлялись у основному на посади бригадирів, чергових по станції 3–4 класів. Вони використовувались на робітничих професіях, де відповідно до наказів Міністерства шляхів сполучення (далі – МШС) спеціалісти не були передбачені. Тому їх кількість була значною. Наприклад, спеціалісти з вищою освітою у 1960 р. по прибутті на Південно-Західну залізницю отримали наступні призначення: інженери – на інженерні посади – 24 %, на посади, які призначалися технікам – 57,5 %, на робітничі професії – 18 %; техніки – на посади за спеціальністю – 28 %, на робітничі професії – 72 % [18, с. 44].

Характерним було грубе відношення до молодих спеціалістів. У скаргах до керівництва техніки з тієї ж станції Червоний Лиман зазначали: «тут у зверненні чути лише грубість та погрози, лише й чуємо – «виженемо, знімемо, переведемо», якщо в роботі щось не виходить – лише лають, а не допомагають розібратися, у чому помилки» [17, с. 27].

Відділи кадрів залізниць складали спеціальні плани щодо використання молодих кадрів спеціалістів: для них створювались необхідні виробничі й професійно-побутові умови для професійного зростання. Вони також отримували посади й робочі місця там, де не було гуртожитків і вільних квартир у будинках МШС. Молоді спеціалісти розміщувались у приватних квартирах, переважно в залізничників, які мали власні будинки. Керівники підприємств і відділів кадрів проводили «попередню роботу» з власниками житла – залізничниками, – які за невелику плату мали створити спеціалістам «нормальні житлові умови та домашню обстановку» [4, с. 31].

Проблеми пов'язані з направленням молодих фахівців на роботу та створенням матеріально-побутових умов були непоодинокими. Про це свідчило байдуже ставлення новоприбулих робітників до своїх посадових обов'язків. Часто вони й припускалися помилок, що нерідко призводило до браків і порушення безпеки руху поїздів. Фахівці, які не бажали лишатися працювати за місцем направлення, свідомо провалювали екзамени на самостійну роботу [17, с. 26].

Командно-адміністративна система намагалася вплинути на ситуацію, використовуючи перевірений метод – тиск. З метою виховання у молодих спеціалістів почуття відповідальності за роботу й виконання державних планів перевезень на залізницях практикувалось проведення конференцій, нарад, як окремо молодих спеціалістів, так і спільних з досвідченими спеціалістами. Народи й конференції проводились по відділеннях залізниці й охоплювали такі теми: «Роль та значення інженерів та техніків у виконанні рішень КПРС», «Передові методи праці на залізничному транспорті», «Раціоналізаторство та винахідництво», «Техніка майбутнього» тощо. Також інженерно-технічні робітники мали підвищувати свій «ідейно-політичний» рівень під час участі в теоретичних семінарах і гуртках мережі політпросвіти [18, с. 47].

Створювались ради молодих спеціалістів, які щомісячно проводили засідання. На них розглядалися питання участі спеціалістів у суспільному житті, раціоналізаторстві, винахідництві й соцзмаганнях. Кожен член ради мав своє певне завдання, за яке відповідав. Він допомагав колегам у навчанні та на роботі, консультував їх і виступав із лекціями [18, с. 46].

Отже, розвиток навчальних закладів різного типу, які готували залізничників в УРСР у 1960-х роках залежав від змін характеру праці та потреб у кваліфікованій робочій силі, викликаних впровадженням на транспорті досягнень науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим зростало значення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів, якості й ефективності системи навчання. Під впливом впровадження технічної реконструкції змінювалася структура підготовки кадрів, виділялися нові профілі й спеціальності, створювались нові навчальні заклади, а, отже, зростала їх кількість.

Список використаних джерел

1. Хахлюк А. М. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи. К.: Кондор, 2009. 299 с.
2. Вертель В. В. Розвиток залізничної професійно-технічної освіти в Україні. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3100>.
3. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 77. Спр. 711. Арк. 85–87.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 762. Арк. 31–50.
5. Там само. Спр. 725. Арк. 87–102.
6. Там само. Спр. 719. Арк. 73–89.
7. Там само. Спр. 714. Арк. 39–56.
8. Там само. Ф. 4924. Оп. 19. Спр. 102. Арк. 3.
9. Там само. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 704. Арк. 3, 125–126, 168.
10. Там само. Ф. 5193. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 2–6, 12.
11. Там само. Ф. 4924. Оп. 19. Спр. 99. Арк. 1–4.
12. Там само. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 664. Арк. 56–57.
13. Там само. Спр. 715. Арк. 7–27, 62–78.
14. Там само. Спр. 732. Арк. 2, 48–49.
15. Там само. Спр. 720. Арк. 51–57.
16. Там само. Ф. 4924. Оп. 19. Спр. 247. Арк. 1.
17. Там само. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 672. Арк. 15–51.
18. Там само. Спр. 695. Арк. 35–69.

References

1. Khakhlyuk A. M. Zaliznychnyy kompleks Ukrayiny: henezys, funktsionuvannya, perspektyvy [The railway complex of Ukraine: genesis, functioning, prospects]. Kyiv: Kondor, 2009. 299 p.
2. Vertel' V. V. Rozvytok

zaliznychnoyi profesiyno-tekhnichnoyi osvity v Ukraini [Development of railway vocational education in Ukraine]. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3100>. 3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy Ukrainy. F. 1. Op. 77. Spr. 711. Ark. 85–87. 4. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 762. Ark. 31–50. 5. Ibid. Spr. 725. Ark. 87–102. 6. Ibid. Spr. 719. Ark. 73–89. 7. Ibid. Spr. 714. Ark. 39–56. 8. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 102. Ark. 3. 9. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 704. Ark. 3, 125–126, 168. 10. Ibid. F. 5193. Op. 1. Spr. 421. Ark. 2–6, 12. 11. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 99. Ark. 1–4. 12. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 664. Ark. 56–57. 13. Ibid. Spr. 715. Ark. 7–27, 62–78. 14. Ibid. Spr. 732. Ark. 2, 48–49. 15. Ibid. Spr. 720. Ark. 51–57. 16. Ibid. F. 4924. Op. 19. Spr. 247. Ark. 1. 17. Ibid. F. 1. Op. 77. Spr. 672. Ark. 15–51. 18. Ibid. Spr. 695. Ark. 35–69.

Sergiy Onischenko

TRAINING AND PROFESSIONAL FULFILLMENT RAIL SECTOR WORKERS UKRAINIAN SSR IN 1960'S

The article is about the training and quality assurance of professional staff for the railways of the Ukrainian SSR during the 1960s, their level of education and the process of adaptation in the production environment. The processes of formation of the training system for rail transport were carried out in complex contradictory social and economic conditions. An extensive training network was created that combines traditional specialist educational institutions (technical schools, technical schools and universities) and technical training at railway departments (individual training, advanced school, masters' schools, courses). Powerful and especially popular was the system of correspondence education. The indicated positive tendencies manifested primarily in raising the educational level of transport workers, especially locomotive service and a noticeable increase in the share of engineering and technical workers. Ensuring rail transport was largely managed by the personnel of mass professions, while there was a sharp shortage of engineers and technicians. Their duties were mostly practiced. This was also influenced by the lack of proper incentives for young professionals, the unresolved housing issue and the general lack of prospects for continued work in the field of rail transport. Under the influence of the introduction of technical reconstruction, the structure of training was changed, new profiles and specialties were allocated, new educational institutions were created, and, consequently, their number increased.

Key words: railway industry, professional personnel, qualification, «schools of advanced experience», lecture courses.

УДК 316.647.66:329.73(477)«XX»

Валерій Островський

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Стаття пропонує авторське бачення проблеми трактування, структурування, узагальнення, переосмислення в новому ракурсі домінантних ознак феномена українського спротиву 1950–1980-х рр. Проведена аналітика опирається на факти, вміщені в монографіях, колективних працях, статтях знаних та маловідомих дослідників, у збірках документів, енциклопедичних виданнях.

Ключові слова: дисидент, інакодумство, національно-визвольний рух, опозиція, спротив.

Доля України складалася таким вигадливим чином, що доволі тривала частина її історії писалася під диктування із сусідніх владних палаців чи кабінетів. Нащадкам славної Русі раз по раз доводилося виборювати право на самоіснування, внаслідок чого мирним землеробам не залишалось нічого іншого, аніж виплекати в собі ген здатності до неперервного протистояння чужинцям. Особливо яскраво протестні настрої українців проявилися у вирі подій першої половини ХХ ст., коли на чільне місце вийшла ідея ствердження нації у формі незалежного державного організму. Поразки революції 1917–1921 рр., визвольних змагань 1920-х – 1940-х років, здавалось би, назавжди впокорили багатолітніх бунтарів. Здавалось би, комуністична ідеологія, котра стала квазірелігією новітньої імперії радянського зразка, остаточно запанувала у створеній більшовиками УРСР. Але в 1950-х – 1980-х рр. отой, роз'ятрений бодем ген, модифікуючись відповідно до ситуації, проявився феноменом протидії жорсткому тоталітарному Молоху.

Ще до започаткованої Михайлом Горбачовим «перебудови», задовго до розпаду «великої зони», зарубіжні і вітчизняні вчені обирали для досліджень теми, пов'язані з опором владному режимові в УРСР у другій половині минулого століття. Після проголошення довгоочікуваної незалежності ці шукання лише пожвавилися, адже їх результати є актуальними, справляють значний вплив на формування національної ідентичності «постсовкових» обивателів. На сьогодні жодна спроба творення нових інтерпретацій з окресленої тематики не обходиться без покликань

на розвідки М. Прокопа [24], І. Лисяка-Рудницького [18], Л. Алексєєвої [39], Б. Кравченка [40], Ю. Зайцева [10–13], В. Барана [5–6], Ю. Курносова [16–17], Г. Касьянова [15], А. Русначенка [25], О. Бажана [1–4] і Ю. Данилюка [1; 4], Є. Захарова [14], Я. Сека [27–35], опозиціонера й історика І. Геля [8], філолога О. Обертаса [21], ще низки, поки що менш знаних у професійному середовищі. Вони сформувавши відповідний термінологічний апарат, увели в науковий обіг калейдоскоп реконструйованих епізодів, сформулювали свої гіпотези, доведення, пояснення, зрештою, намагалися об'єктивно, всеохоплююче відобразити перебіг протистояння між свідомими українцями й авторитарною машиною.

На теперішній час опрацьовано, оприлюднено, без перебільшення, масив відповідних історичних джерел. У їх переліку сотні експозицій малих і великих музеїв, статей самвидавної, автентичної періодики, публікацій мемуарних, усних історичних матеріалів, архівних документів. Після ухвалення пакета антикомунізаційних законів стали доступними фонди таких, раніше закритих, установ, як архіви Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України (СБУ). Їхні досє, накопичені впродовж десятиліть боротьби з «ворогами народу», «українським буржуазним націоналізмом», «антирадянцями», приховують ще немало таємниць і очікують зацікавлених у їх розгадуванні.

Мета цієї публікації, скоріше, є теоретичною, не передбачає обстеження й опису артефактів. Вона задумана як авторська спроба вирішення давно назрілої потреби осмислення, структурування, узагальнення, розгляду під іншим кутом зору якостей українського спротиву другої половини ХХ ст. Кожній такій якості властиві унікальні параметри, а поєднання унікалів складає цілісний феномен явища. Уся проведена аналітика опирається на факти, вміщені в монографіях, колективних працях, статтях згаданих вище та маловідомих авторів, у збірках документів, енциклопедичних виданнях.

Перш, ніж приступити до розкриття сутності теми, необхідно відповісти на питання, яке полягає в коректності вживання назв, що стосуються суспільних протестів, їх напрямів, складових і форм виражень у повоєнній УРСР. На сьогодні історіографи запропонували та обґрунтували чимало визначень ключових обігових дефініцій. Так, Л. Алексєєва, Ю. Курносов, Г. Касьянов послуговуються лексемами «інакомислення», «рух інакомислячих» [39; 17; 15, с. 47–120]; І. Лисяк-Рудницький, Б. Кравченко, Ю. Зайцев, В. Баран, Г. Касьянов, О. Бажан, Б. Захаров – «дисидентство», «дисидентський рух» [18, с. 455–466; 40, р. 250–251; 10; 6, с. 46, 99; 15, с. 121–176; 2–3; 14]; Ю. Зайцев, Ю. Данилюк і О. Бажан – «опозиція», «опозиційний рух» [10; 12–13; 9]; Ю. Курносов, Г. Касьянов – «опір», «рух опору» [16; 15, с. 4–11]; А. Русначенко – «національно-визвольний рух» [25]; М. Прокоп – «народна самооборона» [24]; І. Гель – «визвольний рух» [8]; Ю. Зайцев – «рух проти режиму» [10; 13] тощо. Взагалі, як помітно, дослідникам притаманна ситуативна непостійність, їх поняття нашаровуються, переплітаються, по-різному поєднуються в контекстах. Зокрема, І. Гель уважав «дисидентами» представників націй, які входили до складу СРСР, а українців, які, на його думку, переважно боролися за «визволення», йменував «націоналістами» [8, с. 37–38], Б. Захаров запевняє, що «інакомислення» переростає в «дисидентство» [14, с. 16–18], О. Бажан співвідносить останнє і «національно-визвольний рух» як часткове із загальним [2], Я. Секо виводить шістдесятництво за межі культурництва [27; 32; 35] і т. д., і т. п. Така варіативність, розбалансованість призводить до кривотрактувань явищ, процесів, оцінок історичних постатей, породжує проблеми в прочитанні наукових чи популярних текстів.

Для впорядкування глосарію варто керуватися принципом від загального до конкретного та етимологічним підходом. У широкому розумінні, виходячи з етимології, коло людей, які кинули виклик системі, найточніше можуть окреслювати слова «інакодумці»/«інакомислячі», «нонконформісти», «дисиденти». Адже «інакомислячий» – це той, який дотримується «не таких поглядів, як усі» [7, с. 494], «нонконформіст» – який не сприймає «пануючі у суспільстві погляди» [7, с. 791], а «дисидент» – «не згодний з ідеологією, пануючою у країні, суспільстві» [7, с. 298]. Разом із тим, «незгода», «неприйняття», «інакодумство» не завжди еволюціонують в «інакодіяння» (неологізм. – В. О.), тому характеризують нижчу ступінь активності, перехід, прилучення до якої називається «рухом» [7, с. 1280], течією.

Щоб означити вищу (інтенсивну) ступінь – діяльність – доцільно вживати влучніші, адекватніші словосполучення. А саме – «опозиційний рух» або «рух опору/спротиву». «Опозиція» тлумачиться як «протидія кому-, чому-небудь» [7, с. 848], а «опір/спротив» – як «здатність протистояти, протидіяти кому-, чому-небудь» [7, с. 847, 1387]. У обох випадках присутня «діяльнісна» прикмета, що віддзеркалює ставлення незгодних до тоталітарної системи в практичній площині. Наявність «спротиву» в заголовку та домінування в змісті цієї публікації якраз обумовлені бажанням акцентувати увагу на тих, які свідомо наважилися опонувати режиму, йому «пряmostояли» (за Василем Стусом. – В. О.), тобто безупинно діяли, більшу частину свого життя.

Ієрархію взаємозв'язків між описаними категоріями ілюструє логічно-структурна схема (див. схему. – В. О.). У ній виокремлено складові та напрями українського нонконформізму або дисидентства. Варто підкреслити змінність місця «національно-визвольного руху». Якщо сприймати його як тягле явище XIX–XX ст., змагання за здобуття незалежності, то він «поглинає» всі, нижчого порядку, «рухи», ініційовані українцями. Якщо ж глибше познайомитися із поглядами інакодумців, то з'ясується, що вони здебільшого порушували питання, пов'язані з відсутністю атрибутів демократії в республіці [40, р. 253], і тільки поодинокі, головним чином, прихильники доктрини націоналізму, послідовно обстоювали незалежницькі устремління. У цьому випадку «національно-визвольний рух» виступає компонентом, суспільно-політичним напрямом, опозиційного. Схема національно-визвольного руху.

Стрижнева феноменальна ознака українського спротиву другої половини XX ст. закладена у високій ефективності дій мінімальної кількості учасників (накреслення жирним. – В. О.). Вочевидь, із об'єктивних причин, загального остаточного числа інакомислячих та «інакодіючих» не вдасться встановити ніколи. Навіть документи, котрі нібито скрупульозно готувалися кадебістами, оперують суперечливими відомостями. Так, доповідна записка Комітету державної безпеки (далі – КДБ) при Раді Міністрів УРСР від 27 січня 1965 р. повідомляє, що впродовж 1954–1964 рр. «в республіці розкрито й ... ліквідовано 81 організацію й групу українських націоналістів із ... 602-а» підпільниками, з яких 194-х притягнуто до кримінальної відповідальності, стосовно 408-х проведено «профілактичні» заходи, «заарештовано 439 осіб» [23, с. 87]. Через п'ять років зафіксовано на порядки вищі показники пильності служак «щита і меча». У доповідній від 18 листопада 1969 р. про підсумки роботи за 1954–1969 рр. мовиться про 5780-х осіб «авторів і розповсюджувачів листівок та ... антирадянських документів», понад «10 тис. осіб профілакованих», 4173-х притягнених «до кримінальної відповідальності за різні державні злочини» [23, с. 243]. Якби динаміка зберігалася, то станом на 1985 р. дані мали би, принаймні, подвоїтися і представляти рух неугодних масовим. Звісно, таке припущення алогічне, бо «чекістські» цифри навмисно завищувалися, а реальні – співвідносяться зі ступенями активності. Менш активних було більше і навпаки.

Дійсно, в УРСР налічувалося повно дотичних до неусвідомленої, тобто мимовільної, частіше всього, разової антирежимної участі. «Необлікованих» співчуваючих, підтримуючих, випадкових читачів забороненого, долучених до колективних акцій за потреби можна нарахувати десятки, сотні тисяч [14, с. 21; 26, с. 31]. Скажімо, в А. Русначенка фігурують 5000 осіб, причетних до робітничого руху за період із 1956 по 1983 рр. [25, с. 236]; Ю. Данилюк і О. Бажан вказують, що з 1967 р. по червень 1971 р. КДБ профілаковано понад 6 тис. [9, с. 186]. Але всіх їх, які хоча й потрапляли в оперативні справи та звіти, недоречно ототожнювати з активістами. Ця когорта, за, знову ж таки, розбіжними твердженнями істориків, виглядала не надто представницькою.

Перша спроба з'ясувати сукупність дисидентів оприлюднена в книзі Б. Кравченка. За його статистикою, в 1960–1972 рр. зареєстровано 942-х із урахуванням тих, які хоча би раз щось підписували [40, р. 251]. У 1974 р. в мюнхенському часописі «Сучасність» опублікована стаття М. Прокопа «Анатомія українського руху опору», де на основі самвидавних хронік виокремлено 530-х, які в «більшій чи меншій мірі» належали до «самооборони» [24, с. 141]. Енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990...», виданий «Смолоскипом» у 2010 р., пропонує статті про 757-х, а без росіян, українців діаспори, сучасників – про 670-х персоналій вказаного періоду. Отож, обрахунки підтверджують: авангард вітчизняних вільнодумців становив від п'ятисот до тисячі.

Свідомих свого вибору опозиціонерів справедливіше обліковувати за критерієм затримань. Адже зрозуміло, що затримували найбільш дієвих, які несли небезпеку для існування системи. Перша хвиля пройшла в серпні-вересні 1965 р., коли в слідчі ізолятори потрапили близько 25 (за довідником «Рух опору...») [26, с. 32] чи 60 (за В. Бараном) [5, с. 209], в основному, шістдесятників. У січні 1972 р. почався так званий «генеральний погром», коли затримано двадцяттеро (за Г. Касьяновим) [15, с. 121–122] «ворожих елементів». Репресії тривали і в наступні місяці. За сповіщеннями російської «Хроніки поточних подій», у січні-травні схоплено 100 [15, с. 125], за зведеннями В. Барана – 200 «антирадянщиків» [5, с. 210]. У картотеці Л. Алексєєвої «122 особи», які упродовж 1972–1974 рр. «заарештовані за участь у національно-демократичному русі» в УРСР [39, с. 24]. За останніми підрахунками Харківської правозахисної групи, тоді поневолено 193-х, у тому числі за «антирадянську агітацію і пропаганду» – 100 [14, с. 101]. Переслідування 1977 – березня 1981 рр. зачепили переважно зголошених до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. (Станом на середину 1980 р. із 38, які вступили в групу до кінця 1979 р., по-різному покарано 35 [20, с. 97–105; 26, с. 658–663].) Сумарно елементарна арифметика (з урахуванням «рецидивістів») дає підстави зробити висновок – найдієвішими в українському спротиві другої половини ХХ ст. виступили 150–200 одержимих, які сенсом буття обрали нерівне протистояння з імперським комуністичним злом.

Їх півтора-двісті – це, безсумнівно, мізер у зіставленні з кількістю громадян УРСР. (Для прикладу, станом на 1970 р. республіку населяло 47,1 млн [36, с. 92].) І от ця «жменька», «малесенька щопта», як про них писав В. Стус [38, с. 48], узялися, мов мурахи, підточувати підмурівок радянської будівлі, по крупині витягували з-під неї ґрунт, нуртували, рятували гідність одноплемінників, готували їх до сприйняття необхідності самостійного порядкування на прабатьківській землі. Саме вони очолили національне пробудження в «перебудовні» роки і стали вагомим рушієм розпаду СРСР, у чому й сутність їх дива продуктивності.

Опір 1950-х – 1980-х рр. проник у всі сфери життєдіяльності УРСР. Цю особливість розкриває вміщена вище логічно-структурна схема національно-визвольного руху, звідки видно, що в суспільно-політичному житті антирежимні вчинки втілювалися у визвольному (національно-визвольному), демократичному, правозахисному, за повернення на батьківщину та інших рухах, в соціально-економічному – у страйковому робітничому, альтернативному профспілковому, в духовному – за реформування православ'я, легалізацію Української греко-католицької церкви, збереження протестантських та нехристиянських конфесій і в сфері культури – в «шістдесятництві», творчості в місцях позбавлення волі, в умовних «сімдесятництві» та «вісімдесятництві». Політичну опозицію важко уявити без Івана Геля, Михайла Гориня, Мустафи Джемілева, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, Петра Січка, Олексі Тихого, Вячеслава Чорновола [26]. Підпільну групу робітників зініціював Євген Доніченко [25, с. 236–241], альтернативну профспілку – Володимир Клебанов [26, с. 295–297]. Оригінальні соціально-економічні теорії винайшов Микола Руденко [26, с. 543–546]. Становище упослідженої духовності, церкви намагалися виправити Павло Василик, Ярослав Лесів, Мирослав Маринович, Василь Романюк [26]. Плеяда митців шістдесятих та пізніших років уособлена Ліною Костенко, Тарасом Мельничуком, Василем Симоненком, Сергієм Параджановим, Галиною Севрук, Стефанією Шабатурою, Леопольдом Ященком [26]. Водночас окремо взятий напрям нереально прив'язати до якихось двох-трьох найяскравіших імен через те, що майже всі вони були всебічними особистостями і репрезентували декілька царин одночасно. Часто «політики», «економісти» чи «духовники» писали вірші, художню прозу або публіцистику, «творці», натомість, переймалися політикою, брали участь в легальних або таємних організаціях. Вони суголосно турбувалися збереженням історичної пам'яті, національних традицій, розвитком української мови, дотриманням прав людини, патріотичним вихованням, усім тим, що боліло будь-кому, хто відчував себе ущемленим у штучній спільноті народів СРСР.

Спротив другої половини ХХ ст. охоплював усю територію радянської України. Ця теза опирається на неспростовність соціології. Зокрема, показовими є судові постановлення. У 1967–1971 рр. за ст. 62 («антирадянська агітація і пропаганда») кримінального кодексу (КК) УРСР покарано 87 громадян, з яких у Львівській області – 12, в Івано-Франківській (тут і далі вжито

теперішні адміністративні назви. – В. О.) – 8, Київській – 7, Луганській та Донецькій – по 6, Кіровоградській і Тернопільській – по 5 [22, с. 809]. Упродовж дещо коротшого періоду (1967 – перша половина 1971 рр.) за ст. 1871 («поширення завідомо неправдивих вигадок...») засуджено 137, із них у Луганській області – 31, Донецькій і Миколаївській – по 14, Київській – 13, Харківській – 11 [22, с. 809]. Підсилює покази вироків географія Б. Кравченка, де зі 749-х дисидентів 283 (38%) мешкали, а, отже, діяли в Києві, 190 (25%) – у Львові, 61 – в Автономній Республіці Крим (АРК), 55 – в Івано-Франківській, 34 – у Дніпропетровській, 24 – у Харківській, 21 – в Одеській, 15 – у Тернопільській, 7 – у Донецькій областях і менше 10-и у всіх решта [40, р. 251]. Те, що головні сили концентрувалися в столиці УРСР, але рух був загальноукраїнським, стверджував і М. Прокоп. За його даними, 258 із 530 припадало на Київ та Київщину, 116 – на Львів та Львівщину, а далі послідовно розташовувалися Івано-Франківщина – 41; Дніпропетровщина – 24; Тернопільщина – 22; Донеччина – 10; Волинь, Рівненщина – по 8; Житомирщина, Одещина, Харківщина – по 6; Запоріжжя – 5; Кіровоградщина, Полтавщина, Сумщина, Чернівецьщина – по 3; АРК – 2; Закарпаття, Луганщина, Миколаївщина, Херсонщина, Чернігівщина, – по 1 [24, с. 145–146].

Присутність індивідуальних чи групових антирежимних учинків у всіх адміністративних одиницях республіки УРСР відображена в збірці «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)...». Упорядник Віктор Даниленко, опрацювавши фонди Галузевого державного архіву СБУ, відібрав 253 документи, що розкривають «роль КДБ у взаєминах влади» як із «повсякденною, масовою, течією» інакомислення «без організаційних зв'язків і програм», так і з «елітарною», «озброєною глибокими знаннями» [23, с. 12, 40]. Складена після студювання книги таблиця (див. таблицю 1 виявлених антирадянських проявів та покликань географічного показчика в розрізі областей і їх адміністративних центрів. – В. О.) ілюструє – випадки невдоволення владою та її політикою мали місце в кожній області чи місті республіканського підпорядкування («виявлення», які стосувалися двох-трьох областей, вписувалися туди, де вони були значимішими. – В. О.). Знову-таки, превалювали Київ (43 «виявлення» і 108 покликань), Львівська область (26 і 33/46), але не відставали Одеська (14 і 11/19), Донецька (12 і 20/16), Івано-Франківська (11 і 25/13), Дніпропетровська і Тернопільська (по 10 і 17/23, 23/15). До «аутсайдерів» належали Вінницька та Закарпатська, зате вміщено в досталь інформації про події всеукраїнського масштабу (48, тобто 19 % «виявлень»). Кількість виявлених антирадянських проявів та географічних покликань, відображених у книзі «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали» подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Адміністративна територія (сучасні назви)	Кількість проявів	Кількість покликань в географічному показчику (область/обласний центр)
Автономна Республіка Крим	7	20/4
Вінницька область	1	9/12
Волинська область	3	8/4
Дніпропетровська область	10	17/23
Донецька область	12	20/16
Житомирська область	4	9/17
Закарпатська область	1	8/2
Запорізька область	9	13/15
Івано-Франківська область	11	25/13
Київська область	6	35/5
Кіровоградська область	2	9/5
Луганська область	3	9/6
Львівська область	26	33/46
Миколаївська область	4	6/9
Одеська область	14	11/19
Полтавська область	3	11/6
Рівненська область	5	11/9
Сумська область	5	13/11
Тернопільська область	10	23/15

Харківська область	4	8/18
Херсонська область	7	10/10
Хмельницька область	2	7/10
Черкаська область	5	14/12
Чернівецька область	4	8/7
Чернігівська область	2	10/9
м. Київ	43	108
м. Севастополь	2	6
УРСР (в більше, ніж трьох областях одночасно)	48	-
Всього	253	764

Такою ж промовистою є таблиця, що її уклав Я. Секо, окреслюючи терени підпільного спротиву другої половини ХХ ст. в УРСР (див. табл. 2) [29; 33]. Вона насамперед ламає стереотип щодо пасивності так званих «неукраїнських» південно-східних регіонів. Помітно, що в Донеччині, Луганщині, Одещині функціонувало по кілька таємних утворень, у Дніпропетровщині, Запоріжжі, Миколаївщині, Харківщині, Херсонщині – по одному. Зрозуміло, вони належали до так званих ревізійністських формацій на противагу націоналістичним у Західній Україні, але, тим не менше, вносили свою відчутну лепту в спільну справу. Територія розгортання нелегальних груп та організацій подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Адміністративна територія (сучасні назви)	Кількість утворень
Автономна Республіка Крим	-
Вінницька область	-
Волинська область	4
Дніпропетровська область	1
Донецька область	8
Житомирська область	-
Закарпатська область	1
Запорізька область	1
Івано-Франківська область	9
Київська область	4
Кіровоградська область	-
Луганська область	2
Львівська область	14
Миколаївська область	1
Одеська область	3
Полтавська область	-
Рівненська область	1
Сумська область	-
Тернопільська область	7
Харківська область	1
Херсонська область	1
Хмельницька область	1
Черкаська область	-
Чернівецька область	-
Чернігівська область	-
м. Київ	-
м. Севастополь	-

УРСР (у більше, ніж двох областях одночасно)	6
Не встановлено	3
Всього	68

Будь-який регіон сьогодношньої України може пишатися тим, що народив та виховав, без перебільшення, справжніх світочів національного опору. У м. Ялта зростала Алла Горська, в м. Вінниця – Михайлина Коцюбинська, в с. Сільце Волинської області – Євген Сверстюк, на хуторі Червоноярській Дніпропетровської – Іван Сокульський, у с. Миколаївка Донецької – Іван Дзюба, в с. Копинівці Закарпатської – Юрій Бадзьо, в с. Борисівка Запорізької – Петро Григоренко, в с. Ставки Житомирської – Василь Овсієнко, в смт. Богородчани Івано-Франківської – Олекса Гірник, у с. Ксаверівка Київської – Юрій Литвин, у с. Лип'янка Кіровоградської – Іван Гончар, у с. Половинкине Луганської – Іван Світличний, у с. Карів Львівської – Василь Макух, у с. Вавилове Миколаївської – Олесь Бердник, в м. Одеса – Святослав Караванський, в с. Старі Санджари Полтавської – Оксана Мешко, в с. Рафалівка Рівненської – Віктор Рафальський, у м. Ромни Сумської – Борис Антоненко-Давидович, у с. Заздрість Тернопільської – Йосип Сліпий, у с. Гусинці Харківської – Опанас Заливаха, в с. Чаплинка Херсонської – Михайло Масютко, в с. Купин Хмельницької – Веніамін Кушнір, у с. Гусакове Черкаської – Валентина Чорновіл, у м. Кіцмань Чернівецької – Володимир Івасюк, у с. Степанівка Чернігівської – Григорій Гайовий, у м. Київ – Валерій Марченко [26]. При бажанні, легко відстежити ще кілька кіл цього переліку, звідки видно: УРСР рясніла осередками щирого патріотизму, повсюдно знаходилися благодатні оази, де леліяли небайдужих. Таким чином, спротив утілював ідею соборності, якої так наполегливо домагалися борці-попередники.

Незважаючи на те, що навіть із-поміж перерахованих домінували ті, хто народилися в сільській місцевості (20 із 26), рух, безумовно, локалізувався в містах. Обмірковуючи це судження, нинішні історики оперують запозиченнями від Ярослава Білоцерковича, тому і в А. Русначенка, і в Г. Касьянова фігурують 60 % вихідців із сіл і селищ [25, с. 219; 15, с. 190]. Хоча, якщо детальніше ознайомитися з біографіями першої-другої чільної сотні, відсоток буде суттєво вищим (75%). Щоправда, в діяльнісному фокусі він змінюється з точністю до навиворіт, оскільки в індустріальному суспільстві місце появи людини на світ, ясна річ, не збігається з місцем її подальшого проживання. Молодь, яка покидала домівки, вирушаючи у великі адміністративні, економічні і культурні центри, щоб здобути вищу освіту, потім назавжди осідала в них, де влаштовувалася на роботу, одружувалася, переймалася побутом. Спочатку, якщо й виношувала, то, швидше всього, не реалізовувала жодних бунтівних намірів. Із вибраних 626-х опонентів системи Б. Кравченко констатував біля 92 % корінних і новоявлених міщан [40, р. 251].

Вони почали «прокидатися» в середині 1950-х рр., коли започатковували перші антирадянські спілки, «загони», комітети, фронти. У Києві та Львові – клуби творчої молоді, у Луцьку, Івано-Франківську, Тернополі – неформальні гуртки, що зблизили шістдесятників. Крім того, в Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі – осередки написання, зберігання і поширення самвидаву, листочок, листів, звернень, заяв. Можливості доступу до інформації, технічного забезпечення, мобільності, комунікабельності, що їх надавала міська інфраструктура, сприяли швидкому розквітанню. Конфлікт із державою і в кордонах держави невпинно урбанізовувався. Село ж, яке вміщало мало не половину населення УРСР, упокорене Голодомором 1932–1933 рр., голодом 1946–1947 рр., сколективізоване, здеморалізоване, залишалось обабіч злободенних викликів.

Тогочасний опір українців заслуговує називатися інтелегентним чи навіть інтелектуальним. Його майбутні авторитети першими із поколінь родичів стали на шлях розумової праці, вступивши в найпрестижніші університети чи інститути УРСР. У рейтинговому переліку Київські державний університет імені Тараса Шевченка та політехнічний інститут, Львівський державний університет імені Івана Франка та політехнічний інститут, Харківський державний університет імені Олексія Горького, Одеський державний університет імені Іллі Мечникова, визнані гуманітарні, природничі, технічні, мистецькі вузи периферії. А такі, як О. Тихий і Л. Лук'яненко, здобували фах відповідно на філософському і юридичному факультетах Московського державного університету імені Михайла Ломоносова, Л. Костенко і Т. Мельничук – у Московському літературному інституті імені Олексія Горького, П. Григоренко – у Московській військово-інженерній академії імені Валеріана Куйбишева, О. Заливаха – в Ленінградському державному інституті живопису, скульптури і архітектури імені Іллі Рєпіна, В. Романюк – у Московській духовній семінарії [26]. Окрім того, ті, високоосвічені випускники, розвивалися різносторонніми особистостями: знали іноземні мови, вільно дискутували на історичні, релігійні, мистецькі теми, мали цікаві захоплення, могли зарадити собі в повсякденних клопотах, тому й не дивно, що, справді, асоціювалися з інтелектом.

Домінуюча роль інтелігенції аргументовано доведена науковцями, незважаючи, чи вони послуговувалися ширшими, чи вузкими вибірками. У О. Бажана, який повідомляє про 87-х,

засуджених за ст. 62 КК УРСР упродовж 1967 – червня 1971 рр., йдеться про 30 (34%) службовців, 27 (31 %) робітників, 2 колгоспники, 3 учні, 9 ніде не працюючих, 16 ув'язнених [9, с. 186]. За наслідками «погрому» 1972 р. Л. Алексєєва класифікувала 89 засуджених, з яких 72 (81 %) представляли інтелігентні професії (в т. ч. 10 священників), 17 (19 %) – робітничі [39, с. 25]. У М. Прокопа інтелектуалів як мінімум 351 із 530-х, або 66 %: 195 інженерів, лікарів, учителів, журналістів тощо; 63 з науковими ступенями та/або вченими званнями; 58 поетів і прозаїків; 35 образотворців; 25 священників Української греко-католицької церкви; 49 студентів; 68 робітників; 14 селян; один капітан міліції, один матрос та 21 невизначених професій [24, с. 143]. Ці цифри дещо менші від тих, що в Б. Кравченка, за обчисленнями якого зі 659-х дисидентів розумом заробляли 86 %, пролетарями були 13% і колгоспниками – 1 % [40, с. 251]. Майже аналогічна картина в Г. Касьянова, в якого (з покликанням на Я. Білоцерковича) із 210-х незгодних 84 % – інтелігенція і службовці, 16 % – робітники [15, с. 189]. Природно, всі вони сповідували відмінні погляди, поміж ними виникали непорозуміння, деколи розходження, дехто переживав загострення «зіркової хвороби», дехто згодом не витримав спокус матеріальних, владою. Але привіте стоїчне, толерантне сприйняття світу, допомагало долати перепони, принаймні нерідко вгамовувати свої амбіції, ставити колективне вище над особистим.

Вітчизняний спротив 1950–1980-х рр. характеризується як молодіжно-середньовіковий і різностатевий. Не всі його літописці відстежували відповідні зрізи, але й наявного достатньо для узагальнення: дати народження лідерів опозиції обмежуються 1925–1950 рр. У передмові до своєї книги «Лихо з розуму» В. Чорновіл, описуючи долі заарештованих 1965 р., означив їхній віковий ценз «коридором» 28–30 років [19, с. 16]. Із 87-х уже названих О. Бажаном 57 (66 %) прожили від 18-и до 34-х, 23 (26 %) – від 36-и до 45-и [9, с. 186]. Із 85-х, вік яких установила Л. Алексєєва, 29 не відзначили тридцятиліття, 32-м виповнилося від 30-и до 40-а і 23-м – понад 40 [39, с. 25]. У проміжок «24–45» поміщав «самооборонців» М. Прокоп [24, с. 143]. Він же й вичислив приблизно 15% жінок [24, с. 143]. У спогадах Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом» додано перелік, укладений Вірою Лісовою, де вшановано імена й прізвища 85-х представниць «слабкої» статі, які впродовж 1970-х рр. нарівні з чоловіками «вкладали свій камінець у ту бруківку, що вела до незалежності» [20, с. 425–433].

Очевидно, що в наступному десятилітті показники зрілості зростали, вливалася «молода кров». Юнь привносила в рух максималізм, висхідний плін натиску, а вже «биті» – досвід, зваженість, раціональність рішень, уміння і навички розгадування хитросплетень оперативних ігор КДБ. Щодо розподілу обов'язків, то якихось специфічно гендерних не існувало, хіба що жінкам доводилося важче у місцях позбавлення волі чи тоді, коли на їх плечі спадав тягар буденних проблем у випадку покарання голови сім'ї або сина. А ще – вони робили немало допоміжних, зазвичай, непомітних справ, без яких діяльність «сильних і мужніх» була б немислимою.

Мирний характер – наступна феноменальна якість вітчизняного опору. Зрозуміло, що в тодішніх жорстких мілітарних рамках не йшлося про використання зброї, і навіть радикально налаштовані націоналісти із тим неохоче погоджувалися. Деякі інакодумці захоплювалися східними вченнями, знали про філософію ненасильницького опору, розроблену Махатмою Ганді. Знали про тривалість, але результативність «холодних» засобів непокори. Вони одразу зметикували, що несподівано вражаючим для системи ставало слово. Як писав І. Гель: «Слово є зброєю колосального потенціалу. Слово вільно перетинає кордони і “залізні завіси”. <...> Тоталітарний режим боявся слова більше, ніж бомби. <...> Слово загрожувало існуванню <...> режиму, тому було для нього вкрай небезпечним» [8, с. 68, 249]. Це ясно усвідомлювали очільники і служителі «імперії зла», які, сахаючись слова, намагалися його всіма способами контролювати, а у випадку загрози забороняти.

Вільне слово втілювалося в самвидаві. В УРСР у створенні і «споживанні» позацензурної продукції брали участь «декілька сотень тисяч людей (читачі та поширювачі)» і «близько 2 тис. осіб – авторів документів та підписантів» [26, с. 26]. Із 1962 р. до кінця 1980-х рр. з'явилося понад 500 багатожанрових творів, де відображалися ставлення до радянської дійсності, стратегії і тактики опозиційної боротьби [26, с. 25]. Такі ж питання порушувалися в численних листівках, листах та написах, які часто виготовлялися невідомими і розсилалися всілякими каналами. Історик В. Даниленко, зазначає, що в 1965 р. республіканський КДБ задокументував 922 примірники «летючих» текстів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1257, у 1968 р. – 1781 [23, с. 22]. Якщо, врешті, така прогресія й не збереглася в подальшому, наведені цифри віддзеркалюють розвій мирного протистояння.

Радикальних вчинків зафіксовано одиниці. На нині відомо про, фактично, п'ять випадків самогубств зі світоглядних мотивів. 5 листопада 1968 р. на вул. Хрещатик у Києві, виступаючи за незалежність України, здійснив акт самоспалення Василь Макух [26, с. 398–399]. 10 лютого 1969 р. таку ж, але невдалу, спробу вчинив Микола Береславський біля центрального корпусу Київського

державного університету імені Тараса Шевченка [26, с. 77]. У ніч з 21 на 22 січня 1978 р. біля могили Тараса Шевченка у м. Канів на знак протесту проти зросійщення України самоспалився Олекса Гірник [26, с. 130–140]. 25 травня 1972 р., побоюючись, що не витримає тиску КДБ і видасть товаришів, зі словами: «Лише моя кров може змити бруд окупантів з моєї землі», – Мар'ян Гатала, інженер Львівського заводу «Кінескоп», ножицями проколов собі серце [37, с. 112–113]. У ніч з 9 на 10 березня 1979 р., протестуючи проти цькувань, щоб уберегти родину від переслідувань, наклав на себе руки Михайло Мельник [26, с. 426]. Їх поступки влада старанно приховувала. Тільки після проголошення незалежності ці герої стали визнаними символами жертвопринесення заради України.

Абсолютно незбагненністю виражається ознака так званого першопоштовху. Цілком зрозуміло, з яких об'єктивних і суб'єктивних причин ставали на шлях неприйняття, конфронтації вихідці із Західної України. Бо ще з колиски на їх світобачення впливав комплекс (або національно забарвлених, або націоналістичних) історичних та ідеологічних факторів.

З-поміж перших – події і процеси кінця ХІХ – середини ХХ ст., що розгорталися на території Галичини, Волині, меншою мірою, Буковини й Закарпаття. Тут, перебуваючи в бездержавному стані, українське населення змушене протистояти асиміляційним, репресивним заходам пануючих метрополій, організовуючи інтелектуальну або збройну протидію. У історичному ракурсі варто сприймати й те, що помітний вплив на формування переконань майбутніх опозиціонерів мали родини, які брали активну участь в українському національному відродженні ХІХ ст., у політичних, громадських, культурних заходах, що їх ініціювали західні українці впродовж першої половини ХХ ст. Не меншу роль відігравали сільське оточення, виплекане на традиціях взаємодопомоги, місцевого патріотизму, просвітницька активність церкви, передусім, греко-католицької.

Друга група чинників – протиборчі новітні геополітичні концепції – нацизм, комунізм і націоналізм. Перша, з огляду на її кровавість, однозначно відторгалася. Друга – теж виявилася ворожою, бо, захопивши західноукраїнські землі, більшовики запровадили там практику легітимізованого терору. Їх лозунги суперечили вчинкам. Це зумовило пожиттєве неприйняття комуністичних догм, які вважалася антилюдськими і, найперше, антиукраїнськими. Натомість націоналізм співвідносився з реаліями тогочасного життя поневолених, враховував їх потреби, запити, пропонував однозначну мету, зрозумілі тактики захисту від окупантів. Ультраправі ідеї вабили по-максималістськи налаштовану молодь, яка знала про героїчну боротьбу теоретиків, практиків національного визволення, бажала їх наслідувати. (До речі, аж до 1960-х рр. галичани не погоджувалися протистояти комуністам ненасильницькими методами, що їх пропонували наддніпрянці.)

Навпаки, уродженці підрадянського Правобережжя, Лівобережжя, «братніх» республік виховувалися у відмінному середовищі. Змалку вони піддавалися потужній пропаганді. Від шкільної лави їх супроводжувала тотальна жовтенятсько-піонерсько-комсомольська облуда, покликана виліпити законслухняного гвинтика, кріпака, істоти «без роду і племені», тобто без етнічної приналежності. Проте, в якийсь момент у свідомості поодиноких щось ламалося і вони ставали поборниками українськості. Власне те, як відбувався той злам, як робилися початкові кроки «до України» – велика містика в біографіях Олени Апанович, Івана Коваленка, Леоніда Плюща, Галини Севрук, Станіслава Тельнюка, Людмили Шереметьєвої (Дашкевич), уже згадуваних А. Горської, І. Дзюби, С. Караванського, В. Марченка, М. Руденка, І. Світличного, ще низки, які, маючи чудові стартові можливості, принагідні кар'єрні перспективи і, як наслідок, шанси достатку, престижу, успіху, жертвували ними задля Батьківщини.

Жертвність – конститутивна риса тих, хто виявив готовність віддати своє життя за ідею. Чому «віддати життя»? Бо за участь у рухові спротиву «належалася» неминуха розправа, яка передбачала застосування судових (за статтями КК УРСР, КК союзних республік), позасудових (звільнення з роботи; виключення з комсомолу, партії, творчих спілок, «добровільних» організацій; позбавлення підданства; осоромлення трудовими колективами) переслідувань та, як засобу приборкання, психіатрії.

Ідейних противників, до речі, судили за чотирма статтями КК УРСР, три з яких стосувалися «особливо небезпечних державних злочинів». Стаття 56 йменувалася «зрада Батьківщини» і карала за умисне діяння, вчинене на шкоду незалежності, територіальної цілісності або воєнної могутності СРСР. Осіб, які підпадали під її дію, могли позбавити «волі (в тюрмі чи виправно-трудовій колонії. – В. О.) терміном від десяти – до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна і з засланням (не вважалася позбавленням волі. – В. О.) на строк до п'яти років чи без такого або смертною карою з конфіскацією майна» [26, с. 750]. Тому зрозуміло, чому тих, які наважувалися відстоювати позицію виборювання чи отримання Україною незалежності, виявлялося надто мало.

Найчастіше «червона» Феміда послуговувалася вже частково описаною 62-ю. Окрім агітації, вона не допускала наклепницьких вигадок, виготовлення, зберігання та розповсюдження «ворожої», крамольної літератури, за що встановлювалися санкції у вигляді позбавлення «волі на

строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років чи без такого або заслання на строк від двох до п'яти років» [26, с. 750]. Рецидив тягнув за собою неволю «на строк від трьох до десяти років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого» [26, с. 750]. Судді тлумачили норми 62-ї довільно, тому вона фігурує у вироках більшості «політичних». Із двадцяти, які представлені В. Чорноволом у «Лихо з розуму...», за антирадянську агітацію і пропаганду засуджено 18 (90 %), і ця константа залишалася.

«Наближеною» до 56-ї за суворістю вважалася 64-а. Вона застосувалася до тих, які створювали «антирадянські організації» чи відігравали в них помітні ролі [26, с. 750]. Покарання за такий злочин «визбирувалося» з 56-ї – 63-ї [26, с. 750], що, знову ж таки, вможливлювало упередженість підходів. Отже, всі, хто належали до організованого підпілля отримували максимальні терміни. У цьому аспекті якимось алогічно сприймається те, що за 64-ю не судили учасників Української Гельсінської групи. Мабуть, боялися міжнародного розголосу.

9 листопада 1966 р. у КК УРСР, для «розвантаження» 62-ї, з'явилася «найм'якіша», вище згадувана, 1871-а [26, с. 751]. За «паплюження радянського державного і суспільного ладу», деколи і за вислуханий анекдот присуджували «строк до трьох років» або виправних робіт «на строк до двох років», або штраф «у розмірі до трьохсот карбованців» [26, с. 751]. За укладання «Лиха з розуму...» одним із перших в УРСР трирічний вирок згідно зі ст. 1871 отримав В. Чорновіл [26, с. 706–710].

Особливо нелюдським, жакливим видом неправомірного покарання за «антирадянщину» вважається направлення на примусове лікування в загальні чи спеціальні психіатричні лікарні. Туди запроторювали особливо негідних «виховним впливам» КДБ, таких як Зіновія Красівського, Миколу Плахотнюка, Йосипа Терелю, Леоніда Плюща, Бориса Ковгара [8, с. 257], Василя Рубана, Павла Скочка, Ганну Михайленко, Анатолія Лупиноса, Михайла Луцика, Василя Сірого [26, с. 521], в підсумку, ймовірно, не одну сотню. Їх, абсолютно здорових, примусово «лікували» відповідно до встановлених діагнозів «параноя» чи «шизофренія». І якщо зусиллями рідних, побратимів, закордонної спільноти «пацієнтів» не вдавалося «видерти» з міцних медичних лещат, вони прирікалися на повільне деградування, а після «видужування» – на довічні страждання.

Проте вироки чи позасудові цькування виявлялися не єдиними краплинами в чаші терпіння діячів опору. Митарства місцями позбавлення волі та заслання призводили до особистих, родинних чи сімейних трагедій. Політв'язні, їх кохані мусили терпіти нестатки, зневажливе ставлення зі сторони «морально чистого» оточення. Діти відчували презирство в школах, опісля, бажаючи здобути вищу освіту чи працевлаштуватися, зустрічалися з невидимими неподоланими перешкодами. Близькі та друзі постійно піддавалися тискові кадебістів. Із колонії ВС-389/36-1, що у с. Кучино Чусовського району Пермської області Російської РФСР, лишень посмертно «повернулися» додому О. Тихий, Ю. Литвин і В. Стус [26, с. 648–650, 372–374, 630–635]. Попри все, більшість гнаних не ламалися й не зраджували своїх цінностей. Із цього приводу І. Гель підкреслював, що ті люди героїчного чину «мали би стати святими, великими й вражаючими для української спільноти» [8, с. 259]. Власне, десь так і відбулося вже в незалежній Україні, коли вони, не удостоєні ніяких почестей, залунали голосами сумління для негідників, виступили моральними авторитетами для чинуш-бюрократів.

І перед закінченням. Те, що опір мав дійсно український вимір демонструє аналіз національностей. Як зазначав Б. Кравченко, в УРСР із 942-х дисидентів 77,2 % були українцями, 0,5 % – росіянами, 9,9 % – представниками неслов'янських груп, 12,4 % – не встановленої приналежності [40, р. 251]. Опозиціонери-українці також домінували серед політв'язнів загальносоюзного контингенту. Скажімо, Ю. Курносів вказував, що вони становили понад 50 % в колоніях особливого режиму, а в – суворого – близько 30 % [16, с. 139]. Про понад 50 % невольників з України у виправно-трудових колоніях писав І. Гель [8, с. 181]. Крім того, рух насичувався проукраїнським змістом, вирішував ті питання, без відповідей на які нація опинялася під загрозою подальшого існування.

Безперечно, вітчизняний спротив другої половини ХХ ст. еволюціонував із вікових традицій національних змагань. Ураховавши уроки збройного протистояння воєнного та повоєнного періодів, зазнавав постійних трансформацій, пристосовуючись до умов «відлиги», «застою» чи «перебудови», і щоденно, ніби непомітно, але методично підточував підвалини гігантської людиноненависницької споруди. У цілому, він знаменувався як узвичаєними, так і новими, але, беззаперечно, феноменальними якостями: вирізнявся українським пріоритетом, високою ефективністю дій мізерної кількості учасників, проник у кожну сферу життєдіяльності соціалістичної республіки, охопив усю територію УРСР, хоча зосереджувався в містах, став справою гідності високоінтелектуальної інтелігенції: молодіжно-середньовікової, різностатевої. Протиборство велося не силою, а, радше, словом. Незбагнений першопопиток наверх нафаршированих

комуністичними мантрами й приватизованих владою підданих на шлях жертвовного служіння Україні. Вони сміливо простували, готуючи широкі народні маси до усвідомлення необхідності визволення з пазурів тоталітарного монстра. «Горстка» цих сміливців опинилася в епіцентрі подій українського національного пробудження кінця 1980-х рр., повела за собою мільйони співвітчизників до вимріяного виходу з «великої зони», залунала голосами сумління для сучасних творців незалежності.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Ю. Данилюк Ю. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. / наук. ред. О. П. Реєнт; НАН України; Ін-т історії України та ін. К., 2000. 332 с.
2. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції // Магістеріум. Історичні студії. К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2001. Вип. 7. С. 27–31.
3. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 520–529.
4. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / [наук. ред. О. П. Реєнт]; НАН України; Ін-т історії України та ін. К.: Рідний край, 2000. 232 с.
5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / заг. ред. В. А. Смоля. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 303 с. (Україна крізь віки; т. 13).
6. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. редактор В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1728 с.
8. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
9. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
10. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. К.: Освіта, 1992. С. 196–235.
11. Зайцев Ю. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. Випуск 3–4 / редакційна колегія: Я. Ісаєвич, Ю. Сливка [відповідальний редактор], В. Горинь, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. С. 242–254.
12. Зайцев Ю. Опозиція 60–80-х рр. про українську державність // Другий Міжнародний конгрес українців. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упорядкування Я. Ісаєвича та Я. Грицака. Львів: Міжнародна асоціація українців; Академія наук України, 1994. С. 143–149.
13. Зайцев Ю. Український опозиційний рух 60-х років // Краківські українознавчі зошити. Т. I–II. 1992–1993 / pod redakcją Ryszarda Łuźnego i Włodzimierza Mokrego. Краків: Видавництво «Швайпольт Фіоль», 1993. С. 225–236.
14. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / худож.-оформлювач Б. Захаров; Харківська правозахисна група. Х.: Фоліо, 2003. 144 с.
15. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960–80-х років / голов. ред. С. В. Головка. К.: Либідь, 1995. 224 с.
16. Курносів Ю. Боротьба за ґратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х – 80-х рр.) // Другий Міжнародний конгрес українців. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упорядкування Я. Ісаєвича та Я. Грицака. Львів: Міжнародна асоціація українців; Академія наук України, 1994. С. 138–142.
17. Курносів Ю. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / відп. ред., ред. Даниленко В. М.; Нац. акад. наук України. К.: Інститут історії України, 1994. 222 с.
18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Т. 2. К.: Основи, 1994. 574 с.
19. Лихо з розуму: (портрети двадцяти «злочинців»): зб. матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. – Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1967. – 336 с.
20. Маринювич М. Увсвіт за колючим дротом (спогади і роздуми дисидента). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2016. 536 с.
21. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
22. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій]. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
23. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
24. Прокоп М. Анатомія українського руху опору // Сучасність. Мюнхен, 1974. Рік видання чотирнадцятий. Ч. 7–8 (163–164). Липень–серпень. С. 139–150.
25. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / [ред. Веремійчик О. П.]. К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
26. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. К.: Смолоскип, 2010. 804 с.
27. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 5. Ч. 1. Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. С. 126–133.
28. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 230–236.
29. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 10. С. 112–129.
30. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості

українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 4. С. 110–118. 31. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 128–133. 32. Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 6–7. 20-й річниця Незалежності України присвячується. С. 100–112. 33. Секо Я. Українські націоналістичні підпільні організації 1950–1970-х рр.: загальна характеристика // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2012. Вип. 2. С. 107–117. 34. Секо Я. Шістдесятники і віднайдення «українського проекту» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. Вип. 2. С. 17–27. 35. Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 11. С. 28–40. 36. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с. 37. Стефанія Шабатура: вибрана палітра кольорів з мозаїки життя і творчості / упорядник С. Дяків. К.: Смолоскип, 2016. 256 с. 38. Стус В. Дорога болю: поезії / упоряд. та післямова М. Коцюбинської. К.: Рад. письменник, 1990. 222 с. 39. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. 3-е изд., стер. М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с. 40. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; University of Alberta, 1985. 334 p.

References

1. Bazhan O., Yu. Danylyuk Yu. Vyprovuvannya viroyu: borot'ba za realizatsiyu prav i svobod viruyuchykh v Ukrayini v druhiy polovyni 1950-kh – 1980-kh rr. [Testing by faith: struggle for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s-1980s] / nauk. red. O. P. Reyent; NAN Ukrayiny; In-t istoriyi Ukrayiny ta in. K., 2000. 332 s. 2. Bazhan O. Dysydent-stvo v URSR: sproba definitsiyi [Dissidence in the Ukrainian Soviet Socialist Republic: An attempt to define]. Mahisterium. Istorychni studiyi. K.: Natsional'nyy universytet «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya». 2001. Vyp. 7. S. 27–31. 3. Bazhan O. Doslidzhennya problem dysydent-s'koho rukhu v Ukrayini v suchasnyy zarubizhnyy ta vitchyznyanyy istoriohrafiiy [Research of Problems of the Dissident Movement in Ukraine in Modern Foreign and National Historiography]. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–K–HB. 2001. # 2. S. 520–529. 4. Bazhan O., Danylyuk Yu. Ukrayins'kyy natsional'nyy rukh: osnovni tendentsiyi i etapy rozvytku (kinets' 1950 kh – 1980 ti roky) [Ukrainian national movement: main tendencies and stages of development (the end of the 1950s-1980s)] / [nauk. red. O. P. Reyent]; NAN Ukrayiny; In-t istoriyi Ukrayiny ta in. K.: Ridnyy kray, 2000. 232 s. 5. Baran V., Danylenko V. Ukrayina v umovakh systemnoyi kryzy (1946–1980 ti rr.) [Ukraine in the conditions of the systemic crisis (1946–1980)] / zah. red. V. A. Smoliya. K.: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy», 1999. 303 s. (Ukrayina kriz' viky; t. 13). 6. Baran V. Ukrayina pislya Stalina. Narys istoriyi 1953–1985 rr. [Ukraine after Stalin. Essay on the history of 1953–1985] L'viv: MP «Svoboda», 1992. 124 s. 7. Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language] / hol. redaktor V. T. Busel. K.; Irpin': VTF «Perun», 2003. 1728 s. 8. Hel' I. Vykylyk systemi: ukrayins'kyy vyzvol'nyy rukh drugoyi polovyny XX stolittya [Challenge to the system: the Ukrainian liberation movement of the second half of the twentieth century] / red. ta upor. I. V. Yezers'ka; Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu. L'viv: Chasopys, 2013. 392 s. 9. Danylyuk Yu., Bazhan O. Opozytsiya v Ukrayini (druga polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of the 50's and 80's of the twentieth century)]. K.: Ridnyy kray, 2000. 616 s. 10. Zaytsev Yu. Dysydynty: opozytsiynyy rukh 60–80-kh rr. [Dissidents: the opposition movement of the 60's and 80's.]. Storinky istoriyi Ukrayiny: XX stolittya: posibn. dlya vchytelya / za red. S. V. Kul'chyts'koho; uporyad.: V. P. Shevchuk, A. A. Chub, N. A. Dekhtyar'ova. K.: Osvita, 1992. S. 196–235. 11. Zaytsev Yu. Ideya derzhavnoyi nezalezhnosti v ukrayins'komu rusi oporu 60-kh rokiv [The idea of state independence in the Ukrainian resistance movement of the 60s]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist': zbirnyk naukovykh prats'. Vypusk 3–4 / redaktsiyna kolehiya: Ya. Isayevych, Yu. Slyvka [vidpovidal'nyy redaktor], V. Horyn', M. Lytvyn, F. Steblyi. L'viv: Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 1997. S. 242–254. 12. Zaytsev Yu. Opozytsiya 60–80 kh rr. pro ukrayins'ku derzhavnist' [Opposition 60-80's about Ukrainian statehood]. Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv. (L'viv, 22–28 serpnya 1993 r.). Dopovidi i povidomlennya. Istoriya. Chastyna II / uporyadkuvannya Ya. Isayevycha ta Ya. Hrytsaka. L'viv: Mizhnarodna asotsiatsiya ukrayinistiv; Akademiya nauk Ukrayiny, 1994. S. 143–149. 13. Zaytsev Yu. Ukrayins'kyy opozytsiynyy rukh 60-kh rokiv [Ukrainian opposition movement of the 60s]. Krakivs'ki ukrayinoznavchi zoshyty. T. I–II. 1992–1993 / rod redakcją Ryszarda Łuznego i Włodzimierza Mokrego. Krakiv: Vydavnytstvo «Shvaypol't Fiol'», 1993. S. 225–236. 14. Zakharov B. Narys istoriyi dysydent-s'koho rukhu v Ukrayini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)] / khudozh.-oformlyuvach B. Zakharov; Kharkivs'ka pravozakhysna hrupa. Kh.: Folio, 2003. 144 s. 15. Kas'yanov H. Nez-hodni: ukrayins'ka intelihentsiya u rusi oporu 1960–80-kh rokiv [Dissatisfied: Ukrainian intelligentsia in the resistance

movement of the 1960s – 80s] / holov. red. S. V. Holovko. K.: Lybid', 1995. 224 s. 16. Kurnosov Yu. Borot'ba za gratamy (sotsial'ne oblychchya ta formy zmahan' ukrayins'kykh v'yazniv sumlinnya u 1960-kh – 80-kh rr.) [Fighting for the lattices (social face and forms of competition of Ukrainian prisoners of conscience in the 1960s - 80s)]. Druhyy Mizhnarodnyy konhres ukrayinistiv. (L'viv, 22–28 serpnya 1993 r.). Dopovidi i povidomlennya. Istoriya. Chastyna II / uporyadkuvannya Ya. Isayevycha ta Ya. Hrytsaka. L'viv: Mizhnarodna asotsiatsiya ukrayinistiv; Akademiya nauk Ukrainy, 1994. S. 138–142. 17. Kurnosov Yu. Inakomyshlennya v Ukraini: (60-ti – persha polovyna 80-kh rr. XX st.) [Inconceptualization in Ukraine: (60-th - the first half of the 80's of the twentieth century)] / vidp. red., red. Danylenko V. M.; Nats. akad. nauk Ukrainy. K.: Instytut istoriyi Ukrainy, 1994. 222 c. 18. Lysyak-Rudnyts'kyy I. Istorychni ese [Historical essays]: v 2 t. / per. z anhl. U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka. T. 2. K.: Osnovy, 1994. 574 s. 19. Lykho z rozumu: (portrety dvadtsyaty «zlochyntsi») [Woe from Wit: (portraits of twenty «criminals»): zb. materialiv / uklav Vyacheslav Chornovil. Paryzh: Persha ukrayins'ka drukarnya u Frantsiyi, 1967. 336 s. 20. Marynovych M. Vsesvit za kolyuchym drotom (spohady i rozdumy dysydenta) [Universe for barbed wire (memoirs and reflections dissident)]. L'viv: Vydavnytstvo ukrayins'koho katolyts'koho universytetu, 2016. 536 s. 21. Obertas O. Ukrayins'kyy samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)] / peredm. M. Kotsyubyns'koyi; pislyam. O. Zinkevycha. K.: Smoloskyp, 2010. 300 s. 22. Politychnyy teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX st. Istorychni narysy [Political Terror and Terrorism in Ukraine. XIX–XX centuries. Historical Essays] / [D. V. Arkhiyereys'kyy, O. H. Bazhan, T. V. Bykova ta in.; vidpovid. red. V. A. Smolij]. K.: Naukova dumka, 2002. 952 s. 23. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): dokumenty i materialy [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): documents and materials] / upor. V. M. Danylenko. K.: Smoloskyp, 2013. 736 s. 24. Prokop M. Anatomiya ukrayins'koho rukhu oporu [Anatomy of the Ukrainian resistance movement]. Suchasnist'. Myunkhen, 1974. Rik vydannya chotyrnadtsyaty. Ch. 7–8 (163–164). Lypen'-serpen'. S. 139–150. 25. Rusnachenko A. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: the middle of the 1950s - the beginning of the 1990s] / [red. Veremiychyk O. P.]. K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 1998. 720 s. 26. Rukh oporu v Ukraini: 1960–1990. Entsyklopedychnyy dovidnyk [Resistance movement in Ukraine: 1960–1990. Encyclopedic guide] / peredm. Osypa Zinkevycha, Olesya Obertas. K.: Smoloskyp, 2010. 804 s. 27. Seko Ya. Istorychnyy diskurs ukrayins'kykh shistdesyatytykhiv [Historical Discourse of the Ukrainian Sixties]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2010. Vyp. 5. Ch. 1. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats' na poshanu prof. M. M. Aleksiyevtsya. S. 126–133. 28. Seko Ya. Kul'turnyts'ki obyednannya 1960-kh rr. u konteksti rukhu shistdesyatytykhiv [Cultural associations of the 1960s in the context of the movement of the Sixties]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. Vyp. 1. S. 230–236. 29. Seko Ya. Nelehal'ni orhanizatsiyi URSR druhoi polovyny XX st.: zahal'na kharakterystyka [Illegal organizations of the Ukrainian SSR in the second half of the twentieth century: a general characteristic]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2012. Vyp. 10. S. 112–129. 30. Seko Ya. Problemy natsional'noyi identychnosti v tvorchosti ukrayins'kykh shistdesyatytykhiv [Problems of National Identity in Creation of the Ukrainian Sixties]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2010. Vyp. 4. S. 110–118. 31. Seko Ya. Rozvytok ukrayins'koho shistdesyatytystva u 1965–1971 rr. [Development of the Ukrainian Sixties in 1965–1971]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2014. Vyp. 2. Ch. 1. S. 128–133. 32. Seko Ya. Suspil'no-politychnyy diskurs ukrayins'kykh shistdesyatytykhiv [Public-Political Discourse of the Ukrainian Sixties]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. Vyp. 6–7. 20-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysvyachuyet'sya. S. 100–112. 33. Seko Ya. Ukrayins'ki natsionalistychni pidpil'ni orhanizatsiyi 1950–1970-kh rr.: zahal'na kharakterystyka [Ukrainian nationalist underground organizations of the 1950s-1970s: general characteristics]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2012. Vyp. 2. S. 107–117. 34. Seko Ya. Shistdesyatytyky i vidnaydennya «ukrayins'koho proektu» [Sixties and the discovery of the «Ukrainian project»]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: istoriya / za zah. red. prof. M. M. Aleksiyevtsya. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2006. Vyp. 2. S. 17–27. 35. Seko Ya. Shistdesyatytyky: u poloni ponyattyevykh konstruksiy [Sixties: In the Captivity of Conceptual Constructions]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: istoriya, mizhnarodni vidnosyny / hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Ternopil': Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. Vyp. 11. S. 28–40. 36. Sotsial'ni transformatsiyi v Ukraini: pizniy stalinizm i khrushchovs'ka doba: kolektyvna monohrafiya [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and Khrushchev era: collective monograph] / vidp. red. V. M. Danylenko; red-uporyad. N. O. Laas. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 698 s. 37. Stefaniya Shabatura: vybrana palitra kol'oriv z mozayiky zhyttya i tvorchosti [Stephania Shabatura: Selected color palette from the mosaic of life and work] / uporyadnyk S. Dyakiv. K.: Smoloskyp, 2016. 256 s. 38. Stus V. Doroha bolyu: poeziyi [The Way of Pain: Poetry] / uporyad. ta pislyamova M. Kotsyubyns'koyi. K.: Rad. pys'mennyk, 1990.

222 s. 39. Alekseeva L. Istorija inakomyслиya v SSSR: noveishii period [History of dissent in the USSR: the newest period]. 3-e izd., ster. M.: Mosk. Kheľ'sink. gruppya, 2012. 384 s. 40. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; University of Alberta, 1985. 334 p.

Valerii Ostrovskyi

**THE PHENOMENON OF THE UKRAINIAN RESPONSE I
N THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY**

The article offers an author's vision of the problem of interpretation, structuring, generalization, rethought in a new perspective of the dominant feature of the phenomenon of the Ukrainian resistance of the 1950s – 1980s. The analytics conducted is based on the facts contained in monographs, collective works and articles of the well-known and little-known scholars, in the documental collection, encyclopedic publications.

Key words: dissident, dissent, national liberation movement, opposition, resistance.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 330.8 (477)

Анатолій Григоруk

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ВОЛОДИМИРА НАВРОЦЬКОГО (ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті висвітлюється багатогранна наукова діяльність Володимира Навроцького – першого дослідника економіки Галичини. Проаналізовано його основні економічні праці. Розглянуто економічні причини зuboжіння селян, колоніальну сутність економіки Галичини в складі Австро-Угорської імперії, несправедливість податкової системи.

Ключові слова: В. Навроцький, Галичина, економіка, податки, сільське господарство, пропінация.

Важливим завданням сучасної історико-економічної науки є дослідження наукової діяльності визначних особистостей, чиї життя та діяльність замовчувалися та фальшувалися у радянський період. До них належав Володимир Михайлович Навроцький (1847–1882) – український економіст, статистик, публіцист та громадський діяч.

В українській історіографії та історії економічної думки відсутні спеціальні наукові дослідження про науковий доробок В. Навроцького. Окремі аспекти його подвижницької діяльності у різний час вивчали І. Витанович [1–2; 8], С. Злупко [3; 7], М. Грицик [8], В. Небрат [16]. Спробою відкрити сучасникам можливості системного дослідження наукової спадщини нашого видатного співвітчизника стало видання у 2004 р. географічно-статистичних і статистико-економічних праць В. Навроцького [15].

Метою наукової статті є спроба проаналізувати економічні погляди В. Навроцького у контексті сучасних викликів, що постали перед українським народом, державою та науковою елітою.

Народився В. Навроцький 18 листопада 1847 р. у с. Котузові, нині Терехівського району Тернопільської області, в сім'ї священика. Навчався у Коломийській та Станіславській гімназіях [1, с. 10]. Народження В. Навроцького припало на час великих надій для українського народу в Галичині. Перша його весна була й «весною народів». Її радісно тоді зустріли галицькі українці, сподіваючись, що їх політичне, суспільне й економічне життя полине новим руслом. Ліквідація панщини в Галичині у травні 1848 р. мала доленосне значення для подальшого економічного розвитку краю. «Рік 1848 у Галичині, – писав І. Франко, – був початком нової доби в економічному побуті селянства через знесення панщини і міщанства, через бурхливі рухи і автономістичні змагання важніших міст цілого краю» [19, с. 288]. «Будьмо народом!» – закликала Головна Руська Рада у першому своєму маніфесті 15 травня 1848 р., сподіваючись, що стати чесним, освіченим, вільним народом допоможе їм цісарська конституція та той настрій, що запанував в усій Європі тієї «весни». Та «весна народів» швидко минула, не виправдавши надій усіх народів Австрійської імперії [1, с. 11].

Значний вплив на світогляд В. Навроцького мали українські і зарубіжні демократи, твори Т. Шевченка та ін. Раціональне мислення і глибокий патріотизм, характерні для нього, допомогли йому прийти до висновку, що весь український народ підніметься проти ворога й виборе собі повну самостійність, зминеться голод і журба, що всі стануть рівними братами і настане свобода на дорогій Україні» [1, с. 25]. У 1866 р. він закінчив гімназію і почав вивчати право у Львівському, а потім у Віденському університетах.

Крім правничих, відвідував етнографічні студії і почав цікавитися суспільними й економічними питаннями Галичини. Допомагало йому в тому знання німецької, французької, італійської та інших мов [1, с. 26–27].

В. Навроцький взявся досліджувати економічні причини зuboжіння українців Галичини. Значний вплив на його економічні погляди мав М. Драгоманов, який залучав майбутнього вченого до економічних досліджень. У своїх працях науковець спирався на теорію трудової вартості та інші теоретичні висновки А. Сміта і Д. Рікардо, а також вчення фізіократів. Наукова творчість В. Навроцького почалася з 1872 р. і найбільш продуктивною була до 1877 р., тобто впродовж перших п'яти років праці і тісних взаємин з М. Драгомановим, який радив йому читати реалістичні твори й заохочував до аналізу економічних відносин.

Предметом досліджень науковця стали соціально-економічні відносини 70-х років XIX ст. в Галичині, вченому допомогло в цьому глибоке знання життя селян [14, с. 496]. В. Навроцький розумів його колоніально-аграрний характер. Підтвердженням тому є факт, що 86 % населення

краю зайнято у сільському господарстві [13, с. 77]. «Рільничий край, – наголошував економіст, – бідний край» [13, с. 35]. Його статті «Про промислову кризу в Австрії» (1873 р.), «Реформа домового податку і «Слово» (1874 р.), «Що нас коштує пропінація?» (1875 р.), «Руська народність у школах галицьких» (1876 р.), «Класові інтереси і інтереси народу» (1876 р.), «Подвійна крейда», «Герої подвійної крейди» (1881 р.), «П'янство і пропінація в Галичині» (1882 р.) та інші вперше з «різних боків вияснювали загадку народної нужди і темноти» [19, с. 239].

Учений всебічно охарактеризував у своїх науково-публіцистичних статтях негативні економічні, моральні наслідки залишків кріпацтва і одночасно висвітлив соціально-економічні явища, пов'язані з розвитком капіталістичного товарно-грошового виробництва. В. Навроцький досліджував процес диференціації селянства, закономірності розвитку заробітної плати в промисловості й землеробстві. Економіст писав, що відносини, які склалися між поміщиками і селянами, дорівнюють «економічній неволі селян», а в проблемах зарплати «зосереджується вся суть нашого соціального питання» [4, с. 258].

Економічні праці В. Навроцького характеризуються великою насиченістю статистичними даними, їх детальним аналізом. Його першою статистичною працею була рецензія на працю В. Рапацького «Населення Галичини», опубліковану в «Правді». У ній дослідник проявив багато самостійності в оперуванні фактологічним матеріалом, виклав та обґрунтував оригінальні думки щодо суспільно-економічних відносин рідного краю. У праці автор найширше зупинився на розділах про національний, релігійний і суспільний склад населення Галичини, старався на основі статистичних даних показати співвідношення українського народу до польського. Поляків тоді було більше, ніж українців, на 178 390 осіб, але чисельність українців переважала серед духовної інтелігенції (відповідно 2305 і 1843 осіб).

Найбільше у праці В. Навроцький хотів показати співвідношення зайнятих українців і поляків у промисловості, торгівлі і серед дрібних ремісників. За статистичними даними В. Навроцького на українців серед цих сфер діяльності припадало 10–15 %, на поляків – 40–45 і на євреїв, переважно у торгівлі, – 50 %. У праці науковець широко розглянув суспільне значення торгівлі, розкритикував гендлярів, які нещадно експлуатували населення і сприяли «упадку моральних популяційних відносин» [1, с. 55–56]. В. Навроцький у рецензії також наголосив, що без знання економічних відносин найшляхетніші наміри перетворюються на порожні абстракції. Економічними проблемами в Галичині до «найновіших часів займалася хіба тільки «ласка Божа», бо з наших людей, адміністраторів, літераторів, учених – ніхто» [9, с. 848], прийшов до висновку науковець. Враховуючи, що господарські процеси розвиваються за об'єктивними економічними законами, він складав статистичні таблиці, на підставі яких робив глибокі наукові висновки, давав рекомендації, що не втратили актуальності й сьогодні [17, с. 497]. Це, зокрема, видно на аналізі сімейного бюджету і заробітків робітників. На його основі вчений дійшов висновку, що «ціна праці має стремління до крайнього зниження» [6, с. 153].

В. Навроцький охарактеризував колоніальну сутність економіки Галичини в складі Австро-Угорської імперії. У своїх працях вчений захищав економічні інтереси селянства, піддавав критиці аграрну програму галицьких поміщиків і податкове законодавство Австро-Угорщини.

У статтях «Реформа домового податку і «Слово», «Шляхетні захисники народу» та «Подвійна крейда» він аргументовано розкриває грабіжницький і соціально несправедливий характер податкової системи Австрійської імперії. У 1875 р. в статті «Реформа домового податку і «Слово» він розкритикував антинауковість і шкідливість запропонованої урядом австрійської податкової реформи 1847 р., яка мала стати великим тягарем для населення сіл і містечок й була корисною жителям великих міст, зокрема віденським підприємцям і торговцям. За запропонованим податковим кодексом селяни мали платити податок від будинку на 19 крейцерів більший, ніж раніше, а сума податкових платежів віденських капіталістів в цілому повинна була зменшитися на 180 тис. ринських [11, с. 412]. Проект податкової реформи прирівнював будинок у Відні, який міг стояти близько 300 років, і хатину в галицькому селі, яка могла простояти до 20 років, а не 67, як передбачав проект закону. В. Навроцький твердив, що селянин від своєї хатини не має доходу, її постійно необхідно ремонтувати, щоб не розвалилася, і тому не повинен платити за неї податку. Тим більше, що часто бувало важко зрозуміти, де стайня, а де житло для сім'ї: багато селянських живе разом з «телятами, підсвинком, квочкою на яйцях і гусятами» [11, с. 416]. Після дискусії навколо цього питання, яка започаткована В. Навроцьким, закон про домовий податок запроваджений не був [1, с. 59–60].

Через два роки в Державній Раді у Відні почалася нова податкова акція, ініційована галицькими великими землевласниками під гаслом «захисту інтересів краю». Метою її було не допустити уряд до запровадження загального прогресивного податку на доходи, а зробити цей податок додатковим. На це В. Навроцький відповів політичною статтею «Шляхетні захисники народу» (1877 р.), у якій старався зняти ілюзорну маску добродійності з магнатсько-шляхетських

представників краю. Вони хотіли показати себе захисниками інтересів селян виступаючи проти урядового проекту податкового законодавства, який насамперед не задовольняв їх інтереси. В. Навроцький прихильно поставився до урядового проекту податкової реформи і підтримав його статистичними і теоретичними аргументами, вказав на невірність тверджень шляхти, буцімто вона до того платила більші податки, ніж селяни, доказував, що необхідно платити особистий податок з доходу за прогресивною шкалою з усього свого доходу [1, с. 60].

На основі власних досліджень В. Навроцький прийшов також до висновку, що податок, згідно із податковим законодавством, ставився у відповідність не з чистим доходом, а з об'єктом, який повинен давати дохід. Очевидно тому в австрійських податкових постановах не було й мови про чистий дохід, а лише про дохід, що приносить «грунт, дім, локований у готових грошах капітал, ремесло, фабричний промисел, гандель, особисті услуги, – кожне з них окремо, неначе б кожна з цих речей була якоюсь фіктивною особою, живучою для себе» [12, с. 781]. В. Навроцький зробив правильний висновок, що за такої системи великі капіталісти і поміщики мали можливість приховати величину свого доходу.

Ще раз В. Навроцький виступив проти опонентів реформи в статті «Класові інтереси і інтереси народу» (1877 р.). Науковець охарактеризував, які податки великі промисловці платили раніше і які мають платити відповідно до нового закону, що вони критикуючи закон, виходять не з інтересів країни, а зі своїх класових інтересів. Робив це він на прикладах існуючих тоді податкових систем Англії, Німеччини та інших країн [1, с. 61].

Найважливішою з цієї тематики була праця В. Навроцького про несправедливий розподіл земельного податку в Галичині між великими землевласниками і селянами «Подвійна крейда» і доповнення до неї у статті «Герої подвійної крейди» (1881 р.). У них він роз'яснює як власники великих маєтків маючи політичну владу, повертали законодавство на свою особисту користь, перекладали частину своїх податкових зобов'язань, як контрибуцію на плечі бідного селянства [1, с. 61–62].

Глибоко дослідивши еволюцію селянських господарств у Галичині ХІХ ст., науковець розкрив механізм їх переходу від натурального до ринкового господарства, процес зростання лихварської і банківської заборгованості селян і зробив висновок, що четверта частина селянської землі належить лихварям [6, с. 154].

З наукової точки зору цікавими були дві його праці про пропінанцію і п'янство в Галичині: «Що нас коштує пропінанція» (1876 р.) і «П'янство і пропінанція в Галичині» (1877 р.). Перша стала відгуком на актуальну проблему ліквідації пропінанції (монополії шляхти на виробництво та продаж спиртних напоїв) і вказувала на погіршення становища селянських мас.

Праця «П'янство і пропінанція в Галичині» є соціологічним поглибленням першої праці і відповіддю тим, хто заперечував зубожіння села, а коли було це неможливо не визнавати, тоді пояснювали його лінивством, п'янством і темнотою народних мас. В. Навроцький відповідає їм не словами, а цифрами, доказуючи, що вони «обертають kota хвостом» – беруть наслідки за причини, а дійсних причин вони не хочуть бачити. Він старався показати явища моральної й матеріальної злиденності сільського населення на основі статистичних даних про заробітну плату й бюджет селянської родини. Отже, порівняння прибутків і витрат селянського господарства в Галичині є головною частиною праці В. Навроцького. Цифри говорять, писав учений, що кожний новозакладений шинок відбирає у дітей можливість шкільної освіти, що кожний «крейцер добутий паном на продажі горілки, облитий не тільки кривавим потом, але й слізьми селянських родин на утрату дорослих і не дорослих рідних, котрим горілка завчасу відібрала посередньо або безпосередньо життєві сили» [10, с. 54].

Результати його наукових досліджень використовували такі видатні діячі, як М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький та особливо І. Франко, який найбільше цинив тих економістів і ті теорії, які спиралися на аналіз дійсності. І. Франко називав В. Навроцького першим галицько-українським економістом [21, с. 87].

Висока оцінка наукової діяльності В. Навроцького пояснюється ґрунтовністю його статистико-економічних досліджень. «Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький, – писав І. Франко, – вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. Записавшись у Львові на правничі студії, він, основне, наскільки се тоді було можливе, познайомився з суспільною економією і статистичним методом студіювання явищ народного життя і, ставши фінансовим урядником, дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків вияснявали загадку народної нужди і темноти» [19, с. 371].

Визнаючи талановитість і відзначаючи наукову діяльність В. Навроцького, І. Франко високо цінував його дослідження «Реформа домового податку і «Слово», «Що нас коштує пропінанція?», «Руська народність у школах галицьких», які мали велике наукове значення. Серед чималої наукової спадщини вченого він відзначив надруковані в часописі «Діло» праці «Подвійна крейда,

студія над податком ґрунтовим», «Герої подвійної крейди» і «Реставрація економічна», де «немилосердно демаскував польські забаганки – будувати панування на руській землі» [19, с. 372].

Оцінюючи творчість В. Навроцького, І. Франко зарахував його до класиків української статистики. Складається враження, що нікого з українських економістів і громадських діячів він так не цінував, як В. Навроцького. У вірші «На смерть Володимира Навроцького» поет назвав його святим. Зокрема, І. Франко писав:

І світлом ума свого він освітив
Шинки брудні, вбогії хати,
І всюди незрячим очам він відкрив
Недолю, і здирство, і страти.

... ..

Тож днесь, коли чистий огонь той погас
У млах, що над нами нависли,
Най пам'ять його свята буде для нас,
Святі його діла і мислі [20, с. 335].

Таким чином, наукова спадщина В. Навроцького не втратила актуальності донині. Це стосується передусім її положень про захист економічних інтересів народу, створення політико-правових умов для господарського розвитку та соціального прогресу. Звертаючись до наукової спадщини В. Навроцького за сучасних умов, необхідно відзначити, що вчений закликав не піддаватися швидкоплинним інтересам і корисливості, не віддавати все на самоплив ринкового механізму. Без сумніву, потрібно здійснювати таку економічну політику, щоб виробництво створювало передумови для розширення зайнятості людей і збільшення споживання. Відзначимо, що В. Навроцький зробив чималий внесок у розвиток української науки і його науковий спадок потрібно глибоко й ретельно вивчати нащадкам.

Список використаних джерел

1. Витанович І. Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби. Львів, 1934. С. 82.
2. Витанович І. Навроцький Володимир (1847–1882) // Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. Львів, 1996. Т. 5. С. 1672–1673.
3. Володимир Навроцький // Українська економічна думка: хрестоматія / Упоряд. наук. ред. пер., автор вступ. розд. і біогр. довід. С. Злупко. К.: Знання, 1998. С. 178–185.
4. Городиський Л., Зінчишин І. Мандрівка по Теребовлі і Теребовлянщині: історичний нарис-путівник. Львів: Каменяр, 1998. С. 258.
5. Злупко С. «І світлом ума він освітив...» // Українська економічна думка: статті і теорії. Львів: Євросвіт, 2004. С. 152–156.
6. Злупко С. Економічні погляди В. Навроцького // З історії економічної думки України. К., 1961. С. 98–121.
7. Витанович І. «Лицем органічної праці» – Володимир Навроцький і його вплив на сучасників // Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 80–84.
8. Навроцький В. Ludnosc Galicji przez Władysława Rakackiego // Правда. 1874. Ч. 9–10. С. 848.
9. Навроцький В. П'янство і пропінація в Галичині // Правда. 1875. Ч. 10. С. 412.
10. Навроцький В. Реформа домового податку і «Слово» // Правда. 1875. Ч. 10. С. 412.
11. Навроцький В. Шляхетні захитники народу // Правда. 1877. Ч. 20. С. 781.
12. Навроцький В. Що нас коштує пропінація? // Правда. 1876. Ч. 1, 2. С. 31.
13. Навроцький Володимир Михайлович: український економіст, статист, публіцист // Провідники духовності в Україні: довідник / За ред. І. Ф. Кураса. К.: Вища школа, 2003. С. 496–497.
14. Навроцький В. Географічно-етнографічні та статистично-економічні праці; наук. ред. і вступ. ст. д-ра екон. наук, проф. С. Злупка. Львів, 2004. 579 с.
15. Небрат В. В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть: монографія. К.: ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2007. 224 с.
16. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Т. 1. Х.; К.: Пролетар, 1931. 604 с.
17. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Т. 41. К.: Наук. думка, 1984. С. 471–529.
18. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Т. 41. К.: Наук. думка, 1984. С. 194–470.
19. Франко І. Поезія. На смерть Володимира Навроцького // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Т. 2. К.: Наук. думка, 1976. С. 334–335.
20. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Зібрання творів у 50-ти томах; ред. кол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Т. 41. К.: Наук. думка, 1984. С. 74–100.

References

1. Vytanovych I. Volodymyr Navrots'kyu (1847–1882). Pershyy ukraïn's'kyu statystyk-ekonomist v Halychyni na tli svoeyei doby [Volodymyr Navrotskyi (1847–1882). The first Ukrainian statistician-economist in Galicia on the background of his time]. L'viv, 1934. S. 82.
2. Vytanovych I. Navrots'kyu Volodymyr (1847–1882) [Volodymyr Navrotsky (1847–1882)]. Entsyklopediya ukraïnoznavstva / Za red. V. Kubyovycha. L'viv, 1996. T. 5. S. 1672–1673.
3. Volodymyr Navrots'kyu [Volodymyr Navrotskyi]. Ukraïn's'ka ekonomichna dumka: khrestomatiya / Uporyad. nauk. red. per., avtor vstup. rozd. i biohr. dovid. S. Zlupko. K.: Znannya, 1998. S. 178–185.
4. Horodys'kyu L., Zinchyshyn I. Mandrivka po Terebovli i Terebovlyanshchyni: istorychnyy narys-putivnyk [Traveling on Terebovlya and Terebovlya region: Historical essay-guide]. L'viv: Kamenyar, 1998. C. 258.
5. Zlupko S. «I svitlom uma vin

osvityv...» [«And he illuminated the light of mind ...»]. Ukrayins'ka ekonomichna dumka: postati i teorii. L'viv: Yevrosvit, 2004. S. 152–156. 6. Zlupko S. Ekonomichni pohlyady V. Navrots'koho [Economic Views of V. Navrotsky]. Z istoriyi ekonomichnoyi dumky Ukrayiny. K., 1961. S. 98–121. 7. Vytanovych I. “Lytsem orhanichnoyi pratsi” – Volodymyr Navrots'kyy i yoho vplyv na suchasnykiv [«The Person of Organic Labor» - Volodymyr Navrotsky and his Impact on his Contemporaries]. Vytanovych I. Istoriya ukrayins'koho kooperatyvnoho rukhu. N'yu-York, 1964. S. 80–84. 8. Navrots'kyy V. Ludnosc Galiciji przez Wladyslawa Rapackiego. Pravda. 1874. Ch. 9–10. S. 848. 9. Navrots'kyy V. Pyanstvo i propinatsiya v Halychyni [Drug and Propation in Galicia]. Hromada: Ukrayins'ka zbirka. 1882. Ch. V. S. 54. 10. Navrots'kyy V. Reforma domovoho podatku i “Slovo” [Reform of the domestic tax and «Word»]. Pravda. 1875. Ch. 10. S. 412. 11. Navrots'kyy V. Shlyakhetni zashchytnyky narodu [Noble defenders of the people]. Pravda. 1877. Ch. 20. S. 781. 12. Navrots'kyy V. Shcho nas koshtuye propinatsiya? [What is propynastic worth for us?]. Pravda. 1876. Ch. 1, 2. S. 31. 13. Navrots'kyy Volodymyr Mykhaylovych: ukrayins'kyy ekonomist, statyst, publitsyst [Navrotsky Volodymyr Mikhailovich: Ukrainian economist, statistician, publicist]. Providnyky dukhovnosti v Ukrayini: dovidnyk / Za red. I. F. Kurasa. K.: Vyshcha shkola, 2003. S. 496–497. 14. Navrots'kyy V. Heohrafichno-etnografichni ta statystychno-ekonomichni pratsi [Geographical and ethnographic and statistical-economic work]; nauk. red. i vstup. st. d-ra ekon. nauk, prof. S. Zlupka. L'viv, 2004. 579 s. 15. Nebrat V. V. Ukrayins'ka finansova dumka druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit': monohrafiya [Ukrainian financial thought of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: a monograph]. K.: DU “In-t ekonomiky ta prohnozuvannya NAN Ukrayiny”, 2007. 224 s. 16. Studyns'kyy K. Halychyna y Ukrayina v lystuvanni 1862–1884 rr.: Materialy do istoriyi ukrayins'koyi kul'tury v Halychyni ta yiyi zvyazkiv z Ukrayinoyu [Galicia and Ukraine in the correspondence of 1862–1884: Materials to the history of Ukrainian culture in Galicia and its ties with Ukraine]. T. 1. Kh.; K.: Proletar, 1931. 604 s. 17. Franko I. Z ostannikh desyatylit' XIX v. [From the last decades of the nineteenth century]. Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh; red. kol.: Ye. P. Kyrylyuk (holova) ta in. T. 41. K.: Nauk. dumka, 1984. S. 471–529. 18. Franko I. Narys istoriyi ukrayins'ko-rus'koyi literatury [Essay on the history of Ukrainian-Russian literature]. Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh; red. kol.: Ye. P. Kyrylyuk (holova) ta in. T. 41. K.: Nauk. dumka, 1984. S. 194–470. 19. Franko I. Poeziya. Na smert' Volodymyra Navrots'koho [Poetry. On the death of Volodymyr Navrotsky]. Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh; red. kol.: Ye. P. Kyrylyuk (holova) ta in. T. 2. K.: Nauk. dumka, 1976. S. 334–335. 20. Franko I. Ukrayins'ko-rus'ka (malorus'ka) literatura [Ukrainian-Russian (malorussian) literature]. Zibrannya tvoriv u 50-ty tomakh; red. kol.: Ye. P. Kyrylyuk (holova) ta in. T. 41. K.: Nauk. dumka, 1984. S. 74–100.

Anatolii Hryhoruk

ECONOMIC VIEWS OF VOLODYMYR NAVROTSKYI

The article reveals multi-sided scientific work of Volodymyr Navrotskyi the first researcher of the Galician economy. His main works on economy are analyzed. Economic reasons of impoverishment of the peasantry, colonial essence of the Galician economy as a part of Austro-Hungarian Empire, injustice of tax system are considered in the article.

Key words: V. Navrotskyi, Galicia, economy, taxes, agriculture, propination.

УДК 321.02+323.25:3.08

Андрій Кліш

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО У ВИБОРЧИХ КАМΠΑНІЯХ ДО ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ 1901 І 1904 РР.

Проаналізовано участь українського громадського діяча Олександра Барвінського у виборчих кампаніях до Галицького сейму в 1901 і 1904 рр. Із залученням матеріалів часопису “Руслан” досліджено основні засади виборчої програми політика. Висвітлено хід і результати парламентських виборів, протистояння різних політичних сил.

Ключові слова: Олександр Барвінський, християнські суспільники, «Руська громада», Галицький сейм, передвиборча кампанія, Австро-Угорщина.

На початку ХХ ст. у Галичині загострилися польсько-українські взаємини. Це відобразилося і у діяльності Галицького сейму, у якому українські депутати вдавалися до так званих «сецесій» – демонстративного складання мандатів. Одним із прихильників такої політики виступив лідер християнських суспільників О. Барвінський.

Метою цієї статті є аналіз участі О. Барвінського та «Руської громади» у виборчих перегонах 1901 та 1904 рр.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в наукових працях сучасних українських істориків, зокрема Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2–4], А. Кліша [5], Р. Лехнюка [6] та інших. Попри те окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні виборчих кампаній О. Барвінського на початку ХХ ст.

Джерельною базою для написання статті стали матеріали відділу рукописів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові [7–8], Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника [9–11], пресового органу християнських суспільників – часопису «Руслан». Найбільш цікаві для нас мемуари О. Барвінського, що містять інформацію щодо заснування та діяльності «Руської громади», діяльності депутатів суспільно-християнського скерування ми знаходимо у «Споминах з мого життя», які досі не опубліковані та зберігаються в рукописному варіанті в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка [12–13].

Упродовж 1900–1901 рр. у Галичині надзвичайно загострилися польсько-українські взаємини. Вінцем цього протистояння стала т.зв. «акція В. Козловського» – агітаційної поїздки заступника голови польського Центрального виборчого комітету з метою зміцнення «польськості» у Східній Галичині, створення значної кількості місцевих осередків та протидії зростанню українського руху. На ці дії відбулася реакція українських політиків, зокрема О. Барвінського. Його політична сила, «Руська громада», виступила за складання українськими депутатами мандатів Галицького сейму: «Дня 7 липня 1901 зійшов ся виділ «Руської Громади»: Барвінський, Заячківський Титко, Верхрацький Іван (проф.), о. Гузар Євген, Володимир Лукич Левицький і я (Вахнянин посол був перешкоджений явити ся), і межі іншими ухвалами постановилисьмо, щоби послы соймові нашого сторонництва порозуміли ся з всіми другими послами (всіх 15), щоби на завтрашній соймовій нараді (8 липня 1901 н. ст.) оголосити деклярацію, що руські послы опуцають дальші соймові наради, позаяк і мінімальні їх жаданя для добра руського народу всі сторонництва польські нехтують і їм відмовляють» [9, арк. 38].

Сецесія 1901 р., на думку О. Аркуші, стала першою політичною акцією, яку підтримало керівництво «Руської громади». Сам факт, що декларацію про сецесію від імені українського представництва виголосив О. Барвінський, мав продемонструвати розрив з політикою угодовства та підготувати товариство до передвиборчого порозуміння з націонал-демократами [3, с. 76].

Факт своєрідного демаршу українських депутатів спричинив широкий резонанс у східногалицькому суспільстві. Зокрема, К. Левицький зазначав, що «наслідком солідарної сецесії всіх наших послів соймових зарівнявся бодай тактично той широкий провал між послами опозиційними та угодовими, а в народі відчулось деяку полегшу та підйом духа» [14, с. 350].

Слід зауважити, що перехід християнських суспільників до політики поміркованої опозиції не слід вважати передвиборчою технологією. Це була відповідь на подекуди шовіністичні дії поляків у Галичині. Попри те, християнські суспільники залишали за собою право у подальшому співпрацювати з тими польськими політичними силами, що йтимуть на зустріч українцям [15].

Спільні дії українських депутатів у Галицькому сеймі дали надію на їх об'єднання напередодні перевиборів 1901 р. Проте до згоди християнських суспільників із націонал-демократами не

дійшло. Останні уклали союз (т.зв. консолідацію) із москвофілами [16], що для О. Барвінського і його прихильників було неприйнятним. Водночас підтримка О. Барвінським «сецесії» налаштувала проти нього більшість польських політиків та унеможливила його урядовою підтримкою.

Слід зауважити, що передвиборна кампанія О. Барвінського не відрізнялася ні революційністю програми, ні новаторством методів пропаганди. Вона велася в основному за допомогою публікацій у часописі «Руслан» і на зустрічах з виборцями. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у галицькій політиці на перший план виступала робота з широким загалом. Практично усі політичні сили збирали велелюдні віча, на яких за допомогою популізму та красномовства намагалися переконати електорат. Натомість, християнські суспільники були прихильниками «органічної праці», а масові мітинги та всеохопна агітація, на їх думку, сприяли зниженню рівня політичної культури.

Політичне значення виборів до сейму для «Руської громади» було в тому, щоб задекларувати зміну своєї тактики. Упродовж передвиборчої кампанії прихильники О. Барвінського неодноразово зазначали на підтримці «сецесії» українських парламентарів [17].

Один з провідних представників суспільно-християнської течії А. Вахнянин, через тиск з боку радикально налаштованих політичних сил, відмовився брати участь у виборах. На його вибір вплинула низка причин. Перша – це стан здоров'я. Інша – несприйняття східногалицьким селянством поміркованих ідей суспільно-християнської течії. Зокрема, це можемо прослідкувати у словах селянина Івана Драгана, адресованих А. Вахнянину під час його депутатського звіту: «Просим вас просто: не кандидуйте більше, бо я заявляю тут іменем селян нашого повіту, що хоч би нам прийшло гинути від штиків, ми станемо проти вашого вибору» [18, с. 122–123].

Після цього єдиним реальним кандидатом у депутати до Галицького сейму від «Руської громади» залишився О. Барвінський, який балотувався на Бродівщині. Напередодні виборів там активізувалося місцеве русофільське політичне товариство «Селянська рада». Русофіли намагалися порозумітися з поляками, особливо з Т. Ценським, що проживав у маєтку Пеняки у Бродівському повіті. Натомість НДП не висунула О. Барвінського у цьому окрузі, а лише зазначили, що він «єсть єдиним поважним руським кандидатом в Брідщині» а всі інші кандидатури «опереткові» [19].

Часопис «Руслан» неодноразово зазначав на міжнаціональній конфронтації під час виборів «ніколи ще сі спори не приймали такої принципально національної ціхи», «ніколи не виступали ще Поляки з такою безглядністю против всего, що руске» [20]. Християнські суспільники, передбачаючи невтішні результати виборів для українців, оскільки поляки вели небувалу агресивну пропагандистську політику на шпальтах своїх часописів. Тому часопис «Руслан» закликав усіх українців взяти участь у виборах та віддати свій голос за справжніх патріотів [21].

Напередодні виборів 1901 р. прихильниками О. Барвінського у цих повітах засновано виборчий комітет, який об'єднував незначну кількість священиків Бродівського і Кам'янка-Струмилівського повітів. Серед найактивніших діячів слід назвати отців М. Левицького та М. Герасимовича. Ширший комітет складався з 46 членів, а тісніший – із 17, серед яких переважну більшість складали заможні селяни, сільська інтелігенція та духовенство. Комітет підтримав О. Барвінського, характеризуючи його як заслуженого політика, що не зійшов на рівень «дрібно́ї боротьби», а завжди відстоював інтереси селян [22].

Слід зазначити, що прихильники О. Барвінського стикнулися з низкою організаційних перепон щодо діяльності осередків, оскільки через різні причини багато хто «з священиків було дуже мало по нашій стороні, а декотрі навіть в посьлідній хвили нас опустили» [10, арк. 47].

На це було кілька причин. По-перше, у цих повітах дедалі більшої популярності набували москвофіли, що зорганізувалися у «Селянській раді»; по-друге, націонал-демократи розширювали власну організаційну мережу, подекуди залучаючи до неї колишніх прихильників О. Барвінського.

Опонентом О. Барвінського у його виборчому окрузі був о. С. Зельський, парох Милятина. Він хоча й був членом НДП, проте з самого початку виборчої кампанії залучився підтримкою москвофілів [12, арк. 828]. О. Барвінський висунення проти себе кандидата пояснював так: «Москвофіли не могли простити мені фонетики, накладу шкільних книжок, виеданого для Н.[аукового] Товариства ім. Шевченка, заходів моїх для визволення «Народного Дому» з москвофільських рук, змагань до помноження шкіл з укр.[аїнською] викл.[адовою] мовою і взагалі систематичного побороювання москвофілів та консолідації з ними» [12, арк. 815].

Внаслідок виборів до Галицького сейму обрано лише 13 українських депутатів, серед яких суспільно-християнський табір представляв лише О. Барвінський. Така незначна кількість народних обранців не давала змоги самостійно вносити подання до сейму (для чого потрібно було 15 голосів). Аналізуючи склад нового українського представництва, часопис «Руслан» зазначав, що лише 7 з 13 новообраних депутатів були здатні до парламентської роботи [23].

Попри поразку на парламентських виборах, представники суспільно-християнської течії не відступили від ідеї створення політичної партії. Зокрема, 4 жовтня 1901 р., на чергових зборах

керівництва «Руської громади» ставилося питання про намір створення такої партії, яка мала б за мету об'єднання українських національних політичних сил та рішуче виступати проти москвофілів [7, арк. 74].

«Руській громаді» не вдалося створити значної кількості місцевих осередків. Зазвичай партійні організації засновувалися у повітах, де була реальна можливість провести власного кандидата. У випадку з «Руською радою» це були Бродівський та Кам'янка-Струмилівський повіт.

Внаслідок несприйняття польською більшістю Галицького сейму потреби відкриття української гімназії у Станіславові, а також у зв'язку з т.зв. «акцією В. Козловського», українські депутати вдалися до чергової «сецесії», участь у якій взяв і О. Барвінський. Тому для заміщення звільнених мандатів були оголошені додаткові вибори.

Усі українські партії домовилися про повну підтримку депутатів-«сецеоністів» у їх виборчих округах [24–25].

Особливо гостро стало питання переобрання О. Барвінського. У Бродівському повіті, де традиційно він кандидатував, ситуація напередодні виборів була критичною. Москвофіли продовжували налагоджувати взаємини з поляками й таким чином хотіли витіснити О. Барвінського з галицької політики. Про посилення їх позицій ми дізнаємося із листів довіреної особи очільника християнських суспільників у Бродівському повіті о. М. Герасимовича [10, арк. 20 зв.]. Аналогічною була ситуація у Кам'янка-Струмилівському повіті.

О. Барвінський так оцінював ситуацію напередодні виборів: «Положене було трудніше, як попередних літ, бо консолідаційна робота Нар.[одного] Комітету заподіяла чимало лиха на шкоду народівців» [13, арк. 247(2)].

НДП офіційно зайняла позицію усіх колишніх депутатів, які підтримали сецесію. Її лідер, Є. Є. Олесницький висловлював повну підтримку кандидатури О. Барвінського: «Москвофіли за всяку ціну не хочуть допустити Вашого поновного вибору, а треба нам всіх сил доложити, щоби Ви вийшли» [13, арк. 247(1)]. Хоча у самостійний вибір очільника «Руської громади» Є. Олесницький не вельми вірив, тому закликав його шукати підтримки у Відні [13, арк. 247(1)].

Москвофіли у цьому виборчому окрузі об'єдналися навколо кандидатури пароха с. Попівці о. Т. Еффиновича. Про важливість цих виборів для москвофілів свідчить участь у передвиборчій кампанії одного із їх провідних теоретиків О. Мончаловського [3, с. 94].

Не підтримала кандидатуру О. Барвінського і польська влада на чолі з А. Потоцьким, яка оголосила про свій нейтралітет. Натомість польська шляхта повіту, об'єднана навколо братів Ценських підтримала москвофілів.

Християнські суспільники зіткнулися з фінансовими проблемами. Видання агітаційних матеріалів, праця агітаторів, найм приміщень вимагали значних коштів, яких у О. Барвінського та його політичної сили не було: «В касі «Р.[уської] Гром.[ади] вже нема нічо. Відозву видруковано 100 прим.[ірників]. Нас 9 люда заплатилисьмо за друк і висилку 52 кор. 35 с. – і крім того висилаєм завтра 100 корон. (Б.[арвінський] казав міні, що вже видав з свого 400 злр. Конечне є, щоби Н.[ародний] комітет післяв не сдані ще 500 корон (бо 100 кор. ми висилаєм)» [8, арк. 4 зв.]. Натомість у їх опонентів не спостерігалось фінансових проблем і вони доволі часто купували голоси виборців. Загальну вартість виборчої кампанії Т. Еффиновича оцінювали в 10 тисяч злр. [10, арк. 65].

Внаслідок агресивної виборчої агітації москвофілів, їх фінансових зловживань, О. Барвінський, єдиний із депутатів-«сецеоністів», програв вибори до Галицького сейму, а депутатський мандат здобув Т. Еффинович.

Вибори 1904 р. показали, що ера домінування християнських суспільників у галицькій політиці підійшла до свого логічного завершення. Цьому сприяла низка факторів. Насамперед, перехід до поміркованої опозиції призвела до втрати союзників серед польської адміністрації. Натомість, така політика не знайшла підтримки серед широкого загалу доволі зрадикалізованого галицького суспільства.

Провал О. Барвінського на виборах до Галицького сейму став тим лакмусовим папірцем життєдіяльності «Руської громади». Це політичне утворення де-факто перестало існувати практично зразу після цієї поразки. Хоча де-юре «Руська громада» існувала ще декілька років. Не вбачаючи перспективи у подальшій «поміркованій опозиції» її представники переходили до лав націонал-демократів. Найвідоміший приклад такого переходу – багаторічний соратник О. Барвінського, один з лідерів та ідеологів «Руської громади» Т. Ревакович. У їх листуванні цього періоду ми можемо прослідкувати ідейні протиріччя у суспільно-християнському середовищі. Зокрема, Т. Ревакович у одному з листів зазначав на безперспективності порозуміння з поляками: «Але не дасть ся заперечити, що політика утилітарна нинька і вже довший час жадного хісна Русинам-Українцям не приносить. [...] Поляки не змінять того свого поступованя по доброму. Тільки силою може руськоукраїнський нарід ліпшу долю собі вибороти. [...] то є обовязком нашої

інтелігенції, отворити очи народови, що чужинці є наші вороги й треба все остерегти перед ними, щоби від шкоди хоронив ся» [11, арк. 46–48зв.].

Попри політичну поразку О. Барвінський залишався одним із найбільших українських патріотів. Безумовно можемо підтримати О. Аркушу, яка зазначала: «Його наміри були чистими, дії логічними, а часто – й бездоганними, працездатність – фантастичною, але – якби тягар усіх звинувачень на його адресу мав ще й фізичну вагу, О. Барвінський, без сумніву, став би рекордсменом серед тогочасних українських політиків. Його політична кар'єра, попри найвищі злети, нагадувала радше суцільну покуту за невчинені гріхи...» [4, с. 4].

Таким чином, автором проаналізовано участь українського громадського діяча О. Барвінського у виборчих кампаніях до Галицького сейму в 1901 і 1904 рр. Із залученням матеріалів часопису «Руслан», досліджено основні засади виборчої програми політика, висвітлено хід і результати парламентських виборів, протистояння різних політичних сил.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – початку XX століть // Олександр Барвінський (1847–1927) / Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. Львів, 2001. С. 45–58.
2. Аркуша О. Вибори до Галицького сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 38. Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2003. С. 171–218.
3. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада» // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. С. 63–99.
4. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997. 34 с.
5. Кліш А. Деякі аспекти діяльності «Руської громади» в Східній Галичині на початку XX ст. // Гуманітарний журнал. 2013. № 1. С. 99–104.
6. Лехнюк Р. Дилеми українського консерватора – приклад Олександра Барвінського // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до – сьогодні)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: «Вектор», 2017. С. 67–73.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України). Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10.
8. ЦДАЛ України. Ф. 664. Оп. 1. Спр. 13.
9. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ВР). Ф. 93. Спр. 10 / п. 1.
10. ЛННБ. ВР. Ф. 11. Спр. 885 / п. 70.
11. ЛННБ. ВР. Ф. 11. Спр. 2201 / п. 135.
12. Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Спр. 41.
13. Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Спр. 47.
14. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 р.: На підставі споминів. Львів: з друкарні ОО Василян у Жовкві, 1926. 736 с.
15. Причинок до початкової історії випадку виходу руских послів з галицького сейму // Руслан. 4 серпня 1901.
16. Відозва до всіх Русинів галицької землі! // Дїло. 13 липня 1901.
17. Новинки // Руслан. 27 червня (10 липня) 1901.
18. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження. Львів: Кальварія, Каменярь, 1998. 140 с.
19. Рух виборчий // Дїло. 4 (17) серпня 1901.
20. Кудя се іде? // Руслан. 18 (31) серпня 1901.
21. В рішаючій хвилі // Руслан. 22 серпня (4 вересня) 1901.
22. Відозва // Руслан. 11 серпня 1901.
23. 13 // Руслан. 7 вересня 1901.
24. Оголошене // Дїло. 1904. Ч. 12. 16 (29) січня.
25. Заява бувшого клубу руских послів соймових // Дїло. 15 (28) січня 1904.

References

1. Antoshevs'kyy T. Oleksandr Barvins'kyy i ukrayins'kyy khrystyians'ko-suspil'nyy rukh naprykintsy XIX – pochatku XX stolit' [Olexander Barvinskyy and Ukrainian Christian Social Movement at the end of the XIX - early XX centuries]. Oleksandr Barvinskyy (1847–1927) / Materialy konferentsiyi, prysvyachenoyi 150 richnytsi vid dnya narodzhennya Oleksandra Barvins'koho. L'viv. 14 travnya 1997 r. L'viv, 2001. S. 45–58.
2. Arkusha O. Vybery do Halyts'koho seymu 1901 roku: do problemy politychnoyi modernizatsiyi ukrayins'koho suspil'stva Halychyny [Elections to the Galician Sejm of 1901: to the problem of political modernization of the Ukrainian society of Galicia]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. Vyp. 38. L'viv: LNU im. Iv. Franka, 2003. S. 171–218.
3. Arkusha O. Ukrayins'kyy khrystyians'ko-suspil'nyy rukh u Halychyni na pochatku XX stolittya: politychne tovarystvo «Rus'ka hromada» [The Ukrainian Christian-Social Movement in Galicia at the Beginning of the XX Century: Political Society «Ruska Hromada»]. Shlyakhamy istoriyi. Naukovyy zbirnyk istorychnoho fakul'tetu LNU im. Ivana Franka. Na poshanu profesora Kostyantyna Kondratyuka. L'viv: LNU im. I. Franka, 2004. S. 63–99.
4. Arkusha O. Oleksandr Barvins'kyy (do 150-richchya vid dnya narodzhennya) [Olexander Barvinskyy (to the 150th anniversary of his birth)]. L'viv, 1997. 34 s.
5. Klish A. Deyaki aspekty diyal'nosti «Rus'koyi hromady» v Skhidniy Halychyni na pochatku XX st. [Some aspects of the activity of the «Ruska Hromada» in Eastern Galicia in the early twentieth century]. Humanitarnyy zhurnal. 2013. # 1. S. 99–104.
6. Lekhnyuk R. Dylemy ukrayins'koho konservatora – przyklad Oleksandra Barvins'koho [Dilemmas of the Ukrainian Conservative - an example of Olexander Barvinskyy]. Materialy III Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi «Ternopil' i Ternopillya v istoriyi ta kul'turi Ukrayiny i svitu (vid naydavnishykh chasiv do – s'ohodennya)» / Za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': «Vektor», 2017. S. 67–73.
7. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. L'vovi (dali – TsDIAL Ukrayiny). F. 818. Op. 1. Spr. 10.
8. TsDIAL Ukrayiny. F. 664. Op. 1. Spr. 13.
9. L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv. F. 93. Spr. 10 / p. 1.
10. Ibid. F. 11. Spr. 885 / p. 70.
11. Ibid. F. 11. Spr. 2201 / p. 135.
12. Instytut literatury

NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohiyi. F. 135. Spr. 41. 13. Ibid. Spr. 47. 14. Levyts'kyi K. Istoryia politychnoyi dumky halyts'kykh ukrayintiv 1848–1914 r.: Na pidstavi spomyniv [The history of political thought of Galician Ukrainians in 1848–1914: Based on memories]. L'viv: z drukarni OO Vasylian u Zhovkvi, 1926. 736 s. 15. Prychynok do pochatkovoyi istoriyi wypadku vykhodu ruskykh posliv z halytskoho soymu [Cause to the initial history of the release of Russian ambassadors from the Galician soybean]. Ruslan. 4 serpnia 1901. 16. Vidozva do vsikh Rusyniv halyts'koyi zemli! [Recall to all Rusyns of Galician land!]. Delo. 13 lypnya 1901. 17. Novynky [Novelties]. Ruslan. 27 chervnya (10 lypnya) 1901. 18. Batenko T. Anatol' Vakhnyanyn (1841–1908). Bilya dzherel natsional'noho vidrodzhennya [Anatol Vakhnyanin (1841–1908). Near the sources of national revival]. L'viv: Kal'variya, Kamenyar, 1998. 140 s. 19. Rukh vyborchyy [Movement of the electoral]. Delo. 4 (17) serpnia 1901. 20. Kuda se ide? [Where does this go?]. Ruslan. 18 (31) serpnia 1901. 21. V rishayuchiy khvylyi [In the decisive wave]. Ruslan. 22 serpnia (4 veresnya) 1901. 22. Vidozva [Statements]. Ruslan. 11 serpnia 1901. 23. 13 [13]. Ruslan. 7 veresnya 1901. 24. Oholoshene [Announced]. Dilo. 1904. Ch. 12. 16 (29) sichnya. 25. Zayava buvshoho klyubu ruskykh posliv soymovykh [Statement of the former marriage of the Russian ambassadors of the Sejm]. Dilo. 15 (28) sichnya 1904.

Andriy Klish

PARTICIPANTS OF OLEXANDR BARVINSKYI IN ELECTION CAMPAIGNS TO THE GALICIAN SEYM 1901 AND 1904

The participation of Ukrainian public figure Oleksandr Barvinskyi in the election campaigns to the Galician Sejm in 1901 and 1904 was analyzed. With the involvement of the materials of the magazine «Ruslan», the main principles of the electoral program policy were explored. The course and results of parliamentary elections, opposition of different political forces are highlighted.

Key words: Olexander Barvinskyi, Christian community, «Ruska gromada», Galician Sejm, election campaign, Austro-Hungarian.

УДК 94(477)

Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк

ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО (1901–1927 РР.)

У статті йдеться про педагогічну працю Антона Крушельницького – громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, міністра освіти Міністерства народної освіти УНР, редактора, видавця. Цей значний перелік його зацікавлень свідчить про неординарність особи, всебічність і талант. Авторами досліджено його педагогічну працю пов'язану з учительською, директорською посадами у сфері освіти. У силу різних обставин, він як педагог і директор, змушений був часто змінювати навчальні заклади, посади. Наголошено на тому, що в навчальному процесі А. Крушельницький намагався поширювати серед гімназистів твори українських авторів, зацікавлював їх подіями з історичного минулого. Це свідчило про те, що він виховував гімназистів в патріотичному дусі, здатних до критичного сприйняття й осмислення історичного минулого в умовах відсутності національної школи. Надаючи особі вчителя домінуючу роль у формуванні дитячої особистості, А. Крушельницький висував ідеал щиро відданого педагогічній справі вихователя, борця за краще майбутнє народу.

Ключові слова: Антін Крушельницький, директор гімназії, педагогічна праця, навчальний процес, українська освіта.

Актуальність досліджуваної проблематики ґрунтується на тому, що в житті українського суспільства кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. відбулися якісні зміни, що призвели до суттєвих суспільних трансформацій, а саме до утвердження незалежності України і становлення громадянського суспільства, що сприяло зростанню інтересу до історичних постатей минулого. У цьому контексті важливого значення набуває особовий аспект.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що серед визначних діячів минулого чільне місце належить А. Крушельницькому – громадсько-політичному діячеві, письменнику, публіцисту, літературознавцю, журналісту, перекладачу, педагогу, міністру освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки (далі – УНР), редактору, видавцю, постать якого на сьогодні не є належно дослідженою.

Мета публікації – аналіз педагогічної праці А. Крушельницького упродовж 1901–1927 рр.

Для реалізації мети визначено основні завдання: дослідити його педагогічну працю у різних навчальних закладах і на різних посадах; проаналізувати виховання гімназистів в дусі патріотизму, критичного сприйняття минулого; висвітлити роль А. Крушельницького у формуванні національної школи.

Окремі аспекти діяльності А. Крушельницького вже досліджено науковцями. Зокрема, Г. Панкевичем [1, с. 35–37], М. Гавою [9, с. 591–592], Б. Романенчуком [11, с. 197–226], Н. Чаграк [25], С. Трофимуком [29, 151–158], І. Яремко [33] та іншими дослідниками. Однак цілісного аналізу з детальним опрацюванням неопублікованих архівних і друкованих джерел ще не зроблено. Власне, у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Основу джерельної бази дослідження складають неопубліковані архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України) [13; 17; 19–20; 24; 26–28; 30; 32; 34–35]; опубліковані звіти з діяльності навчальних закладів, у яких працював А. Крушельницького [2–8]; його особисті праці [12, с. 118; 14, с. 334; 15, с. 67; 16; 18, с. 55–56; 23]; повідомлення газети «Діло» [31, с. 5].

Педагогічна праця А. Крушельницького пов'язана з учительською та директорською посадами у сфері освіти. У силу різних обставин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, він, як педагог і директор, змушений був часто змінювати навчальні заклади, посади тощо. Г. Панкевич пише про те, що «... (влада часто перекидала «невігідного професора») викладав українську, грецьку, латинську мови, географію та історію рідного краю» [1, с. 35–37].

А. Крушельницький працював помічником учителя, а згодом учителем польської гімназії у Ярославі (1901 р.), гімназії з українською мовою викладання у Коломиї (1902–1905 рр., 1908 р., 1926 р.), гімназії з польською мовою викладання у Станіславові (1905 р.), гімназії з руською мовою викладання у Станіславові (1908 р.), Долині (1914 р.). З 1908 р. А. Крушельницький, активний діяч товариства учителів середніх і вищих шкіл «Учительська громада», товариства «Взаїмна поміч українського вчительства», був головою Видавничої спілки українського вчительства, створеної при цьому товаристві. Окрім того, він був директором української приватної гімназії у м. Городенці (1912–1918 рр. з перервами у час воєнних дій), гімназії в Ужгороді (1923 р.), української приватної гімназії у м. Рогатині (1925–1926 рр.), єврейської гімназії у Коломиї (1926 р.), Львівської жіночої учительської семінарії і гімназії (1927 р.) [2–8].

Відповідно, часта зміна навчальних закладів, займаних посад й призвела до певних неточностей як в літературі, так і у джерелах. М. Гава у статті «Антін Крушельницький» подавав, що він «Помітний своєю творчою працею і організаторськими здібностями як директор української гімназії «Рідної школи» ім. Т. Шевченка у Городенці в 1911–1918 рр.» [9, с. 592].

У передмові до опису фонду 361 «Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.» ЦДІАЛ України йдеться про те, що А. Крушельницький очолював гімназію в Городенці упродовж 1910–1919 рр. Деякі джерела подають, що А. Крушельницький викладав «... у гімназіях Львова, Відня, Коломиї, Бережан, Городенки (протягом восьми років був директором української гімназії)» [10]. Г. Панкевич зазначала, що А. Крушельницький працював у гімназіях Ярослава, Коломиї, Станіслава, Бережан, Городенки, Рогатина та інших галицьких містечок [1, с. 35–37]. Б. Романенчук у статті «Літературна Коломия» писав про те, що, за «... деякими відомостями в Коломиї він був директором жидівської гімназії» [11, с. 209]. На сьогодні практично неможливо з'ясувати окремі деталі його педагогічної праці, зважаючи на обмежену джерельну базу з цієї проблематики. Тим не менше, авторами скрупульозно вивчено, досліджено й залучено усі наявні джерела з метою об'єктивного аналізу задекларованої проблематики.

З квітня 1919 р. А. Крушельницький – міністр освіти УНР, а упродовж жовтня 1919 р. – до 1921 р. – голова педагогічної місії УНР у м. Відні, створеної з метою підготовки і видання підручників та посібників для українських шкіл. У період визвольних змагань А. Крушельницький працював у комісії закордонних справ та шкільній комісії УНРади (1921–1923 рр.), яка займалася освітніми й виховними проблемами, питанням реформування українського шкільництва. У 1929 р. А. Крушельницький очолював комітет приватних учителів, що діяв при Головному відділі товариства «Учительська громада».

Як уже зазначалося, учительська праця А. Крушельницького розпочалася у 1901 р. у Ярославській польській гімназії, а з 1902 р. він уже працював у Коломийській гімназії з руською мовою викладання, спочатку на посаді заступника учителя, класного керівника 1-А класу, викладав латину в 1-А, 1-Б, 3-Б, українську мову в 4 і 5 класах. Його тижневе навантаження складало 26 год. [3, с. 42].

У навчальному процесі А. Крушельницький намагався поширювати серед гімназистів твори українських авторів, зацікавлював їх подіями з історичного минулого. Зокрема, окрім читанки Д. Лукаковського, за якою навчалися у гімназії, педагог знайомив учнів з творами О. Барвінського, Марка Вовчка («Народні оповідання»), І. Могильницького («Скит Манявський»), М. Устияновича («Повісті», «Олеги») [3, с. 45]. Для учнів V–VI класів А. Крушельницький розробляв такі теми робіт з української мови, як «Провідні думки в Мономаховім «Поученню дітям». Думки про рівень освіти і

школи на Україні-Руси княжої доби на основі писань Іларіона і Кирила Туровського. ... Культура галицького князівства в дотатарській добі. Великдень на селі. О скільки вірша і драма релігійна підготували відродження української літератури в національній душі?» [3, с. 48–49]. Це свідчило про те, що А. Крушельницький виховував гімназистів у патріотичному дусі, здатних до критичного сприйняття й осмислення історичного минулого в умовах відсутності національної школи.

Надаючи особі учителя домінуючу роль у формуванні дитячої особистості, А. Крушельницький висував ідеал щиро відданого педагогічній справі вихователя, борця за краще майбутнє народу. У художніх творах він яскраво вимальовував образи народних просвітителів, подвижників-гуманістів. Говорячи про потребу «... дати кожному чоловікови нагоду бути добрим», учитель історії переконує, що «... діти спосібні на геройські діла, лише треба затронуті в їх серцях ту найкращу струну» [12, с. 118].

Однією із перших приватних українських гімназій була гімназія Українського педагогічного товариства (далі – УПТ) у м. Городенці (1909 р.). До речі, у навчальній програмі гімназії зазначалося, що «... тутешня гімназія є заведенням давнього класичного типу, так як державні гімназії з українською викладовою мовою, тому і план науки є ідентичним з планом у згаданих гімназіях» [4 с. 2]. А. Крушельницький доволі неоднозначно сприймав тогочасну як державну, так і приватну освіту, з одного боку, він її критикував, з іншого – пропонував низку змін для її модернізації та реформування. Про «Рідну школу» УПТ А. Крушельницький писав у ще ніде не друкованій доповіді [13, арк. 182–258]. На його думку, «Кожна нація крім шкіл удержуваних державою (з податків), ще й приватні школи, удержувані з оплат...» [13, арк. 183]. Він вважав, що «Члени державних націй, що не потребують боротися за національну школу, закладають приватні школи для заспокоєння своїх конфесійних (клерикальні), соціальних (шляхетські або демократичні та інші), професійних (залізничні, фабричні, копальняні) й інших потреб» [13, арк. 183–184].

Автор наголошував на тому, що «Школи у кожній нації ріжняться від державних шкіл без сумніву, є ліпші і більш відповідні для тих членів громадянства, що їх утримують, ніж школи, які удержує для загалу громадянства держава» [13, арк. 183]. Називаючи тодішню школу «кузнею сліпого послуху», що випускала «бездушних і бездумних манекенів» [14, с. 334], А. Крушельницький пропонував замінити старокласичні гімназії на життєздатні загальноосвітні професійні заклади. Власне, А. Крушельницький вважав це суттєвим недоліком старокласичних гімназій, особливо через занедбаність фізичного й особливо трудового виховання, катастрофічну відірваність змісту навчання від життєвих потреб, а також заборону на читання періодичних видань [1, с. 35–37].

Директор гімназії Андрій Кульчицький (з роману «Біг у сутінках»), очевидно, висловлював думки суголосні автору твору: «Я зрозумів, що школа повинна витворювати індивідуальності, а творити вона зможе їх тоді, коли правдою для учня буде не те, що сказав йому вчитель, тільки те, що він сам — під непомітним керуванням учителя зможе пізнати, перевірити й, перевіривши, здобути твердо на все життя, як незахитну правду, бодай до певної міри, поки досвід не принесе нових правд. Таке шукання правди власним досвідом – дає певність у власне знання, вказує шляхи шукання правди, дає віру у власний авторитет, здобутий досвідним знанням, дає певність у винайдення виходу з кожного становища, як його тільки шукатиметься. Школа має навчати способів шукання, має закріплювати в мізку молодої людини певність, що шукання завсіди веде до здобуття успіху» [15, с. 67].

На думку А. Крушельницького, збільшення приватних класичних гімназій суперечило вкрай низькому економічному становищу широкого загалу Східної Галичини. «Хвилина залишення більшості молоді середньої школи з патентом – свідоцтвом «зрілості», – це хвилина прощання з найважчим кошмаром, який мучив її вісім років життя!» [16, с. 25].

З 15 лютого 1912 р. директором приватної гімназії УПТ в м. Городенці призначено А. Крушельницького, про що йдеться у повідомленні крайового шкільного союзу, Головного віділу товариства «Українських учителів високих шкіл», «Учительської громади» у Львові. Зокрема, у тексті наголошується на тому, що «... під Вашим умілим та совісним проводом розвинеться Гімназія як-слід на користь нашої народної справи та на наше повне вдоволення...» [17, арк. 58]. Директор намагався здійснювати підбір кваліфікованих педагогів, створювати навчальну базу, гуртувати колектив, визначати його ціннісні орієнтири. Він викладав історію та географію – 11 год. тижнево (у 1911/1912 навчальному році) й українську мову – 10 год. тижнево (у 1912/1913 навчальному році) [5, с. 3].

З метою практичного засвоєння отриманих знань, у гімназії, завдяки старанням А. Крушельницького, обладнано спеціальні кабінети на зразок навчальних лабораторій: природничої, що складалася із зоологічного, ботанічного і мінералогічного відділів; фізичного й географічного кабінетів. Спогади колишніх учнів гімназії свідчать про те, що директор дбав про обладнання школи необхідними моделями й приладами, а деякі з них майстрували особисто учні в

майстернях. За ініціативи А. Крушельницького у гімназії створено музей «... щоб захопити нашу молодіж до ратвання від затрати багато цінних пам'яток нашої старини, що ... марнуються і пропадають навіки для нашого життя і науки» [5, с. 39].

Деякі з учнів А. Крушельницького, пізніше у мемуарах, згадували його, як організатора українського життя у гімназії, енергійну й цілеспрямовану людину. Директор гімназії дбав про фізичне виховання молоді: щотижня проводилися лекції, на яких гімназістам розповідали про значення і вплив на здоров'я чистого повітря, світла, про особисту гігієну, про згубний вплив алкоголю тощо. З 1912 р. запроваджено обов'язкову руханку, як навчальний предмет: учні плавали, веслували, їздили верхи на конях, каталися на ковзанах, санках і велосипедах. Важливою формою позакласної виховної роботи стали щотижневі (суботні або недільні) екскурсії до навколишніх сіл.

Адміністрація гімназії, усвідомлюючи необхідність для тогочасної молоді всебічного розвитку, стверджувала, що школа не може обмежуватися лише тим, щоб подати знання з основ наук, а «... вона повинна бути передовсім інституцією педагогічною, значить мусить стреміти до вироблення сильного і постійного характеру молодіж, мусить приспособити молодіж на добрих горожан і щирих робітників на народній ниві ... Виховати молодіж характерну, сильну душею і тілом, впоїти в неї горожанські чесноти як почуття обов'язку, поважний спосіб думання, умірковане, ощадність і т.д., отсе задача сучасної школи. Лиш так вихована молодіж зможе з хісном працювати для народа і запевнити йому кращу будучність» [5, с. 18].

Зважаючи на збільшення контингенту гімназістів й можливостей для сільських дітей в отриманні освіти, її директор 11 квітня 1912 р. відкрив підготовчі курси, що включали два відділи: нижчий і вищий. Своєрідним поштовхом до таких дій А. Крушельницького було розпорядження шкільної влади від 13 січня 1893 р. про поділ початкових шкіл на міський і сільський тип. Школи першого типу призначалися, зазвичай, для дітей із матеріально забезпечених сімей і давали можливість випускникам продовжувати навчання у середніх навчальних закладах. Закінчення сільської школи не давало жодних прав на вступ до інших навчальних закладів [1, с. 35–37].

У 1906 р. шкільна влада, намагаючись обмежити доступ селянам до освіти, негласним розпорядженням заборонила приймати дітей із сільських місцевостей у міські школи. Такий стан школи, як писав А. Крушельницький, «... спинював доступ освіти до широких мас нашої нації, не тільки що не помагав творити діяльного громадянина й робітника у всіх царинах життя, – він ліг великою перешкодою для нашого громадянства до користування вищим ступінем освіти середньою школою, вищою освітою взагалі» [18, с. 56].

Приватна гімназія, очолювана А. Крушельницьким, з квітня 1912 р. започаткувала самоврядування у навчально-виховному процесі, яке ґрунтувалося на тому, що кожен клас мав свій провід, ощадну касу, касира, який щоденно проводив збір коштів у розмірі 1 сотика з кожного гімназіста. Вкінці місяця зібрані кошти передавалися до гімназійної каси, а потім – до повітового кредитного товариства у м. Городенці. Після закінчення навчання, кожен випускник мав змогу отримати свої кошти. Як свідчить аналіз вимог статуту «Книжочки вкладкової Повітового Товариства Кредитового стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою в Городенці», що вступний внесок не міг бути менший за 1 крону (далі – кр.); відсотки нараховувалися упродовж 1–16 числа кожного місяця; відсотки можна було отримати упродовж 30 червня – 31 грудня кожного року; суми розміром 100 кр. видавали щодня [19, арк. 18–18 зв.].

А. Крушельницький дбав про те, щоб гімназісти проживали в бурсі, яку утримувала філія «Просвіти», їх забезпечували триразовим харчуванням, у разі необхідності – ліками. Цьому сприяв кооператив, зорганізований за ініціативи директора гімназії [5, с. 46]. У листі А. Крушельницького до дружини М. Слободи, датованому 6 вересня 1913 р., він писав про те, що деякі гімназісти, які проживали в бурсі хворіли, що «... вже 2 хлопці мусів відправити до Заліщик хорих на тиф. Боїмося, аби нам не замкнули бурси або й гімназії» [20, арк. 49 зв. – 50]. З метою попередження захворюваності серед гімназістів, місцевий лікар обіцяв щодня оглядати по 10 осіб [20, арк. 50].

Незважаючи на події Першої світової війни, приватна гімназія УПТ в м. Городенці функціонувала, хоча практично усі українські кооперативи, навчальні заклади, редакції періодичних видань припинили свою діяльність. В. Клапчук пише про повну розруху економіки, сільського господарства, важке матеріальне та соціально-психологічне становище місцевого населення не лише періоду Першої світової війни, але й повоєнного часу, коли у багатьох місцевостях були знищені житлові та господарські споруди [21, с. 134–135]. Р. Скульський вважає, що після закінчення Першої світової війни боротьба місцевого населення за розвиток шкільництва відродилася з новою силою, тому не є дивним те, що в міжвоєнний період шкільна освіта досягла свого найвищого розвитку. У той час, наприклад, у Косівському повіті, де було понад 50 населених пунктів, функціонувало 30 шкіл, з яких 29 – двомовних, чотири – з польською і лише одна – з

українською мовою навчання. Тому прогресивна галицька інтелігенція не припиняла боротьби за україномовні школи [22, с. 226–235].

Початково гімназія також припинила свою працю, однак завдяки А. Крушельницькому і за підтримки російської влади, вдалося відновити навчальний процес. Події знайшли відображення у його праці «Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр.» [23].

Певною мірою це обумовлено тим, що А. Крушельницький з 1915 р. був бургомістром м. Городенки, в силу свого службового становища, мав певні контакти як з російською військовою, так і цивільною владою. Зокрема, у зверненні начальника Городенківського повіту від 20 вересня 1916 р. йдеться про те, що Всеросійський земський союз, намагаючись забезпечити потреби військ і мирного населення у місті й околицях у товарах першої необхідності, планував відкрити склад товарів й продовольчу крамницю, висловлював прохання щодо виділення окремого будинку [24, арк. 6, 6 зв.].

З аналогічним проханням, правда, у більш жорсткішій формі, звертався етапний комендант м. Городенки до повітової влади із потребою виділення приміщення для потреб крамниці у Народному домі, позаяк «... лица производящая торговлю отъ этого несуществующаго и не присутствующаго здесь общества и не имеющаго своихъ представителей не имеютъ права торговать, если у них не имеется на то доверенность» [24, арк. 7–7 зв.].

Дійсно така крамниця функціонувала, про що свідчить поданням управи споживчого союзу в Городенці до відділу допомоги населенню комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу в м. Чорткові від квітня 1917 р., у якому повідомлялося про виділення товарів зі складу в м. Заліщики для продовольчої крамниці та їх реалізації з націнкою у 10 % [24, арк. 49]. Фінансове становище громадської каси у цей час було таким: 1812 фізичних і юридичних осіб сплатили податку в розмірі – 4854642 кр., витрати склали – 4436266 кр. [24, арк. 10–39].

Становище було доволі непростим, про що свідчать інформацію, подана у листах А. Крушельницького до дружини. У одному із них він пише про те, що «Люди якби побоживоліли. Але мені гупо як у нас спокійно. Мають привезти нині п'ятьсот козаків, полонених у битві... Величезне пораження москалів – але що буде не знати» [20, арк. 54]. А. Крушельницький згадував, що цей період був найскладнішим у його педагогічній праці, що зумовлювалося складнощами воєнного періоду, однак «... одна лише відрада – що сотка шкільної молодіжи замість валятися по шанцях, тратити фізичні сили в снігах і болоті і моральні в розпусті, віджила в здоровій шкільній атмосфері» [23, с. 6].

Бажаючих продовжувати навчання у гімназії в Городенці було багато, військова влада не чинила особливих перешкод цьому процесу. Навіть більше, військові дозволили користуватися трьома класами у гімназії, для решти планували навчання у бурсі [20, арк. 62–63]. Директор гімназії повідомляв, що усі «... дуже разі зі школи» [20, арк. 69 зв.], навіть учні колишньої польської гімназії, що не функціонувала, вступали до гімназії, однак не спішили подавати документи, позаяк прийом документів тривав до 10 листопада 1915 р. [20, арк. 69 зв.].

Незважаючи на воєнний стан у місті, А. Крушельницький повідомляв у листі, що тут «... спокійно, жите нормальне», «Недуг в Гор. (Городенці – примітка авторів) нема. Хоч тут військо все викупує – дешево і всего є досить», «... хліб без карт.», «У нас все спокійно і безпечно. Є що їсти, буде опал...» [20, арк. 62, 63, 72 зв., 75].

Можливо, така позитивна інформація про становище у місті й загалом в окрузі, пов'язана ще й з тим, що А. Крушельницький, перебуваючи на посаді бургомістра, був впевнений у тому, що не лише його листи до рідних, але й уся офіційна кореспонденція контролювалася й перевірялася військовими. До речі, у одному із листів до дружини, від 31 грудня 1915 р., він писав про те, що «... Панови в цензурі не подобається таке поведене, що засипаю його читанням листів до тебе, але він нехай тямить, що розлука се страшне слово!» [20, арк. 69].

А. Крушельницький докладав усіх зусиль для того, щоб із початком нового навчального року функціонувала гімназія з українською мовою викладання та планом навчання, за яким вона працювала до закриття. У його листі до дружини, датованому 31 жовтня 1915 р., зазначається, що військова і політична влада Городенківщини дозволила відкривати гімназію. Однак він особисто мав забезпечити приміщення для початку навчання. «Вільних будинків страшно багато, але треба на всякий спосіб винайти собі якийсь і військовість віддасть нам його безтратно до розпорядности на гімназію...» [20, арк. 63].

А. Крушельницький знайшов будинок, придатний для гімназії, у передмісті Городенки – Котиківці, у колишній школі й читальні, на що й отримав дозвіл військової влади [20, арк. 66], «... будинок маю, учеників маю. Колиб ще учителі» [20, арк. 67]. Дійсно забезпечення гімназії учительськими кадрами в умовах воєнного часу, було складною проблемою [20, арк. 69 зв. – 70].

Відновлення функціонування гімназії відбулося 15 листопада 1915 р., про що й повідомляв шкільну раду А. Крушельницький, у так званому «основному протоколі» [20, арк. 68]. Приватна гімназія УПТ в м. Городенці відновила свою діяльність на певних умовах – утримання навчального закладу здійснювалося б тільки за рахунок власних коштів і не допускалося вивчення німецької мови і викладання нею навчальних предметів, заборонялося мати у бібліотеці україномовну й німецькомовну літературу. Навчання розпочалося восени 1915 р. у доволі складних умовах, зі зруйнованим будинком, бібліотекою й усім шкільним приладдям. А. Крушельницький намагався відновити шкільну бібліотеку, навіть позичав учням власні книги, тому що «... офіційно книжок у гімназії не давалося читати, щоби дрібничкою не провалити справи існування гімназії» [23, с. 24].

1 травня 1916 р. А. Крушельницький довів до відома керівництва повіту, що з 11 травня поточного року в гімназії відновлюється вивчення німецької мови як обов'язкового предмету в усіх класах і відкривається українська й німецька бібліотека. У повідомленні також йшлося і про заснування у м. Городенці учительської семінарії з українською мовою викладання. «Се вже була доба, коли українське життя плило повною струєю скрізь на Україні і тут у Галичині творилися в напрямі українізації такі річи, яких ми не були досі ніколи свідками» [23, с. 25].

У силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин, 9 серпня 1923 р. його переводять до Ужгородської гімназії і призначають учителем української мови [23, с. 12]. У Закарпатті працювати було доволі складно, позаяк там були поширеними москвофільські ідеї. Незважаючи на це, А. Крушельницький проводив навчання українською мовою і пропонував для читання українські читанки, що часто призводило до загострення стосунків із професорами та місцевою владою [20, арк. 165]. За два місяці педагогічної праці в Ужгородській гімназії А. Крушельницький, завдяки тактовному спілкуванню з гімназистами, пробудив бажання навчатися рідною українською мовою, переконав їх у тому, що українська мова – це рідна мова українців. А. Крушельницький писав про те, що під «... впливом галичан українізуються тутешні люди» [20, арк. 164].

Після повернення до Східної Галичини 7 лютого 1925 р. А. Крушельницький очолив українську приватну гімназію у м. Рогатині. Заклад був одним із відроджених у краї. У восьми класах гімназії навчалося чотири з половиною сотні учнів, в основному із навколишніх сіл [25, с. 21]. До речі, у гімназії намагалися отримати викладацьку посаду навіть випускники Краківської академії мистецтв, про що йдеться у листі П. Обалія, учителя малювання [26, арк. 22].

Відповідно й УПТ намагалося контролювати її діяльність. Особливо це проявилось не стільки у навчально-виховному процесі, як в організаційному плані. Можливо, це був тиск УПТ особисто на А. Крушельницького, який, перебуваючи на посаді директора приватної гімназії, намагався відстоювати власну й не зовсім зважену й помірковану політику. Про що свідчить лист від керуючого приватними гімназіями УПТ від 15 травня 1925 р., у якому йдеться про те, чи працюють у гімназії викладачі, які мають на те законні підстави, з кількох класів і відділів складається навчальний заклад, чи виплачено заробітну плату викладачам за канікулярні місяці тощо [26, арк. 6]. Окрім того, УПТ цікавилось вартістю у приватному закладі навчання, знижками та інше [26, арк. 6 зв.].

Дійсно, навчально-виховний процес у гімназії був на високому рівні. Тут функціонувала бібліотека, що нараховувала у 1924–1925 рр. 1190 примірників книг, це в основному твори Є. Гребінки, М. Грушевського, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, А. Крушельницького, Б. Лепкого, Лесі Українки, Марка Вовчка, В. Стефаніка, І. Франка, а також науково-популярні видання [8, с. 6].

28 червня 1926 р. А. Крушельницький приймав участь у проведенні з'їзду управителів приватних гімназій і семінарій, який проходив у Львові [26, арк. 26], був делегатом від гуртка УПТ на з'їзді Головної управи товариства [26, арк. 27], відповідно й намагався усі тогочасні педагогічні новації запровадити у навчальний процес. Окрім того, успішному навчанню сприяли й добре обладнані навчальні кабінети: історико-географічний, природничий, фізичний. За час директорування А. Крушельницького вони значно поповнилися новими навчальними засобами. Заклад придбав географічні карти, світлини, таблиці, зразки мінералів, муляжі, фізичні та математичні прилади тощо. Учителі використовували новітні методи навчання (досліди, експерименти), залучали гімназистів до роботи в природничих лабораторіях. Навчальна діяльність здебільшого відбувалася у формі лекцій, диспутів, семінарів, частими були екскурсії з метою вивчення рідного краю, мистецтва, архітектури, театру [25, с. 21].

Однак і з навчанням гімназистів були певні проблеми. Так, 20 березня 1926 р. Головна управа УПТ повідомляла директора приватної гімназії про те, що із 36 учнів II-Б класу, 24 «... не виказали достаточних поступів» [27, арк. 25]. Однак, комісія відзначала, що позитивним явищем є те, що у гімназії діють 6 гуртків, які відвідують 318 учнів, які мають на меті: «... через самообразование доповнити шкільну науку, спортами скріпити фізично тіло, протиділати його нищенню через алкогольні напитки і розбудити змисл і замиловання до ремесла – а побажанаб і ветривалість у тих добровільно перейнятих працях» [27, арк. 25].

А. Крушельницький вважав важливим виховання у молоді звички дбати про своє здоров'я і фізичний розвиток, допомагати іншим, знайомити з ремеслами; розвиток дисциплінованості, відповідальності, відваги, моральних чеснот і любові до Батьківщини [25, с. 79]. Ці завдання успішно виконував «Пласт», що функціонував майже весь період існування Рогатинської гімназії. З 1925 р. за сприяння А. Крушельницького започатковано діяльність дівочого «Пласту», який «... виповнював ті прогалини у вихованні дівчат, котрих не може виповнити школа і дім. Рівно ж велика заслуга в тім Вп. п. Директора гімназії Ант. Крушельницького, який прихильно ставився до пластової ідеї, стояв в контакті з Кур. Командою і тим дав доказ зрозуміння, як великої ваги для нас такий культурний здобуток як Пласт» [8, с. 29].

Прогресивні, але не зовсім зрозумілі як адміністративній, так і учительській владі, педагогічні переконання А. Крушельницького, а також обстоювання ним соціалістичних ідей призвели до конфлікту з керівництвом УПТ, тому він був звільнений з посади директора приватної гімназії у м. Рогатині. До речі, батьківський комітет приватної гімназії звертався до А. Крушельницького з листом такого змісту. «Комітет Батьків уважає Ваше перенесення безпідставним і безправним і в найвищій мірі шкідливим для гімназії...» [26, арк. 11]. На захист честі і гідності А. Крушельницького став виконувач обов'язків начальника юрист-консульського відділу Міністерства юстиції УНР, В. Завадський, який звертався з цього приводу до батьківського комітету [28, арк. 1].

Цьому передувало його арешт польською поліцією 23 лютого 1925 р., внаслідок доносів і наклепів «рогатинських ботокудів» і ув'язнення у м. Бережанах [29, с. 153], у якому він перебував упродовж двох тижнів [30, арк. 107 зв.]. У листі, датованому днем арешту, А. Крушельницький писав дружині про те, що «По скількох хвилях праці в гімназії – розчарування. Через самі помилки і ще раз помилки, які, я певний вичисляться небаром, мене арештували і їду до Бережан до Суду» [30, арк. 84]. 6 березня 1925 р. він повідомляв дружину, що у місцевому суді «... зроблено все можливе, щоб справу полагодити як найскорше» [30, арк. 99]. А. Крушельницького звинувачували, як він повідомляв дружині, у головній зраді і карі смертю, за такими § 58 (в, с) і § 54 (2), але «На жаль не було найменших доказів!» [30, арк. 106 зв.].

Після звільнення з посади директора приватної гімназії у Рогатині, А. Крушельницький працював управителем гімназії у Яворові. Своє звільнення він називав «зі службових зглядів» [26, арк. 12], тобто без пояснення і будь-якої аргументованої мотивації. Окрім того, він повідомляв про те, що члени Головної управи УПТ приватно заявляли йому про те, що не має жодних причин для його звільнення, позаяк гімназія у Рогатині була одна із кращих у Східній Галичині навчальним закладом саме завдяки його праці. Однак «... старшина Кружка У.П.Т. не хоче зо мною працювати і Головна Управа У. П. Т. не може висловлювати недовіря о шамбелянові Городецькому, голові Кружка...» [26, арк. 12]. А. Крушельницький вважав, що Головна управа УПТ мала на посаду директора приватної гімназії у Рогатині призначити особу, «... яка не буде мати амбіцій громадянської праці» [26, арк. 13]. На думку А. Крушельницького, про це заявляв голова УПТ, професор О. Терлецький [26, арк. 13].

У зв'язку із його звільненням із займаної посади, 105 членів гуртка УПТ у Рогатині зажадали проведення надзвичайних зборів, які планувалося провести 22 серпня 1927 р. Власне й батьківський комітет приватної гімназії вимагав від А. Крушельницького надзвичайного зібрання. Однак Головна управа УПТ замість скликання й проведення надзвичайних зборів, звільнила директора із займаної посади, «... без мотивів, без причини, без дисциплінарного доходу» [26, арк. 13–14].

Упродовж 1926 р. А. Крушельницький працював директором єврейської гімназії рабина Х. Шапіри у м. Коломиї. Газета «Діло» так прокоментувала цей факт: «... Ще всім нам в свіжій пам'яті завзята боротьба, яка знялась була біля особи професора Крушельницького в пресі і громадських установах, і яка скінчилась його звільненням із усіх шкіл УПТ. Стаючи осторонь тієї боротьби і не апробуючи деяких її фаз і уживаних прийомів, все-таки з прикрістю приходиться стверджувати факт, що визначний педагог і письменник примушений виховувати жидівські діти замість наших» [31, с. 5]. А. Крушельницький з цього приводу писав до дружини, що «Я тут не одну, дві, а буду мати сім повних кляс!» Хоч сім надія буде жидівсько-українська. Йдуть до запису як по св'ячену воду» [20, арк. 67].

Вважаємо, що з одного боку, А. Крушельницький, маючи солідний учительський і директорський стаж, володіючи високим рівнем педагогічної майстерності та організаторськими здібностями, намагався передусім проявити себе як педагог, а не як прибічник тих чи інших політичних або партійних поглядів, з іншого – у складних умовах міжвоєнного періоду, на ньому лежала відповідальність за матеріальне утримання доволі значної родини, тому вибір очолити навіть і єврейську гімназію у Коломиї, був цілком виправданим.

16 березня 1927 р. А. Крушельницького повідомлено про те, що він не пройшов за конкурсом на заміщення посади директора гімназії. Це, передусім, як йому письмово пояснювали,

пов'язувалося із відсутністю коштів у касі УПТ на переведення кандидата на посаду, тому її до канікул надали М. Галущинському, який мешкав у Львові [32, арк. 20]. Однак А. Крушельницький намагався влаштуватися все ж таки на посаду директора гімназії у Львові, всупереч обставинам, що склалися. На засіданні батьків дітей «Жіночого учительського семінару» і «Дівочої гуманістичної гімназії» від 4 вересня 1927 р. ухвалено рішення про те, що вони не визнають постанови Головної управи «Рідної школи» про призначення директором вказаних навчальних закладів А. Крушельницького, вважають її провокаційною, звертатимуться до митрополичого ординаріату й особисто митрополита А. Шептицького за підтримкою, просять залишити на займаній посаді В. Адріановича тощо [28, арк. 3].

Хоча у спогадах колишня учениця 5-го класу Львівської гуманістичної гімназії «Рідна школа» Оксана Керч директора гімназії характеризує доволі позитивно. Пишучи про те, що «Наша славетна гімназія, чи «буда», як ми звикли називати наші школи за моїх часів, знаходилася в будинку Педагогічного товариства на вулиці Мохнацького (нині – Драгоманова). Коли я потрапила до п'ятого класу, нас зустрів оригінальний директор Антін Крушельницький. Сам його вигляд був імпонуючий. Він різнився від нашого попереднього директора – поета Василя Щурата, навіть поведінкою. Спокійно, добірною мовою, але з притиском заявив свою програму, і вона, на диво, була проста: він вимагав праці, послуху і розуміння українського вчителя, котрий має завдання нас навчити. Чи випадково, чи, може, добирав собі вчителів, але вони були виняткові!» [33].

У силу різних обставин, як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, викладацька кар'єра А. Крушельницького завершилася у 1927 р. звільненням зі служби у навчальних закладах «Рідної школи» [25, с. 80].

Однак звільнення А. Крушельницького зі служби у навчальних закладах «Рідної школи», з одного боку, призвело до того, що він фактично більше учительською працею не займався, з іншого – свій педагогічний досвід намагався зберегти для подальшого розвитку української освіти. Виступаючи з доповіддю на крайовому з'їзді українців, який проходив у Львові 1 липня 1928 р., він запропонував «Проект зміни способу навчання української мови й літератури в школі» та інші матеріали [32, арк. 1–122], 31 жовтня 1928 р. був делегатом за загальному з'їзді «Рідної школи» [28, арк. 6]. Головна управа УПТ пропонувала йому у квітня 1929 р. заснувати відповідний гурток у Задвір'ї та інше [28, арк. 8, 11].

Резолюції крайового з'їзді українців, запропоновані А. Крушельницьким, передбачали такі ухвали, як визнання доцільності засад єдиного шкільництва, тобто, виокремлення таких ступенів – класи I–IV і V–VII загальної школи та їх зрівняння з I–III класами середньої школи; відповідно гімназійні класи IV–VIII з аналогічними до них I–V курсами учительських семінарій; запровадження у середній школі поділу на I–II класи, III–V класи, VI–VIII класи, а також домашнього обов'язкового читання; визнання основ граматики і правописних правил, ухвалених правописною конференцією 1927 р. і підтриманих УАН [32, арк. 14].

Окрім того, з'їзд наділяв секцію українців певними правами і покладав на неї обов'язки щодо вдосконалення навчального плану для гімназій і учительських семінарій, аналізу змісту шкільних видань, підготовки переліку творів українських та зарубіжних авторів для домашнього читання і їх узгодження зі шкільними програмами, підготовки нової шкільної граматики і правописних правил [32, арк. 14].

У зауваженнях і критичних замітках А. Крушельницького до правописних словників і підручників для початкових шкіл йдеться про їх вдосконалення, яке ґрунтується на здобутках тогочасної педагогічної науки [35, арк. 1–138].

Таким чином, педагогічна праця А. Крушельницького характеризувалася викладанням ним таких предметів, як українська мова, історія, географія. Він як учитель і директор використовував різноманітні форми навчання, сприяв національному й моральному вихованню учнів, запроваджував принципи трудового навчання, організацію кас ощадності, використовував елементи самоврядування в учнівському колективі.

Звільнення А. Крушельницького зі служби у навчальних закладах «Рідної школи», призвело до того, що він фактично більше учительською працею не займався, а намагався свій педагогічний досвід зберегти для подальшого розвитку української освіти.

Список використаних джерел

1. Панкевич Г. Антін Крушельницький та його педагогічна спадщина // Слово. № 2(36). (2008). С. 35–37.
2. Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за 1902/1903. Коломия, 1903. 37 с.
3. Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за роки шкільні 1902–1905. Коломия, 1905. 78 с.
4. Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою наділеною правом прилюдности розпорядком мін. Просвіти з дня 6 мая 1913 р. Ч. 16. 761. За шк. рік 1909/10. Жовква: Печатня О.О. Василян, 1910. 27 с.
5. Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою. За шк. рік 1912/13. Львів: Накладом Клуба Українського Педагогічного Товариства ім. Т. Шевченка в Городенці, 1913. 78 с.
6. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з руською мовою викладовою

в Станіславові за рік шкільний 1912/13 Станіславів: Накладом наукового фонду, 1913. 209 с. 7. Звідомлення руської державної реальної гімназії і її рівнорядних відділів чесько-словенських і мадярських в Ужгороді – за шк. рік 1923–24. Ужгород: Книгопечатня акційного товариства «УНЮ», 1924. 72 с. 8. Звідомлення дирекції приватної гімназії кружка Українського Педагогічного Товариства в Рогатині за шкільний рік 1924/1925. Рогатин, 1925. 48 с. 9. Гава М. В. Антін Крушельницький // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. Зредагував Михайло М. Марунчак. Нью Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. С. 591–592. 10. 4 серпня. Триумф і трагедія. До 130-річчя від дня народження А. В. Крушельницького. – Режим доступу: <http://www.nplu.org/ua/events/calendar/2008/text/aug/kryshelnitskij.htm>. (дата звернення: 01.10.2008). 11. Романенчук Б. Літературна Коломия // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія: Видання Комітету Коломиян, 1988. С. 197–226. 12. Крушельницький А. §§ // Із книги життя. Львів, 1906. С. 118. 13. Посібник з математики для учнів початкових класів, реферат «Рідна школа» та «Замітки і спостереження управителя Городенківської гімназії. Б/д // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 33. 258 арк. 14. Крушельницький А. На нові шляхи. На порозі нового громадянського року // Нові шляхи. 1930. № 9. С. 334. 15. Крушельницький А. Біг у сутінках // Нові шляхи. 1930. № 3. С. 67. 16. Крушельницький А. Слово до розгубленої молоді. Львів, 1931. 40 с. 17. Звіти, протоколи, листування та ін. документи про діяльність Педагогічної Місії при Міністерстві народної освіти УНР, том I. 1919–1920 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 146. 281 арк. 18. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні // Нова громада. 1923. № 1. С. 55–56. 19. Особисті документи: членські книжки «Повітового кредитного товариства» «Народного дому» в Городенці, і інших товариств, службові посвідчення та інші документи. 1909–1931 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 144. 53 арк. 20. Листи до дружини Слободи-Крушельницької М., том I. 1900–1923 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 38. 201 арк. 21. Клапчук В. Руйнівний вплив Першої світової війни на соціально-економічний стан центрального Передкарпаття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2009. С. 131–138. 22. Скульський Р. Освіта Галицької Гуцульщини // Історія Гуцульщини. Львів: Логос, 2001. Т. VI. С. 226–235. 23. Крушельницький А. Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр. Львів, 1917. 43 с. 24. Листування, доповідні записки, списки виборців та ін. документи про діяльність громадської ради в Городенці, бургомістром якої був Крушельницький А. 1916–1917 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 145. 61 арк. 25. Чаграк Н. І. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 210 с. 26. Листування з товариством «Просвіта», старостами, приватними особами про організацію вечорів, надіслання літератури та інші питання, пов'язані з діяльністю Крушельницького А. як директора гімназії. 1925–1926 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 151. 46 арк. 27. Доповіді, листи до Крушельницького А. та ін. документи про реорганізацію і стан українських шкіл та видання підручників. 1919–1928 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 149. 28 арк. 28. Статути педагогічних товариств, проект загальних постанов для вчителів та ін. документи про діяльність Крушельницького А. в цих товариствах. 1927–1929 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 158. 64 арк. 29. Трофимук С. Антін Крушельницький (1. VIII. 1878–13. XI. 1941) // Український календар. 1968. С. 151–158. 30. Листи до дружини Слободи-Крушельницької М., том I. 1900–1923 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 39. Том II. 1925 р. 167 арк. 31. Після рогатинського конфлікту // Діло. 3 жовтня 1926. С. 5. 32. Звіти, повідомлення, листи та ін. документи про діяльність філії товариства «Просвіта» в мм. Коломиї і Рогатині, пов'язані з діяльністю Крушельницького А. як директора гімназії. 1925–1928 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 152. 58 арк. 33. Яремко І. Там викладали Антін Крушельницький, Мирон Зарицький, Олена Степанів... // Високий замок. 4 грудня 2008. URL: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/70084> (дата звернення: 01.01.2008). 34. Реферати, плани, інструкції та ін. документи про методику навчання української мови та літератури в школах. 1928 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч,

редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.». Оп. 1. Спр. 32. 132 арк. 35. Зауваження та критичні замітки Крушельницького А. до словників і підручників для початкових шкіл. 1933–1934 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.»). Оп. 1. Спр. 34. 138 арк.

References

1. Pankevych H. Antin Krushel'nyts'kyu ta yoho pedahohichna spadshchyna [Antin Krushelnytsky and his pedagogical heritage]. Slovo. # 2(36). (2008). S. 35–37.
2. Zvit dyrektsiyi ts. k. II himnaziyi v Kolomyi za 1902/1903 [Report of the Directorate of the second high school in Kolomyia for 1902/1903]. Kolomyia, 1903. 37 s.
3. Zvit dyrektsiyi ts. k. II himnaziyi v Kolomyi za roky shkil'ni 1902–1905 [Report of the Directorate of The second gymnasium in Kolomyia for the years of school 1902–1905]. Kolomyia, 1905. 78 s.
4. Zvit dyrektsiyi pryvatnoyi himnaziyi v Horodentsi z ukrayins'koyu vykladovoyu movoyu nadilenoii pravom prylyudnosti rozporjadkom min. Prosvity z dnya 6 maya 1913 r. Ch. 16. 761. Za shk. rik 1909/10. Zhovkva: Pechatnya O.O. Vasyliyan, 1910. 27 s.
5. Zvit dyrektsiyi pryvatnoyi himnaziyi v Horodentsi z ukrayins'koyu vykladovoyu movoyu. Za shk. rik 1912/13 [Report of the directorate of the private gymnasium in Horodenka with the Ukrainian language from 1912/13.]. L'viv: Nakladom Kruzhka Ukrayins'koho Pedahohichnoho Tovarystva im. T. Shevchenka v Horodentsi, 1913. 78 s.
6. Zvit Dyrektsiyi ts. k. gimnaziyi z rus'koyu movoyu vykladovoyu v Stanislavovi za rik shkil'nyy 1912/13 [Report of the Directorate of Gymnasium with Ruthenian language in Stanislaviv for school year 1912/13]. Stanislaviv: Nakladom naukovofo fondu, 1913. 209 s.
7. Zvidomlennya rus'koyi derzhavnoyi real'noyi himnaziyi i yiyi rivnoryadnykh viddiliv ches'ko-slovens'kykh i madyars'kykh v Uzhhorodi – za shk. rik 1923–24. Uzhhorod: Knyhopechatnya aktsiynoho tovarystva «UNIO», 1924. 72 s.
8. Zvidomlennya dyrektsiyi pryvatnoyi himnaziyi kruzhka Ukrayins'koho Pedahohichnoho Tovarystva v Rohatyni za shkil'nyy rik 1924/1925 [Report of the Directorate of the private gymnasium of the circle of the Ukrainian Pedagogical Society in Rohatyn during the school year 1924/1925.]. Rohatyn, 1925. 48 s.
9. Gava M. V. Antin Krushel'nyts'kyu [Antin Krushelnytsky]. Horodenshchyna. Istorychno-memuarnyy zbirnyk. Zredaguvav Mykhaylo M. Marunchak. Nyu York-Toronto-Vinnipeg, 1978. S. 591–592.
10. 4 serpnya. Triumf i trahediya. Do 130-richchya vid dnya narodzhennya A. V. Krushel'nyts'koho [4th of August. Triumph and tragedy. To the 130th anniversary of the birth of A.V. Krushelnytsky]. URL: <http://www.nplu.org/ua/events/calendar/2008/text/aug/kryshelnitskij.htm>. (data zvernennya: 01.10.2008).
11. Romanenchuk B. Literaturna Kolomyia [Literary Kolomyia]. Kolomyia y Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i stattey pro nedavnye mynule. Filadelf'iya: Vydannya Komitetu Kolomyian, 1988. S. 197–226.
12. Krushel'nyts'kyu A. §§. Iz knyhy zhyttya. L'viv, 1906. S. 118.
13. Posibnyk z matematyky dlya uchniv pochatkovykh klasiv, referat «Ridna shkola» ta «Zamitky i sposterezhennya upravytelya Horodenskiv'skoyi himnaziyi. B/d. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyu Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 33. 258 ark.
14. Krushel'nyts'kyu A. Na novi shlyakhy. Na porozi novoho hromadyans'koho roku [On New Ways. On the verge of a new civil year]. Novi shlyakhy. 1930. # 9. S. 334.
15. Krushel'nyts'kyu A. Bih u sutinkakh [Running at dusk]. Novi shlyakhy. 1930. # 3. S. 67.
16. Krushel'nyts'kyu A. Slovo do roz'hublenoyi molodi [The Word to the Lost Youth]. L'viv, 1931. 40 s.
17. Zvity, protokoly, lystuvannya ta in. dokumenty pro diyal'nist' Pedahohichnoyi Misiyi pry Ministerstvi narodnoyi osvity UNR, tom I. 1919–1920 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyu Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 146. 281 ark.
18. Krushel'nyts'kyu A. Shkil'ne pytannya na Ukrayini [School Issue in Ukraine]. Nova hromada. 1923. # 1. S. 55–56.
19. Osobysti dokumenty: chlens'ki knyzhky «Povitovoho kredytnoho tovarystva» «Narodnoho domu» v Horodentsi, i inshykh tovarystv, sluzhbovi posvidchennya ta inshi dokumenty. 1909–1931 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyu Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 144. 53 ark.
20. Lysty do druzhyny Slobody-Krushel'nyts'koyi M., tom I. 1900–1923 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyu Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 38. 201 ark.
21. Klapchuk V. Ruynivnyy vplyv Pershoyi svitovoyi viyny na sotsial'no-ekonomichnyy stan tsentral'noho Peredkarpattya [The destructive impact of the First World War on the socio-economic status of the central Precarpathian region]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Vyp. 18: Zakhidno-ukrayins'ka narodna respublika: Do 90-richchya utvorennya / NAN Ukrayiny, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krypyayevycha. L'viv, 2009. S. 131–138.
22. Skul's'kyu R. Osvita Halyts'koyi Hutsul'shchyny [Education of Halych Hutsulshchyna]. Istoriya Hutsul'shchyny. L'viv: Lohos, 2001. T. VI. S. 226–235.
23. Krushel'nyts'kyu A. Shkola pid rosiys'koyu okupatsiyeyu: prychnyky do istoriyi ukrayins'koho shkil'nytstva v Halychyni 1914–1917 rr. [School under Russian Occupation: Reasons for the History of Ukrainian Schooling in Galicia 1914–1917]. L'viv, 1917. 43 s.
24. Lystuvannya, dopovidni zapysky, spysky vybortsiv ta in. dokumenty pro diyal'nist' hromads'koyi rady v Horodentsi, burhomistrom yakoyi buv Krushel'nyts'kyu A. 1916–1917 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyu Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 145. 61 ark.
25. Chahrak N. I. Pedahohichni pohlyady i prosvitnyts'ka diyal'nist' Antona Krushel'nyts'koho [Pedagogical views and educational activity of Anton Krushelnytsky]: dys. ... kandydata ped. nauk: 13.00.01. Ivano-Frankivsk, 2004. 210 s.
26. Lystuvannya z tovarystvom «Prosvita», starostvamy, pryvatnymy osobamy pro

orhanizatsiyu vechoriv, nadislannya literatury ta inshi pytannya, pov»yazani z diyal'nisty Krushel'nyts'koho A. yak dyrektora himnaziyi. 1925–1926 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 151. 46 ark. 27. Dopovidi, lysty do Krushel'nyts'koho A. ta in. dokumenty pro reorhanizatsiyu i stan ukrayins'kykh shkil ta vydannya pidruchnykiv. 1919–1928 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 149. 28 ark. 28. Statuty pedahohichnykh tovarystv, projekt zahal'nykh postanov dlya vchyteliv ta in. dokumenty pro diyal'nist' Krushel'nyts'koho A. v tsykh tovarystvakh. 1927–1929 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 158. 64 ark. 29. Trofymuk S. Antin Krushel'nyts'kyy (1. VIII. 1878–13. XI. 1941) [Antin Krushelnytsky (1. VIII. 1878–13. XI. 1941)]. Ukrayins'kyy kalendar. 1968. S. 151–158. 30. Lysty do druzhyny Slobody-Krushel'nyts'koyi M., tom I. 1900–1923 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 39. Tom II. 1925 r. 167 ark. 31. Pislya rohatyns'koho konfliktu [After the Rogatin conflict]. Dilo. 3 zhovtnya 1926. S. 5. 32. Zvity, povidomlennya, lysty ta in. dokumenty pro diyal'nist' filiyi tovarystva «Prosvita» v mm. Kolomyi i Rohatyni, pov»yazani z diyal'nisty Krushel'nyts'koho A. yak dyrektora himnaziyi. 1925–1928 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 152. 58 ark. 33. Yaremko I. Tam vykladaly Antin Krushel'nyts'kyy, Myron Zaryts'kyy, Olena Stepaniv... [There they taught Antin Krushelnytsky, Miron Zaritsky, Elena Stepanov ...]. Vysokyy zamok. 4 hrudnya 2008. URL: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/70084> (data zvernennya: 01.01.2008). 34. Referaty, plany, instruktsiyi ta in. dokumenty pro metodyku navchannya ukrayins'koyi movy ta literatury v shkolakh. 1928 r. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 32. 132 ark. 35. Zauvazhennya ta krytychni zamitky Krushel'nyts'koho A. do slovnykiv i pidruchnykiv dlya pochatkovykh shkil. 1933–1934 rr. TsDIAL Ukrayiny. F. 361 («Krushel'nyts'kyy Antin, pys'mennyk, zhurnalist, literaturnyy krytyk, pedahoh, hromads'ko-politychnyy diyach, redaktor zhurnaliv «Novi shlyakhy» i «Krytyka» u L'vovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 34. 138 ark.

Ivan Zuliak, Mariana Zuliak

PEDAGOGICAL WORK OF ANTON KRUSHELNYTSKYI (1901–1927)

The article deals with pedagogical work of Anton Krushelnytskyi, who was a public figure, writer, publicist, literary critic, journalist, translator, teacher, Education Minister of the Ministry of National Education of the UPR, editor, publisher. The authors are investigating his pedagogical work related to teaching, directing positions in the field of education. Krushelnytskyi as a teacher and director, due to various circumstances, was often forced to change educational institutions, posts. It was emphasized that in the educational process A. Krushelnytsky tried to distribute works of Ukrainian authors among high school students, interested in their events from the historical past. He raised the students in a patriotic spirit to be capable of critical perception and comprehension of the historical past in the absence of a national school. He gave the teacher a dominant role in the formation of children's personality, put forward the ideal of a sincerely dedicated pedagogical work educator, struggled for the future of the people.

Key words: Antin Krushelnytskyi, director of the gymnasium, pedagogical work, educational process, Ukrainian education.

УДК 94(477)»1919/1921»

Ганна-Меланія Тичка

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ТИШКЕВИЧА НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ У ПАРИЖІ (1919–1921 РР.).

У статті проаналізовано дипломатичну діяльність графа Михайла Тишкевича під час його перебування у Парижі у 1919–1921 р. Проведено комплексне дослідження його політичних поглядів, та головних напрямків роботи. Прослідковано також вплив М. Тишкевича на функціонування української дипломатичної місії у Парижі та на становище української справи на міжнародній арені.

Ключові слова: Михайло Тишкевич, дипломатія, Париж, консерватизм, католицизм, місія УНР у Парижі.

Граф Михайло Тишкевич відіграв значну роль у боротьбі за українську державність періоду Української Революції, і його заслуги високо оцінювалися багатьма сучасниками та майбутніми поколіннями науковців. Однак, більшість публікацій, що описують життєвий шлях М. Тишкевича [11; 15; 16], носять суто глорифікаційний характер, тобто їхні автори майже механічно перелічують заслуги графа, не вдаючись до комплексного аналізу його діяльності. Такий підхід до історичної біографістики є вкрай застарілим, оскільки діяльність будь-якої людини необхідно досліджувати в контексті її оточення, в тому числі звертаючи увагу на антагоністів та критиків, на конфлікти та побутові умови, у яких діє описуваний історичний персонаж. Лише тоді ми зможемо наблизитися до розуміння життєвої позиції історичної постаті та, частково, до розуміння епохи, у яку вона жила та працювала. Саме таке комплексне осмислення діяльності М. Тишкевича і є метою нашого дослідження.

Перед тим, як перейти до аналізу діяльності графа М. Тишкевича в українському представництві у Парижі, необхідно у загальних рисах описати його попередній життєвий шлях.

М. Тишкевич (1857–1930) походив із давнього спольщеного шляхетського роду Тишкевичів [13, с. 3217]. Після знайомства у Києві з Володимиром Антоновичем та іншими хлопоманами, він перейнявся українофільськими ідеями і вирішив стати українцем [44]. Ця метаморфоза відбулася з ним орієнтовно у 1880-их рр., оскільки сам М. Тишкевич у 1920 р. у своїй декларації під назвою «Відповідь графа М. Тишкевича на звинувачення його в клерикалізмі та полонофільстві» писав: «Граф Т[ишкевич] не є поляк. Він повернув до поневоленої своєї нації вже давно (сорок літ)» [45, с. 398]. Отож, починаючи з 1880-их рр. М. Тишкевич послідовно займався підтримкою українського національного руху, а згодом і боротьбою за створення незалежної Української держави.

Він неодноразово наголошував, що у свої українофільській діяльності головним взірцем для нього був митрополит Андрей Шептицький [34, арк. 104]. І дійсно, життєвий шлях цих двох українських діячів був дуже подібним: обоє походили зі спольщених шляхетських родин, обоє вже у дорослому віці вирішили стати українцями і зайнялися філантропічною діяльністю на користь українського народу та його культури. Обоє неодноразово стикалися із несхваленням та нерозумінням з боку власних родичів та оточення. М. Тишкевич тривалий час переписувався з А. Шептицьким, і фрагменти їхнього листування, що збереглися у архівних фондах, є дуже цінним джерелом для дослідження політичних поглядів цих історичних постатей [34].

На початку ХХ ст. М. Тишкевич багато подорожував Західною Європою і тривалий час провів у Ватикані. Під час Першої світової війни граф жив у Лозанні, де займався видавничою та меценатською діяльністю [44].

За час свого перебування за кордоном М. Тишкевич нав'язав контакти з представниками західноєвропейської аристократії. Зокрема, він зблизився з Беатрисою Саксен-Кобург-Готською (Princess Beatrice of Edinburgh and Saxe-Coburg and Gotha), внучкою Королеви Вікторії та російського імператора Александра II [7]. Вона була одружена з іспанським інфантом Альфонсом, з яким М. Тишкевич також був у хороших стосунках [23, с. 229]. Крім того, він спілкувався з Вікторією Вімс (Victoria Wemyss), дружиною британського адмірала барона Росліна Вімса, який у 1917–1919 рр. займав посаду Першого морського лорда Великої Британії (тобто, фактично, морського міністра) і був особисто присутній при підписанні Комп'єнського перемир'я у 1918 р. [36, арк. 10]. Дружба М. Тишкевича та леді Вімс була настільки близькою, що він прислав їй букети квітів [38, арк. 71], дарував книжки для її дочки [38, арк. 67], вони обмінювалися листівками з ілюстраціями до козацьких пісень [38, арк. 41]. М. Тишкевич також познайомився з французьким дипломатом, працівником французького консульства у Берні графом де Шатонефом (de Chateauneuf) та багатьма іншими впливовими особами [15, с. 408].

Крім того, варто зазначити, що М. Тишкевич був глибоко віруючою людиною. Він належав до римо-католицького обряду, однак з великою прихильністю ставився до греко-католиків. Зважаючи на це, граф мав широкі знайомства серед західноєвропейського духовенства та аристократів, пов'язаних з Католицькою Церквою. Серед них варто назвати хоча б Гіацинта де Гаяр-Банселя (Hyacinthe de Gailhard-Bancel), французького політика, ревного католика, дочка якого навіть була католицькою монахинєю [38, арк. 26]. У лютому 1920 р. Г. де Гаяр-Бансель, на той час член французької Палати Депутатів, виступив у парламенті з промовою на захист України, вимагаючи визнати її незалежність [3]. Однак, на цьому діяльність Г. де Гаяр-Банселя не завершилася, і навіть після відходу М. Тишкевича з посади голови української місії у Парижі цей політик продовжував співпрацювати з українською делегацією. Він, зокрема, доклав багато зусиль для того, щоб група українських студентів змогла прибути на навчання до Франції і отримати стипендії від французького уряду [27, арк. 128–132 зв].

Сам М. Тишкевич також був поважною людиною у католицькому світі. Ще до війни він став лицарем ордену св. Григорія Великого першого класу [23, с. 230]. Цей орден надавався з ініціативи Папи Римського особам, що зробили вагомий внесок у поширення та розвиток Католицької Церкви [18].

Беручи до уваги усе вище сказане, можна зрозуміти, наскільки цінною персоною для української дипломатії був М. Тишкевич. Євген Онацький у своїх спогадах писав про нього так: «Це була надто рідка й цінна людина, що, зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто вирізнялася в саду нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з незаможної інтелігенції чи дрібної буржуазії, яка за кордоном Росії ніколи не була і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської, не знала» [17, с. 26].

У січні 1919 р. граф М. Тишкевич мав намір їхати до Парижу на Мирну конференцію, вочевидь, з метою захищати там українські інтереси. Це впливає із його листування з графом де Шатонефом. Однак, той запевнив М. Тишкевича, що його присутність у французькій столиці на даний час не є необхідною [41, арк. 15].

Весною цього ж року М. Тишкевич отримав посаду голови місії УНР при Ватикані, куди він прибув у травні і де зустрів дуже теплий прийом [15, с. 406]. Однак, уже через декілька місяців йому довелося покинути цей пост, бо 16 липня його призначено головою української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі [9].

Перш, ніж переходити до дослідження діяльності М. Тишкевича на цій новій посаді, варто у декількох словах охарактеризувати становище, у якому влітку 1919 р. опинилася українська делегація у Франції.

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Парижі була створена спеціальним наказом Директорії УНР у січні 1919 р. [22, арк. 148]. Її очолив інженер шляхів та колишній міністр пошт і телеграфу в уряді УНР Григорій Сидоренко [12, с. 2805], який прибув до Парижа наприкінці січня 1919 р. [30, арк. 142–150]. Решта делегатів змогла отримати французькі візи аж у березні [35, арк. 1–6], тож повноцінна робота цього представництва розпочалася щойно у квітні 1919 р. Ясна річ, що ні Г. Сидоренко, ані жоден з членів місії досі не бували у Парижі, тож не мали там абсолютно ніяких впливових знайомств. Незважаючи на це, українцям вдалося у квітні-травні взяти участь у переговорах з комісією Луїса Боти, побувати на засіданні Найвищої Ради Паризької Мирної Конференції (далі –ПМК) і на аудієнції у прем'єр-міністра Франції Жоржа Клемансо [22, с. 154–155]. Однак, уже в червні внаслідок певних дипломатичних та політичних помилок, допущених, в тому числі, і з вини Г. Сидоренка, українська місія, фактично, опинилася у міжнародній ізоляції. Які конкретно події призвели до того, що іноземні дипломати почали уникати спілкування з українцями, нам достеменно невідомо, оскільки більшість історичних джерел у цьому питанні обмежуються лише обережними натяками. «В діпльоматії більш усього неприємно бути поміяним [ігнорованим – Т. Г.], а п[ан] С[идоренко], а через його і ми всі опинились в дуже сумному стані,» [41, арк. 67–68] – писав з цього приводу член паризької місії Олександр Шульгин у листі до М. Тишкевича 16 липня 1919 р.

У той же час, влітку 1919 р. на ПМК відбувалися дуже важливі події, що стали доленосними для Західних областей Української Народної республіки. 25 червня Найвища Рада ПМК своєю постановою дозволила польським військам окупувати Східну Галичину до р. Збруч [21, с. 47]. Опісля розпочалися дебати навколо майбутнього статусу і статуту цих територій [21, с. 29–47]. Тим часом, українська місія, як уже зазначалося, перебувала в ізоляції і не могла належно відреагувати на ці події. Що правда, 2 липня 1919 р. делегація надіслала свій протест до Ж. Клемансо [21, с. 52], який очолював ПМК, однак, цей документ уже не міг виправити ситуацію, що склалася. Французький журналіст та розвідник Жан Пеліссьє (Jean Pélissier) у своєму листі до С. Петлюри у жовтні 1919 р. писав, що Г. Сидоренко влітку 1919 р. надсилав до іноземних представництв дуже

багато нот, однак, зважаючи на одіозність особи Г. Сидоренка, усі його звернення залишалися без відповіді, а то й викидалися до смітника [26, арк. 39].

Представники ЗУНР Василь Панейко та Степан Томашівський, розуміючи це, вирішили діяти на власну руку і створили «Галицьке бюро» – організацію, яка таємно від решти українських делегатів намагалася працювати у Парижі від імені ЗУНР [26, арк. 53–54]. У дипломатичних нотах, які вони розсилали іноземним делегаціям, проголошувалися зовсім інші вимоги, аніж ті, які декларувала місія УНР.

Коли про це стало відомо, то, як писав С. Шелухин, «між самими галичанами вийшло таке, що Панейко од М. [Михайла Лозинського? – Т. Г.] тікав і сховався за стіл, бо той кинувся на його бити. Покійник Вітовський кинувся бити Томашівського, та я схопив його за руки» [45, с. 337].

Таким чином, М. Тишкевич отримав у спадок від Г. Сидоренка дипломатичну установу, що користувалася поганою славою і в колективі якої назривав розкол та численні конфлікти.

Після приїзду до Парижа, новий голова місії перш за все розгорнув масштабну інформаційну кампанію у пресі. «... публіцистично-пропагандистичний бік, яким так знаменито орудують наші вороги, був в повнім занедбаню. Делегація була відгороджена від суспільности китайським муром таємности, мовчанки й здогадів. В газетах про Україну зовсім майже не згадувалось,» [36, арк. 6 зв.] – писав про період керівництва Г. Сидоренка секретар місії Валер'ян Моцарський. Цю ситуацію необхідно було виправляти, тож до кінця 1919 р. М. Тишкевич дав французьким журналістам 6 інтерв'ю у яких розповідав про Україну, про українську делегацію у Парижі, її діяльність та плани на майбутнє [6]. Передруки цих розмов згодом з'явилися у 30 різних паризьких газетах [36, арк. 10 зв.].

М. Тишкевич також дуже багато уваги приділяв неформальному спілкуванню з журналістами. Він, наприклад, підтримував тісні зв'язки з Товариством християнських публіцистів, відвідував звані обіди, організовані його представниками, де виголошував промови про українську справу [43]. Ці зв'язки дуже допомагали М. Тишкевичу у його дипломатичній діяльності, бо на званих обідах він часто мав нагоду познайомитися з впливовими у Парижі особами. Крім того, відомий французький журналіст Ернест Додє (Ernest Daudet) допомагав йому потрапити на аудієнцію до Жюля Камбона, котрий з 1920 р. очолював Раду Амбасадорів [39, арк. 64].

М. Тишкевич також активно використовував знайомства, нав'язані ще перед війною. У своїх мемуарах він згадував про зустрічі з графом де Шатонєфом, інфантом Альфонсом, леді Вімс, а також з графом де Кастеляне (de Castellane), графом Сегюром (Segur) тощо. Він проводив переговори з банкірами, зокрема з головним директором банку «Креді Ліоне» Едмоном Фабром-Люсом (Edmond Fabre-Luce), підприємцем Жаном Бонарделем, бельгійським послом в Берні бароном Гротт. Він також побував на аудієнції у маршала Ф. Фоша [15, с. 408].

Завдяки цим та іншим заходам М. Тишкевичу вдалося вивести українську делегацію в Парижі з міжнародної ізоляції та посприяти поширенню інформації про українську справу серед французької громадськості та політикуму.

Безумовно, діяльність М. Тишкевича в Парижі часто натикалася на критику з боку українських дипломатів. Йому, зокрема, закидали, що пресова кампанія обійшлася місії надто дорого [30, арк. 194]. Дійсно, не секрет, що журналісти провідних часописів часто публікували матеріали в обмін на чималу фінансову винагороду. Однак, опоненти українців, поляки, без вагань користувалися цією можливістю [1], тож для того, щоб нівелювати антиукраїнську пропаганду, вочевидь, доводилося звертатися і до таких методів.

Крім того, багато критики лунало з приводу співпраці М. Тишкевича з консервативними та католицькими колами. У січні 1920 р. члени місії писали до Міністра закордонних справ УНР: «У Франції уряд антиклерикальний, і відноситься дуже чуло, коли клерикалізм піднімає голову і десь инде. [...] П. Тишкевич завдяки своїм старим зносинам з католицькими та аристократичним колами, а також праці при Ватикані має певну репутацію, якою не можна досягти навіть персонального прихильного відношення в урядових колах Франції, не кажучи вже про опозицію» [32, арк. 9 зв.]. Ж. Пелісьї закидав йому, що граф «не був прийнятий ні п. Клемансо, ні п. Пішоном, ні Франклен-Буйоном» [26, арк. 39]. Останній із них Анрі Франклен-Буйон, депутат радикально-соціалістичного спрямування, свого часу входив до Ради Міністрів, однак у 1919–1920 рр. не займав жодних важливих посад [5]. Ж. Пелісьї згадав про нього тому, що А. Франклен-Буйон був його політичним покровителем та колегою-масоном.

Усі ці закиди дуже швидко втратили свою актуальність. Справа в тому, що у французькому парламенті ліві антиклерикальні кола дійсно були дуже впливовими, але у листопаді 1919 р. на виборах вони зазнали нищівної поразки. Більшість місць зайняли праві, а згадані у листі Ж. Пелісьї Ж. Клемансо та Стефен Пішон втратили свої посади [4; 8]. А. Франклен-Буйон навіть не пройшов до парламенту [5]. Масони також втратили свої позиції: великий магістр Луї Лафер (Louis Lafferre) позбувся мандату [2]. У Франції навіть розпочалися розмови про відновлення дипломатичних

відносин з Ватиканом, перерваних у 1904 р. Таким чином, призначення до Парижа М. Тишкевича з його правими політичними поглядами і орієнтацією на католицькі кола виявилось дуже доречним рішенням уряду УНР.

Тут варто також у загальних рисах описати політичні погляди М. Тишкевича, у боротьбі за які, власне, і полягала його дипломатична діяльність. На відміну від цілого ряду відомих українських політиків, М. Тишкевич послідовно виступав за самостійність та соборність України. «Дай Боже дочекати волі і вмерти вже вільним. Всі сили останні цьому я віддаю,» – писав М. Тишкевич у листі до Ганни Чикаленко-Келлер (дочки Євгена Чикаленка) у березні 1920 р. [45, с. 335] «Україна не повинна впасти ні під російським, [...] ні під польським ярмом,» [34, арк. 111] – зазначав він у листі до А. Шептицького у квітні 1920 р. Щодо питання Східної Галичини, то М. Тишкевич бачив майбутнє цього регіону у складі соборної української держави, або, в крайньому разі, у складі майбутньої Австрії чи як нейтральну територію під протекторатом Ліги Націй [34, арк. 111].

З приїздом М. Тишкевича до Парижа конфліктна ситуація, що виникла всередині української делегації ще за правління Г. Сидоренка, продовжувала поглиблюватися.

Перш за все, деструктивну роль відігравали ідеологічні розбіжності між членами місії та її головою. «П[ан]. гр[аф]. Тишкевич, консерватор по своїм переконанням, і одвертий ворог всякої соціалістичної думки,» [30, арк. 199] – писали у грудні 1919 р. члени делегації у листі до міністра закордонних справ УНР.

У одному зі своїх листів до Г. Чикаленко-Келлер М. Тишкевич спростовував ці закиди, наводячи перелік представників християнсько-демократичної, демократично-республіканської та навіть соціалістичної партії, з якими йому доводилося спілкуватися [45, с. 398].

Ще одним каменем спотикання між головою та членами місії були релігійні погляди М. Тишкевича. Як ми уже згадували, він був глибоко віруючим римо-католиком. Водночас, у складі делегації були масони (А. Галіп, В. Панейко (?), Олександр Шультін, Сергій Шелухин, Микола Шумицький, та інші) [20; 19; 14, с. 119]. У одному зі своїх звернень до міністра Закордонних справ УНР члени делегації просили якнайшвидше звільнити М. Тишкевича із посади голови місії і, серед інших закидів на його адресу стверджували, що він «агент якогось клерикального ієзуїтського кола» [32, арк. 10]. «У його [кабінеті] немає ні одного патрета ні одного українського дяча, а на найвищому місці стоять патрати римського папи і одного з кардиналів,» [32, арк. 10] – обурювалися автори листа, зазначаючи: «Тишкевич [...] виписав собі з Риму двох попів і мав з ними якісь наради [...]. Ті попи католицькі, папісти, і особливо один із них – Сембратович одверто і страшенно вороже ставляться до українського уряду» [32, арк. 9 зв.-10].

Насправді ж о. Лев Сембратович приїхав до Парижу для того, щоб передати М. Тишкевичу звернення від Конференції Галицького Єпископату, що відбулася у Перемишлі у серпні 1919 р. [10, с. 108], тож називати його римським попом як мінімум некоректно.

Однак, ідеологічний антагонізм між головою делегації та її членами не був єдиною проблемою українського представництва у Парижі. Існували також серйозні розбіжності між самими членами місії. Справа у тому, що від самого початку делегація формувалася за партійним принципом, тобто кожна партія делегувала до Парижу свого представника [36, арк. 5]. Зважаючи на те, що в місії довгий час не було сильного лідера, кожен із членів делегації намагався вести свою політичну гру на міжнародній арені. Це призводило до того, що іноземні дипломати часто отримували від українських делегатів листи із кардинально різними вимогами [36, арк. 5 зв.]. Таким чином, складалося враження, що українці самі не знають, чого хочуть. Крім того, «...почалися інтриги поміж членами делегації. Кожний із них, окрім незначної частини щодня приходив до президента делегації і наговорював на другого, а вийдучи від президента, очернював його перед тим, на кого тільки що наговорив,» [36, арк. 6] – згадували сучасники тих подій і додавали: « Між іншим новий президент записував, що і хто йому мав сказати про другого члена делегації. [...] Ці записи з часом будуть видрукувані» [закреслення оригінальне. – Т. Г.] [36, арк. 12 зв.]. Ясна річ, записка М. Тишкевича так і не була опублікована, однак збереглася у фондах ЦДІАЛ України, і є дуже цікавим документом епохи. Наприклад, про В. Панейку там написано, що він «за федерацію з Росією, ходив до Маклакова і до его коханки» [37, арк. 1].

Зважаючи на весь безлад та сваволю, що панували в українському представництві у Парижі, М. Тишкевич декілька разів звертався до уряду УНР з вимогою звільнити його із займаної посади [42, арк. 4]. Своє прохання він мотивував тим, що не може нести відповідальності за діяльність місії, не маючи права призначати та звільняти членів делегації. Крім того, він звертав увагу уряду на те, що члени місії ведуть власну політичну та дипломатичну діяльність, що іде в розріз із політикою уряду і приносить багато шкоди українській справі [42, арк. 4]. Члени місії також бажали реформувати місію, а однією з їхніх головних вимог було, ясна річ, звільнення М. Тишкевича [32, арк. 16–18]. Окрім клерикалізму та консерватизму йому закидали халатність у веденні державних справ, полонофільство (йшлося про те, що його син Юрій «служив у поляків») [32, арк. 13 зв.-

15 зв.]. Говорили також, що М. Тишкевич уже старий і йому надто важко вести політичні справи [30, арк. 199] (йому на той час було 62 роки).

Поки у М. Тишкевича не було повної влади над паризькою місією, йому, як видно з документів, довелося блокувати її діяльність. Він майже не приходив на роботу в помешкання (офіс) делегації, усю дипломатичну кореспонденцію йому передавали до готелю, у якому він жив. Він також забрав зі собою печатку місії [30, арк. 202–204]. Як наслідок, члени делегації не знали, які листи приходять на її адресу, не мали також можливості самостійно відправляти які-небудь офіційні папери. Ніхто не знав, чим займається М. Тишкевич, з ким він зустрічається, а навіть скільки грошей є у касі делегації і на що вони витрачаються. Таким чином, члени місії уже не могли завадити М. Тишкевичу у його дипломатичній діяльності.

У грудні 1919 р. у делегації відбувся розкол: із неї вийшли майже всі представники ЗУНР, мотивуючи свій вчинок тим, що 2 грудня уряд УНР уклав із Польщею договір про взаємне визнання кордонів, які, згідно з цим договором, проходили по р. Збруч [24]. Тим часом, члени місії, які представляли УНР, оголосили, що вони виганяють з делегації членів ЗУНР, бо УГА перейшла на бік армії Антона Денікіна [45, с. 337]. Як би там не було, представники ЗУНР вийшли зі складу делегації і створили Український національний комітет, а згодом окрему делегацію ЗУНР, що діяла у Парижі до 1923 р. [33].

Усі ці чвари та перманентна боротьба всередині місії дуже втомлювали М. Тишкевича. У листі до А. Шептицького він скаржився: «моє життя є Голгофою» [34, арк. 105]. Його син Станіслав із занепокоєнням писав, що окремих слів із останнього батькового листа він «не зміг прочитати попри те, що пробував декілька разів» [40, арк. 68 зв.]. Він наполегливо радив М. Тишкевичу хоча б трохи відпочити від роботи.

Нарешті 18 грудня уряд УНР надіслав М. Тишкевичу телеграму, згідно з якою голова делегації отримував право звільняти та приймати на службу членів місії на власний розсуд та вільно розпоряджатися касою делегації. Також у телеграмі повідомлялося, що тільки Президент делегації має представницькі функції, тобто може робити будь-які офіційні заяви та надсилати дипломатичні ноти [30, арк. 12].

Користуючись цією нагодою, М. Тишкевич з днем 30 грудня 1919 р. розпустив делегацію [30, арк. 12], і сформував нову, куди меншу за чисельністю. Станом на серпень 1920 р. до неї входило лише 6 осіб: голова, 2 секретарі, військовий аташе та урядовець, що займався консульськими справами [36, арк. 87–105].

Впродовж 1920 р. фінансове становище місії перманентно погіршувалося. Український уряд під час радянсько-польської війни та після її завершення перебував в украї скрутному фінансовому становищі, тож не міг належним чином фінансувати діяльність іноземних місій.

Із окремих джерел нам вдалося з'ясувати, що у М. Тишкевича виник конфлікт із бароном Миколою Васильком, котрий, як головний фінансовий агент українського уряду, розподіляв та відправляв гроші українським закордонним представництвам. Саме тому з літа 1920 р. українська делегація у Парижі перестала отримувати кошти [42, арк. 10 зв.] на свою діяльність. Михайло Єремій, секретар української дипломатичної місії у Римі писав до М. Тишкевича у грудні 1920 р., що М. Василько «не дасть грошей, аж доки Ви в Парижі будете» [39, арк. 79].

Тим часом, українська місія продовжувала винаймати дороге офісне приміщення на вулиці Ля Перуз (la Régouse) у Парижі поблизу Триумфальної Арки, оренда якого на місяць коштувала 5 тис. франків [28, арк. 29]. На той час французькі франки були дуже дорогою валютою по мірках Східної Європи [33, оп. 1. Спр. 62. Арк. 133–137], тож для уряду УНР ці витрати мусили бути доволі відчутними. Така позиція голови делегації мала свою логіку, оскільки він намагався підтримувати статус місії на високому рівні і пильнував, щоб українська делегація не виглядала гірше за інші іноземні представництва. Однак, внаслідок такої політики М. Тишкевича в українській місії виріс борг за оренду помешкання розміром до 34 тис. франків [28, арк. 29].

Взимку 1920 р. ситуація набрала катастрофічних обертів. Дійшло до того, що 21 січня 1921 р. М. Тишкевич надіслав до О. Шульгіна, який на той час очолював українську місію у Женеві, телеграму такого змісту: «Працівники голодують. Надішліть негайно декілька тисяч франків» [28, арк. 8]. О. Шульгін згодом натякав на те, що працівники місії були змушені заробляти собі на життя «спекуляцією на парфумерії чи робленням дитячих забав» [31, арк. 28].

4 січня 1921 р. Міністерство закордонних справ УНР звільнило М. Тишкевича з посади голови місії у Парижі. Цю посаду надалі мав зайняти О. Шульгін [29, арк. 31]. Причини звільнення М. Тишкевича не є достеменно відомі, однак на підставі вище сказаного можна зробити висновок, що міністерство намагалося таким чином залагодити конфлікт із бароном М. Васильком. Також, варто зазначити, що О. Шульгін, тільки-но перейнявши владу в місії, розпочав активні заходи з метою зменшення її витрат. Зокрема, він відмовився від офісу на вул. Ля Перуз [28, арк. 29], а також відновив взаємини з українськими кооператорами у Франції, з якими М. Тишкевич

конфліктував [28, арк. 29]. Кооператори заборгували уряду УНР досить значну суму грошей, і О. Шульгін мав намір отримати від них частину цих коштів та використати їх для фінансування діяльності української делегації у Парижі [28, арк. 29]. Можливо, звільнення М. Тишкевича спричинене тим, що його діяльність в прямому значенні коштувала українському урядові надто дорого.

Підводячи підсумки дипломатичної діяльності М. Тишкевича у Парижі, необхідно перш за все, зазначити, що він народився і виріс у польському культурному середовищі. Його служіння Україні було цілком свідомим вибором, і він продовжував свою діяльність на користь українського народу, не зважаючи на численні труднощі та фінансові витрати. Очолюючи українські місії у Ватикані та Парижі, він часто недотримував зарплатню, а також оплачував з власної кишені значну частину організаційних витрат.

Оцінювати діяльність М. Тишкевича, як і інших діячів періоду Української Революції, доволі складно, бо, як відомо, національно-визвольні змагання зазнали невдачі, тож складається хибне враження, що українські діячі цієї епохи нічого не досягли. Насправді це не так. Поразка української справи аж ніяк не була результатом того, що хтось з українських національних діячів доклав занадто мало старань для здобуття перемоги. Вирішальну роль у даній ситуації відіграли глобальні чинники світової політики, на які ні М. Тишкевич, ні будь-хто інший не міг мати впливу.

Антанта вклала дуже значні кошти у створення великої та сильної Польської держави, що мала б захищати Європу від навали більшовизму, а також послаблювати Німеччину. Таким чином, відокремлення Східної Галичини від Польщі було для західних країн вкрай небажаним. Водночас, Наддніпрянщина перебувала під владою більшовиків, тож для того, щоб повернути український уряд до Києва, необхідно було розпочинати чергову війну. У цей період Європа жила у перманентному страху перед більшовицькою навалою, тож ніхто не хотів зайвий раз дратувати Червону армію. Українці, як західні, так і східні, були здані на власні сили, яких бракувало.

У цей нелегкий час М. Тишкевич впродовж півтора року віддавав усі свої сили на дипломатичну боротьбу за українську незалежність. Як і інші політики, він часом допускався помилок, його політичні погляди часто не збігалися з поглядами його колег, однак, він залишився вірним українській ідеї, чим заслужив собі на повагу нащадків.

Список використаних джерел

1. Archiwum aktów nowych w Warszawie. Zespół 39. Teczka 338. Karta 19 odw. 2. Centralne archiwum wojskowe (Warszawa). Sygnatura I.301.8.48. Karta 12 odw. 3. Gailhard-Bancel H. Pour l'indépendance de l'Ukraine: Discours. Paris: Bureau Ukr. de Presse, [1920]. 36 p. 4. Georges Clemenceau URL: <https://www.britannica.com/biography/Georges-Clemenceau> (дата звернення: 13.10.2017). 5. Henri Franklin-Bouillon URL: http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/%28num_dept%29/3134 (дата звернення: 13.10.2017). 6. La Croix. Paris. 1919, 5 septembre. P. 2. 7. Mehl S. Princess Beatrice of Edinburgh and Saxe-Coburg and Gotha, Duchess of Galliera. URL: <http://www.unofficialroyalty.com/princess-beatrice-of-edinburgh-and-saxe-coburg-and-gotha-duchess-of-galliera/> (дата звернення: 13.10.2017). 8. Pichon Stephen URL: https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/pichon_stephen0429r3.html (дата звернення: 13.10.2017). 9. Бібліотека імені Симона Петлюри (Париж), ф. 4, тека 1, арк. 16. 10. Білас Я. Боротьба митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.) // Українське релігієзнавство. 2002. № 22. С. 106–112. 11. Граф Михайло Тишкевич: помер 3-го серпня 1930 р.: [некролог] // Літопис Червоної Калини. 1930. Чис. 9. С. 3–4. 12. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Т. 8: Перевидання в Україні. Львів, 2000. С. 2800–3200. 13. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Т. 9: Перевидання в Україні. Львів, 2000. С. 3200–3600. 14. Жан Й., о., ЧСВВ. Моє служіння Україні (Автобіографічні спомини) (ксерокопія) – 342 с. // Приватний архів др. Петра Шкраб'юка. 15. Красівський О. Дипломатична діяльність М. Тишкевича в період відродження української держави (1919–1920 рр.) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2007. Вип. 36. С. 405–411. 16. Лукасевич Є. Граф Михайло Тишкевич: (в 70-ліття народження) // Літературно-науковий вістник. Львів, 1927. Т. ХСІІІ, кн. V. С. 86–89. 17. Онацький Є. По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1964. 152 с. 18. Орден св. Григорія Великого URL: <http://www.zasluga.net/Europe/Vatikan/StGregory/StGregory.htm> (дата звернення: 13.10.2017). 19. Савченко В. Історична хронологія розвитку вільномулярства в Україні // Незалежний культурологічний часопис «Ї». 2015. Ч. 83. URL: http://www.ji.lviv.ua/n83texts/Savchenko_Istoriichna_hronologiya.htm (дата звернення: 13.10.2017). 20. Савченко В.А. Масонство в Україні в XX веке URL: <http://www.freemason.org.ua/uk-UA/Masonstvo-v-Ukraini/Masonstvo-v-Ukrayne-v-XX-veke.aspx?ID=19> (дата звернення: 13.10.2017). 21. Стахів Матвій Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної боротьби і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон: Український робітничий союз, 1960. Т. 6. Кн. 1. 220 с. 22. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій Мирній Конференції // Український історичний збірник. 2013. Вип. 16. С. 147–161. 23. Уривки з спогадів / гр. Михайло Тишкевич // Літературно-науковий вістник. Львів, 1929. Т. ХCVІІІ. С. 224–230. 24. Український прапор. Відень. 1919, 23 грудня. С. 2. 25. Центральний державний архів вищих органів влади та

управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 5. 26. ЦДАВО України. Ф. 3603. Оп. 1. Спр. 6. 27. Там само. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 30. 28. Там само. Спр. 64. 29. Там само. Спр. 178. 30. Там само. Спр. 280. 31. Там само. Спр. 360. 32. Там само. Спр. 361. 33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 269. 34. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛІ України). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 357. 35. ЦДАЛІ України. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 1. 36. Там само. Спр. 5. 37. Там само. Спр. 7. 38. Там само. Спр. 15. 39. Там само. Спр. 16. 40. Там само. Спр. 19. 41. Там само. Спр. 20. 42. Там само. Спр. 21. 43. Там само. Спр. 32. 44. Черкаська Г. Граф Михайло Тишкевич. URL: http://uahistory.com/topics/famous_people/2195 (дата звернення: 13.10.2017). 45. Чикаленко С. Щоденник 1919–1920 / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича. Київ; Нью-Йорк: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. 639 с.

References

1. Archiwum aktów nowych w Warszawie. Zespół 39. Teczka 338. Karta 19 odw. 2. Centralne archiwum wojskowe (Warszawa). Sygnatura I.301.8.48. Karta 12 odw. 3. Gailhard-Bancel H. Pour l'indépendance de l'Ukraine: Discours. Paris: Bureau Ukr. de Presse, [1920]. 36 p. 4. Georges Clemenceau URL: <https://www.britannica.com/biography/Georges-Clemenceau> (дата звернення: 13.10.2017). 5. Henri Franklin-Bouillon URL: http://www2.assemblee-nationale.fr/sycomore/fiche/%28num_dept%29/3134 (дата звернення: 13.10.2017). 6. La Croix. Paris. 1919, 5 septembre. P. 2. 7. Mehl S. Princess Beatrice of Edinburgh and Saxe-Coburg and Gotha, Duchess of Galliera. URL: <http://www.unofficialroyalty.com/princess-beatrice-of-edinburgh-and-saxe-coburg-and-gotha-duchess-of-galliera/> (дата звернення: 13.10.2017). 8. Pichon Stephen URL: https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/pichon_stephen0429r3.html (дата звернення: 13.10.2017). 9. Biblioteka imeni Symona Petlyury (Paryzh), f. 4, techka 1, ark. 16. 10. Bilas Ya. Borot'ba mytropolitya Andreya Sheptyts'koho za utverdzhennya ZUNR (1918–1923 rr.) [The struggle of Metropolitan Andrey Sheptytsky for the approval of the ZUNR (1918–1923)]. Ukrayins'ke relihiyeznavstvo. 2002. # 22. S. 106–112. 11. Graf Mykhaylo Tyshkevych: pomer 3-ho serpnya 1930 r.: [nekroloh] [Graf Mykhaylo Tyshkevych: died on August 3, 1930: [obituary]]. Litopys Chervonoyi Kalyny. 1930. Chys. 9. S. 3–4. 12. Entsyklopediya ukrayinoznavstva: Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Glossary] / Red. V. Kubiyovych; Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi. T. 8: Perevydannya v Ukrayini. L'viv, 2000. S. 2800–3200. 13. Entsyklopediya ukrayinoznavstva: Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Glossary] / Red. V. Kubiyovych; Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi. T. 9: Perevydannya v Ukrayini. L'viv, 2000. S. 3200–3600. 14. Zhan Y., o., ChSVV. Moye sluzhynnya Ukrayini (Avtobiohrafichni spomyny) (kserokopiya) [My Service to Ukraine (Autobiographical Remembrance) (photocopy)] 342 s. Pryvatnyy arkhiv dr. Petra Shkrabyuka. 15. Krasivs'kyy O. Dyplomatychna diyal'nist' M. Tyshkevycha v period vidrodzhennya ukrayins'koyi derzhavy (1919–1920 rr.) [Diplomatic activity of M. Tyshkevich during the period of the revival of the Ukrainian state (1919–1920)]. Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny]. 2007. Vyp. 36. S. 405–411. 16. Lukasevych Ye. Graf Mykhaylo Tyshkevych: (v 70-littya narodzhennya) [Graf Mykhaylo Tyshkevych: (at the age of 70)]. Literaturno-naukovyy vistnyk. L'viv, 1927. T. XCIII, kn. V. S. 86–89. 17. Onats'kyy Ye. Po pokhylii ploshchi. Zapysky zhurnalista i dyplomata [On a sloping square. Notes by journalist and diplomat]. Myunkhen: Dniprova khvylya, 1964. 152 c. 18. Orden sv. Hryhoryya Velykoho [The Order of St. Gregory the Great]. URL: <http://www.zasluga.net/Europe/Vatikan/StGregory/StGregory.htm> (дата звернення: 13.10.2017). 19. Savchenko V. Istorychna khronolohiya rozvytku vil'nomulyarstva v Ukrayini [Historical Chronology of the Development of Free Policies in Ukraine]. Nezalezhnyy kul'turolohichnyy chasopys «Yi». 2015. Ch. 83. URL: http://www.ji.lviv.ua/n83texts/Savchenko_Istorychna_hronologiya.htm (дата звернення: 13.10.2017). 20. Savchenko V.A. Masonstvo v Ukraine v XX veke [Freemasonry in Ukraine in the twentieth century]. URL: <http://www.freemason.org.ua/uk-UA/Masonstvo-v-Ukraini/Masonstvo-v-Ukrayne-v-HH-veke.aspx?ID=19> (дата звернення: 13.10.2017). 21. Stakhiv M. Zakhidnya Ukrayina. Narys istoriyi derzhavnogo budivnytstva ta zbroynoyi borot'by i dyplomatychnoyi oborony v 1918–1923 [West Ukraine. Essay on the history of state building and armed struggle and diplomatic defense in 1918–1923]. Skrenton:Ukrayins'kyy robitnychyy soyuz, 1960. T 6. Kn 1. 220 s. 22. Tymchenko R. Ukrayins'ki dyplomaty na Paryz'kii Myrniy Konferentsiyi [Ukrainian diplomats at the Paris Peace Conference]. Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk. 2013. Vyp. 16. S. 147–161. 23. Uryvky z spohadiv [Excerpts from memories] / gr. Mykhaylo Tyshkevych. Literaturno-naukovyy vistnyk. L'viv, 1929. T. XCVIII. S. 224–230. 24. Ukrayins'kyy prapor. Viden'. 1919, 23 hrudnya. C. 2. 25. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshcheykh orhaniv vlyady ta upravlinnya Ukrayiny (dali – TsDAVO Ukrayiny). F. 3603. Op. 1. Spr. 5. 26. TsDAVO Ukrayiny. F. 3603. Op. 1. Spr. 6. 27. Ibid. F. 3696. Op. 2. Spr. 30. 28. Ibid. Spr. 64. 29. Ibid. Spr. 178. 30. Ibid. Spr. 280. 31. Ibid. Spr. 360. 32. Ibid. Spr. 361. 33. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh obyednan' Ukrayiny. F. 269. 34. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. L'viv (dali – TsDIAL Ukrayiny). F. 358. Op. 1. Spr. 357. 35. TsDIAL Ukrayiny. F. 681. Op. 1. Spr. 1. 36. Ibid. Spr. 5. 37. Ibid. Spr. 7. 38. Ibid. Spr. 15. 39. Ibid. Spr. 16. 40. Ibid. Spr. 19. 41. Ibid. Spr. 20. 42. Ibid. Spr. 21. 43. Ibid. Spr. 32. 44. Cherkas'ka H. Hraf Mykhaylo Tyshkevych [Hraf Mykhaylo Tyshkevych]. URL: http://uahistory.com/topics/famous_people/2195 (дата звернення: 13.10.2017). 45. Chykalenko Ye. Shchodennyk 1919–1920 [Diary of 1919–1920] / za red. V. Verstyuka ta M. Antonovycha. Kyviv; N'yu-York: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 2005. 639 s.

Anna-Melania Tychka

**MIKHAYLO TYSHKEVYCH'S ACTIVITY AT THE CHOICE OF UKRAINIAN
DIPLOMATIC MISSION IN PARIS (1919–1921)**

The article analyzes the diplomatic activity of Count Mykhailo Tyshkevych during his stay in Paris in 1919–1921. We studied his political views and main directions of work. We also observed the influence of M. Tyshkevych on the functioning of the Ukrainian diplomatic mission in Paris and on the situation of Ukrainian affairs in the international stage.

Key words: Mykhailo Tyshkevych, diplomacy, Paris, conservatism, Catholicism, UNR mission in Paris.

УДК 94(477):93

Віталія Дем'янчук

**ІВАН ГЕЛЬ – ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ,
ДЕПУТАТ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ (1990 Р.)**

Проаналізовано діяльність відомого українського дисидента Івана Геля у Львівській обласній раді першого демократичного скликання упродовж 1990 р. Відзначено, що його громадсько-політична праця нашоюхнула на рішучий опір партійних чиновників усіх рівнів, проте, налагодивши відносини з дисидентами, український правозахисник на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. повернувся до «боротьби за Українську державність». Констатовано, що навесні 1990 р. він не був обраний депутатом Верховної Ради Української РСР, проте здобув мандат депутата Львівської обласної ради першого демократичного скликання. На посаді заступника голови цього радянського органу влади він утверджував національні ідеали, викривав комуністичні злочини, гостро критикував усіх тих, хто своїми діями безпосередньо або ж опосередковано перешкоджав наближенню суверенітету Української держави. Зроблено висновок, що найбільшим досягненням Львівської обласної ради І. Гель вважав мобілізацію державницьких, патріотичних сил Львівщини зокрема та Галичини загалом на розвал і демонтаж комуністичної системи.

Ключові слова: І. Гель, громадсько-політична діяльність Львівська обласна рада, ухвала, КПУ.

Іван Гель – відомий український громадсько-політичний діяч, політв'язень, дисидент, публіцист, голова Комітету захисту УКЦ, депутат Львівської обласної ради. М. Маринович, проаналізувавши його життєвий шлях, відзначав: «Виростав Іван Гель... в силовому полі змагань за національну державу, а тому змалечку знав, що рідну землю українець має боронити. Чи так уже несподівано, що формування програми «боротьби за державність України», розповсюдження самвидаву, організація протестних акцій в ув'язненні та на волі, співредагування «Українського вісника», співучасть в організації Української Гельсінкської Спілки й Народного Руху України, а врешті й праця на посаді першого заступника голови Львівської обласної ради першого демократичного скликання – все це його особисті офіри, складені до жертovníка незалежної України?» [1].

Актуальність статті, яка присвячена аналізу політичної та громадської діяльності І. Геля упродовж 1990 р., зумовлюється не тільки, і не стільки, відсутністю публікацій із окресленої проблеми про цього відомого громадсько-політичного діяча, а, передусім, його внеском у відновлення Української державності. На жаль, громадсько-політична діяльність І. Геля у Львівській обласній раді розглядається істориками та політологами, здебільшого, у руслі значно ширших проблем. З цих причин, стаття базується на архівних документах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Львівської області (далі – Держархіву Львівської обл.) (ф. Р-221 «Львівська обласна рада»), мемуарах тогочасних відомих політиків, матеріалах періодичної преси.

І. Гель – непересічна постать в історії України ХХ ст. «Це був зразковий приклад галичанина подвійного гарту – церковного й національного. Його духовний світ формувався в церковній цивілізації митрополита Андрея Шептицького з чітким розрізненням морального добра й аморального зла, з класичним розумінням ієрархії цінностей», – відзначав уже згадуваний нами М. Маринович [2]. Мета представленої розвідки – всебічний аналіз громадсько-політичної діяльності Івана Геля на посаді заступника голови Львівської обласної ради у 1990 р.

Після завершення виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих органів влади, І. Гель був обраний депутатом Львівської обласної ради, більшість у якій становили представники національно-демократичних сил. «Треба чесно визнати, – зауважував І. Мельник, – що національні

сили ще не були готові до такого перебігу подій. У кращому випадку сподівалися на утворення в обласних та міських радах сильних опозиційних фракцій з метою пропаганди своїх ідей та критики тодішньої влади [...]» [3, с. 2].

У стані ейфорії, 9 квітня 1990 р. у Львівському театрі опери та балету відбулося перше засідання Львівської обласної ради, на якому головою ради обрано В. Чорновола (141 голос «за», 41 – «проти»), його заступниками – І. Геля та М. Гориня. Головою облвиконкому – С. Давимуку [4, арк. 35]. Принагідно відзначимо, що голова Комітету захисту УКЦ І. Гель мав усі шанси обійняти посаду голови Львівської обласної ради. «Самого Чорновола депутати обрали майже безболісно, з огляду на домінуюче представництво в раді націонал-демократів, – читаємо у праці Т. Батенка. – Напередодні йому вдалося вмовити[...] І. Геля не балотуватися на цю посаду. Розмова була важкою, адже Геля на голову облради рекомендував орган найвпливовішої опозиційної партії – Рада Львівської крайової організації НРУ» [5, с. 52].

Українські історики справедливо зауважують, що президія Львівської обласної ради першого демократичного скликання розгорнула активну діяльність щодо утвердження в області демократичних принципів, прав і свобод громадян. Щодо І. Геля, його державотворчу працю доцільно розділити на декілька напрямів. Одним із найважливіших напрямів його роботи стала боротьба за повернення храмів УГКЦ та полагодження міжконфесійних конфліктів. Зокрема, уже 4 травня 1990 р. з ініціативи колишнього голови Комітету захисту УКЦ, Львівською обласною радою прийнято ухвалу «Про релігійні конфесії на Львівщині» згідно з якою виконкомам місцевих рад надавалося право реєструвати релігійні громади [6, с. 76]. Окремою ухвалою розірвано договір про оренду собору Святого Юра з УПЦ і визначено трьохмісячний термін для звільнення приміщень (після його закінчення 11 серпня 1990 р. до роботи в соборі приступила інвентаризаційна комісія) [7, с. 1].

Відзначимо, що міжконфесійні конфлікти «забирали чимало сил» в І. Геля, оскільки навіть після «приходу до влади» націонал-демократів, в області, за словами місцевої прокуратури, продовжувалося самочинне «захоплення церковних споруд» та порушувався «конституційний принцип свободи совісті» [8, с. 1]. Не вирішило проблеми й створення змішаної комісії, до якої, окрім дисидента, увійшли й інші депутати Облради та представники громадських організацій (основна мета такого заходу – розподіл культових споруд між релігійними громадами в області та зняття напруги серед віруючих різних конфесій) [9, с. 1].

Другий важливий напрям діяльності І. Геля – національно-культурний. Він із особливим захопленням толерував ухвали, які стосувалися національно-культурної сфери, сприяли піднесенню національної свідомості українців («Про проголошення української національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області» [10, с. 5], «Про святкування національних та основних релігійних свят на території Львівської області» [11, с. 5] та ін.). І. Гель увійшов також до Комісії з питань реабілітації та відшкодувань (Я. Онишко, З. Ромовська, С. Крикливець, В. Государський, О. Гринів та ін.). [12, арк. 13]. Одним із результатів роботи комісії стала ухвала Львівської обласної ради «Про зміну в ухвалі № 52 Львівської обласної Ради народних депутатів від 18 червня 1990 р.», згідно з якою прийнято рішення про вилучення пункту, в якому йшлося про повернення «колишнім репресованим їхні будинки та вціліле майно, якщо ці будинки та майно знаходяться на балансі місцевих Рад» [13, с. 3].

Зазначимо, що упродовж 1990 р. реабілітовано 492 осіб (за два місяці 1991 р. – 405). Також збільшилася кількість звернень громадян до місцевих органів влади. Тільки у 1990 р. до виконкому Львівської обласної ради надійшло 9993 листи від підприємств, установ та організацій. У відділ звернень громадян надійшло 10208 листів, заяв, скарг. До виконкомів всіх рад області загалом звернулося 195300 громадян, що на 42 тисячі більше ніж у 1989 р. [14, с. 1].

І. Гель був одним із тих, хто активно підтримував знесення пам'ятників В. Леніну у регіоні [12, арк. 15]. В резонансній ухвалі «Про демонтаж пам'ятників Леніну» констатовано, що у зв'язку з Постановою Президії Верховної ради УРСР «Про порушення закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії і культури» Львівська обласна Рада вважає «правомочними рішення районних та міських рад про демонтаж пам'ятників Леніну і пропонує Президії Верховної Ради УРСР розглянути доцільність подальшого знаходження на території України пам'ятників тоталітаризму» [16, с. 1]. 14 вересня 1990 р. демонтовано пам'ятник «вождю» у Львові (118 – «за», 8 – «проти», 1 – «утримався») [17, с. 3].

Львівська обласна рада та, зокрема, І. Гель, доклали чимало зусиль для відродження історичної пам'яті українців – відроджувалися забуті у роки радянської влади національні свята, поверталися із забуття національні герої. Особлива увага приділялася подіям ЗУНР, возвеличувалися здобутки ОУН, УПА. Важливого значення І. Гель та депутати Львівської обласної ради надали святкуванню чергової річниці проголошення ЗУНР [18]. Напередодні 72-річниці від дня утворення ЗУНР, в області був утворений Оргкомітет відзначення цієї пам'ятної для українців

події, який очолив заступник голови Львівської обласної ради І. Гель [12, арк. 50]. Під його керівництвом розроблено комплекс заходів, спрямованих на увічнення пам'яті про стрільців УГА та вперше на державному рівні запропоновано урочисто відзначити проголошення державності на західноукраїнських землях у 1918 р. [19, с. 1].

Забігаючи наперед зауважимо, що на високому рівні, за участю І. Геля, пройшло також святкування Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. У цей день (22 січня 1991 р.) за підтримки Львівської обласної ради організовано живий ланцюг між Києвом і Львовом, що мав символізувати єдність країни. 27–28 квітня 1991 р. у актовому залі Політехнічного інституту відбувся Великий збір Всеукраїнського братства вояків Української повстанської армії [20, с. 1].

Інший важливий напрям державотворчої праці І. Геля – боротьба за демократизацію існуючого режиму [21, с. 1]. Зважаючи на складну політичну ситуацію в УРСР у жовтні-листопаді 1990 р. представники опозиційних до влади партій Львівщини, Народного руху України, керівництво Обласної ради, утворили Комітет громадянської згоди, основна мета якого – консолідація демократичних сил регіону (очолив В. Чорновіл) [22, с. 1]. Комітет вважав необхідним «за всяку ціну зберегти на Україні паростки новонародженої демократії, яка є гарантом нашого поступу до самостійності України» [23, с. 1].

В умовах «наступу реакції», 29 листопада 1990 р. розпочала роботу позачергова сесія Львівської обласної ради, яка ухвалила рішення про надання голові Львівської обласної ради народних депутатів В. Чорноволу право приймати рішення від імені Обласної ради при виняткових обставинах, що можуть привести до дестабілізації обстановки – «при насильницьких діях щодо органів влади, демократичних рухів і організацій, введені військового стану, чи підписанні проти волі народу імперського союзного договору» (ухвала «Про політичну ситуацію на Львівщині та захист демократії») [24, с. 1].

Водночас І. Гель був одним із ініціаторів ухвали «Про власність, майно, комерційну діяльність громадсько-політичних організацій», яка передбачала: 1) вважати громадсько-політичні організації, які не зареєстровані згідно з чинним законодавством – постановою президії Верховної Ради УРСР від 29 вересня 1990 р., такими, що не користуються правом юридичної особи; 2) звернутися до Верховної Ради УРСР за роз'ясненнями юридичного права комерційної діяльності та володіння майном на території України КПРС/КПУ; 3) місцевим радам та їх Виконкомом до 1 січня 1991 р. створити комісії (за участю депутатів всіх рівнів), яким упродовж трьох місяців визначити юридичні підстави володіння громадсько-політичними організаціями відповідним майном і забезпечити його повернення законним власникам; 4) обласному управлінню зв'язку, місцевим відділенням зв'язку до 1 січня 1991 р. подати Обласній раді та місцевим радам дані про заборгованість за користування зв'язком громадсько-політичної організації КПРС/КПУ [25, с. 1].

Зазначимо, що базовою ухвалою Львівської обласної ради, яка регламентувала діяльність Львівського обкому КПУ стала ухвала «Про розмежування функцій радянських і партійних органів» (липень 1990 р.) [12, арк. 74]. У документі наголошено, що «будь-яке втручання партійних органів у державну, господарську та культурну діяльність області вважати недопустимим і кваліфікувати його як порушення Конституції СРСР із належною відповідальністю у законодавчому порядку» [26, с. 3]. Депутати констатували, що «обком, міськкоми, райкоми і парткоми Компартії України, які перебувають на території Львівської області є інстанціями однієї з політичних партій і у структуру державної влади та господарського комплексу не входять». Львівська обласна рада наголошувала на недопустимості викликів радянських, господарських і адміністративних працівників у партійні органи, проведення будь-яких зборів з ініціативи партійних комітетів у робочий час, а відповідні відрядження вважати чинними лише за узгодженням з президією обласної Ради або з облвиконкомом» [26, с. 3].

Регламентувавши діяльність місцевого обкому, президія Львівської обласної ради, до якої входив І. Гель, спробувала позбавити комуністів їх майна – у листопаді того ж року прийнято чергову ухвалу президії «Про майно КПРС та ВЛКСМ на території області», яка передбачала: 1) Райвиконкомом та міськвиконкомом львівської області до 13 листопада 1990 р. провести інвентаризацію всього нежилого фонду та майна КПРС (КПУ), ВЛКСМ (ЛКСМУ) та інших громадських та громадсько-політичних організацій; 2) тимчасово припинити ухвалу Львівської міськради від 18 вересня 1990 р. «Про комунальну власність Львівської міської ради народних депутатів» [27, с. 1].

Чимало часу І. Гель та депутати Львівської обласної ради відводили налагодженню роботи незалежних періодичних видань, чим забезпечили право громадян регіону на свободу слова та доступ до інформації. Водночас розпочато боротьбу із комуністичними часописами, які дискредитували демократичний ренесанс Галичини в очах світової громадськості (мова – про газету «Львовская Правда», редакції якої запропоновано «перенести кореспондентський пункт зі Львова в іншу область регіону», а постійній депутатській комісії з питань інформації та вивчення

громадської думки звернутись до прокуратури з поданням про притягнення власного кореспондента газет «Правда» В. Дрозда до відповідальності за «розпалювання міжнаціональної ворожнечі» [28, с. 1].

Таким чином, перелік ухвал, які розробляв та ініціював і активно підтримував І. Гель можна продовжувати. Однак представлена стаття про відомого українського дисидента – це тільки штрихи до його політичного портрету, дослідження багатогранної громадсько-політичної праці відомого дисидента в останні роки існування СРСР. Це тільки невеликий фрагмент його самовідданої державотворчої праці в ім'я побудови суверенної, незалежної Української Держави. Його постать настільки велична, що охопити однією статтею усі аспекти політичного життя українського правозахисника – неможливо. На істориків ще чекають до сьогодні невивчені його публіцистичні праці, численні інтерв'ю, зрештою маловідомі сторінки біографії, яка тільки в останні роки відкрилася для широкого загалу після розсекречених раніше недоступних архівних документів.

Список використаних джерел

1. Маринович М. Слово про бл. п. Івана Геля. URL: <http://www.zaxid.net/news/>. 2. Маринович М. In memoriam: Іван Гель. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/17/32242/> (дата звернення: 01.09.2017). 3. Мельник І. Реальний крок до свободи і демократії. До 20-ї річниці початку діяльності Львівської обласної ради першого демократичного скликання // Галицька брама. 2010. № 3. С. 2–4. 4. Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 3. Спр. 1187. 5. Батенко Т. Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади. Львів: Каменяр, 2004. 252 с. 6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2751. 7. Ухвала Президії Львівської Обласної Ради про собор Святого Юра у Львові // За вільну Україну. 16 серпня 1990. С.1. 8. В прокуратурі Львівської області // За вільну Україну. 8 липня 1990. С. 1. 9. Ухвала Президії Львівської Обласної Ради // За вільну Україну. 14 липня 1990. С.1. 10. Про проголошення української національної символіки та національного гімну офіційно прийнятими на території Львівської області // За вільну Україну. 4 липня 1990. С. 5. 11. Про святкування національних та основних релігійних свят на території Львівської області // За вільну Україну. 4 липня 1990. С. 5. 12. Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 3. Спр. 1195. 13. Про зміну в ухвалі № 52 Львівської обласної Ради народних депутатів від 18 червня 1990 р. Ухвала Львівської обласної Ради народних депутатів // За вільну Україну. 24 квітня 1991. С. 3. 14. Вовк Б., Недільський А., Якимович Я. Перспектива в конструктивізмі // За вільну Україну. 29 березня 1991. С. 1–2. 15. Звернення до жителів міста Львова та області // За вільну Україну. 28 липня 1990. С. 1. 16. Ухвала Львівської обласної Ради народних депутатів «Про демонтаж пам'ятників Леніну» // За вільну Україну. 23 вересня 1990. С. 1. 17. Гулик І. Прощай «вождь» // За вільну Україну. 15 вересня 1990. С. 3. 18. Про святкові дні: Ухвала Львівської обласної ради першого демократичного скликання [архів автора]. 19. Савчак П. До серця кожного українця // За вільну Україну. 1 листопада 1990. С. 1. 20. Базелюк М. Зродились ми великої години // За вільну Україну. 30 квітня 1991. С. 1. 21. Звернення до громадян міста Львова // За вільну Україну. 11 жовтня 1990. С. 1. 22. Комітет громадянської згоди // За вільну Україну. 27 листопада 1990. С.1. 23. Антипровокаційна декларація // За вільну Україну. 27 листопада 1990. С.1. 24. Про політичну ситуацію на Львівщині та захист демократії. Ухвала Львівської обласної ради народних депутатів // За вільну Україну. 30 листопада 1990. С.1. 25. Про власність, майно, комерційну діяльність громадсько-політичних організацій. Ухвала Львівської обласної Ради народних депутатів // За вільну Україну. 27 грудня 1990. С. 1. 26. Про розмежування функцій радянських і партійних органів // За вільну Україну. 4 липня 1990. С. 3. 27. Ухвала президії Львівської обласної ради народних депутатів «Про майно КПРС та ВЛКСМ на території області» // За вільну Україну. 6 листопада 1990. С. 1. 28. Ухвала президії Львівської обласної Ради «Про корпункт газети «Правда» // За вільну Україну. 14 серпня 1990. С. 1.

References

1. Marynovych M. Slovo pro bl. p. Ivana Helya [The Word about Bl. Mr. Ivan Gel]. Available at:<http://www.zaxid.net/news/> (accessed 22.09.2017). 2. Marynovych M. In memoriam: Ivan Hel' [In memoriam: Ivan Gel]. Available at:<http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/17/32242/> (accessed 23.09.2017). 3. Mel'nyk I. Real'nyy krok do svobody i demokratiyi. Do 20-yi richnytsi pochatku diyal'nosti L'vivs'koyi oblasnoyi rady pershoho demokratychnoho sklykannya [A Real Step to Freedom and Democracy. To the 20th anniversary of the activities of the Lviv Regional Council of the First Democratic Convocation]. Halyts'ka brama, 2010. vol. 3, pp.2–4. 4. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti, f. R-221, op.3, spr.1187. 5. Batenko T. Halyts'ki namisnyky: Zapysky z korydoriv l'vivs'koyi vlady [Halytsky governors: Notes from the corridors of Lviv authorities], Kamenyar, L'viv, 2004, 252 s. 6. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy), f.1, op.32, spr.2751. 7. Ukhvala Prezydiy L'vivs'koyi Oblasnoyi Rady pro sobor Svyatoho Yura u L'vovi. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 16 serpnia, pp. 1. 8. V prokuraturi L'vivs'koyi oblasti. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 8 lypnia, pp.1. 9. Ukhvala Prezydiy L'vivs'koyi Oblasnoyi Rady. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 14 lypnia, pp.1. 10. Pro proholoshennya ukraiyins'koyi natsional'noyi symvoliky ta natsional'noho himnu ofitsiyno pryunyatymy na terytoriyi L'vivs'koyi oblasti. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 4 lypnia, pp.5. 11. Pro svyatkuvannya natsional'nykh ta osnovnykh relihiynykh svyat na terytoriyi L'vivs'koyi oblasti. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 4 lypnia, pp.5. 12. Derzharkhiv L'vivs'koyi obl. F. R-221. Op.3. Spr.1195. 13. Pro zminu v Ukhvali № 52 L'vivs'koyi oblasnoyi Rady narodnykh deputativ vid 18 chervnya 1990 r. Ukhvala L'vivs'koyi oblasnoyi Rady narodnykh deputativ. Za vil'nu Ukrainu, 1991, 24 kvitnya, pp.3. 14. Vovk B., Nedil's'kyu A., Yakymovych Ya. Perspektyva v konstruktyvizmi. Za vil'nu Ukrainu, 1991, 29 bereznia, pp.1–2. 15.

Zvernennya do zhyteliv mista L'vova ta oblasti. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 28 lypnya, pp.1. 16. Ukhvala L'vivs'koyi oblasnoyi Rady narodnykh deputativ «Pro demontazh pam'yatnykiv Leninu». Za vil'nu Ukrainu, 1990, 23 veresnya, pp.1. 17. Hulyk I. Proshchay «vozhd'». Za vil'nu Ukrainu, 1990, 15 veresnya, pp.3. 18. Pro svyatkovi dni: Ukhvala L'vivs'koyi oblasnoyi rady pershoho demokratychnoho sklykannya [arkhiv avtora]. 19. Savchak P. Do sertsya kozhnoho ukrayintsya. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 1 lystopada, pp.1. 20. Bazelyuk M. Zrodylys' my velykoyi hodyny. Za vil'nu Ukrainu, 1991, 30 kvitnya, pp.1. 21. Zvernennya do hromadyan mista L'vova. 1990, 11 zhovtnya, pp.1. 22. Komitet hromadyans'koyi z'hody. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 27 lystopada, pp.1. 23. Antyprovokatsiyna deklaratsiya. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 27 lystopada, pp.1. 24. Pro politychnu sytuatsiyu na L'vivshchyni ta zakhyst demokratiyi. Ukhvala L'vivs'koyi oblasnoyi rady narodnykh deputativ. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 30 lystopada, pp.1. 25. Pro vlasnist', mayno, komertsyynu diyal'nist' hromads'ko-politychnykh orhanizatsiy. Ukhvala L'vivs'koyi oblasnoyi Rady narodnykh deputativ. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 27 hrudnya, pp.1. 26. Pro rozmezhuvannya funktsiy radyans'kykh i partiynykh orhaniv. Za vil'nu Ukrainu, 1990, 4 lypnya, pp.3. 27. Ukhvala prezydiyi L'vivs'koyi oblasnoyi rady narodnykh deputativ «Pro mayno KPRS ta VLKSM na terytoriyi oblasti». Za vil'nu Ukrainu, 1990, 6 lystopada, pp.1. 28. Ukhvala prezydiyi L'vivs'koyi oblasnoyi Rady «Pro korpunkt hazety «Pravda». Za vil'nu Ukrainu, 1990, 14 serpnia, pp. 1.

Vitaliya Demyanchuk

IVAN GEL – A PUBLIC AND A POLITICAL FIGURE, MEMBER OF THE LVIV REGIONAL COUNCIL (1990)

The state-building activity of the Lviv regional council of the first democratic convocation was characterized through the prism of the figure of Ivan Gel, a well-known Ukrainian public figure, dissident, human rights defender, talented publicist. It is noted that after his release from prison, his anticommunistic public-political work faced strong opposition from the Communist Party officials, however, having established relations with dissidents and other opposition figures, the Ukrainian human rights activist managed to return to the political arena of the region and began a «struggle for Ukrainian statehood», which at the turn of the 80's – 90's of the twentieth century manifested, in particular, in participation in elections to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR and local authorities. It was stated that I. Gel's defeat at the elections to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR and a convincing victory in the elections to the Lviv Regional Council.

It is noted that after gaining the mandate of the deputy of Lviv regional council of the first democratic convocation, I. Gel, given his unquestionable authority among the members of the parliament, was elected deputy chairman of this Soviet body. By concrete examples it is shown that in his position the Ukrainian dissident affirmed national ideals, exposed the crimes of the communist regime against the Ukrainian people, sharply criticized the Communist Party officials at all levels, which by their actions / inaction prevented the approximation of the sovereignty of the Ukrainian state. It was noted that the greatest achievement of the Lviv regional council of the first democratic convocation, I. Gel, was the mobilization of the forces of Lviv and Galicia in general for the collapse and dismantling of the communist system not only in the western regions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, but also in Ukraine, which resulted in the restoration of Ukrainian statehood.

Key words: I. Gel, public-political activity Lviv Regional Council, decree, CPU.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Берест Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної, книжкової та бібліотечної справи Української академії друкарства.

Вовк Леся – директор Львівського медичного коледжу післядипломної освіти, здобувач Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Ганусин Олена – магістр історії, аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Григорук Анатолій – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Дем'янчук Віталія – докторант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Долженко Юрій – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зуляк Мар'яна – кандидат історичних наук (м. Тернопіль).

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Коцюмбас Ореста – аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Красножон Андрій – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені Костянтина Ушинського.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лехнюк Роман – асистент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Олійник Микола – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету

Оніщенко Валерій – аспірант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Островський Валерій – кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Тичка Ганна-Меланія – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

Чорній Галина – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шишко Олександр – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Щербак Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського національного університету імені Бориса Грінченка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Юрій Долженко НОВІ КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПРИПІСЛЛЯ	3
Андрій Красножон ДВА СХІДНІХ НАПИСИ З АККЕРМАНУ ТА ІЗМАЇЛУ	25
Віталій Щербак ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ РАННЬООНОВОГО ЧАСУ	31
Ігор Берест ЗАРОДЖЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОЇ ПРОФСПІЛКИ ДРУКАРІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1817–1848 РР.	37
Микола Москалюк ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	43
Віталій Левицький РОЗВИТОК ТА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	52
Ореста Коцюмбас ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД АКАДЕМІЧНОЇ ГІМНАЗІЇ У ЛЬВОВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	56
Олена Ганусин ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА РОДИННЕ ВИХОВАННЯ.....	62
Роман Лехнюк СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДИЛЕМИ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	74
Олександр Шишко ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСІ (ТРАВЕНЬ 1920 Р.).....	82
Микола Олійник ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП	89
Леся Вовк ТОВАРИСТВО «УЧИТЕЛЬСЬКА ГРОМАДА»: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ПОЛЬСЬКОГО ВЛАДНОГО РЕЖИМУ (1923–1929 РР.).....	94
Галина Чорній ЖІНОЦТВО У ВІДБУДОВІ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ВСЕРЕДИНИ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.....	100
Сергій Онисенко ПІДГОТОВКА ТА ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1960-Х РР.	106
Валерій Островський ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	111
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	125
Анатолій Григоруک ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ВОЛОДИМИРА НАВРОЦЬКОГО (ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ).....	125
Андрій Кліш УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО У ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ ДО ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ 1901 І 1904 РР.	130
Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк ПЕДАГОГІЧНА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО (1901–1927 РР.).....	134
Ганна-Меланія Тичка ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ТИШКЕВИЧА НА ЧОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ У ПАРИЖІ (1919–1921 РР.).	145
Віталія Дем'янчук ІВАН ГЕЛЬ – ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, ДЕПУТАТ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ (1990 Р.).....	152
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	157

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 1. 160 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.10.2017 р. Підписано до друку 02.10.2017 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 18,3.
Замовлення 253. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»